

ANKARA ULUSLARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

ANKARA INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

December/Aralık 2019 | Volume/Sayı 4

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ

USDAD

Uluslararası Sosyal Bilimler Programları
Değerlendirme ve Akreditasyon Derneği

AUSBD / AIJSS
ANKARA INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
ALTI AYDA BİR ÇIKAR/PERIODICAL PUBLISHED EVERY SIX MONTHS

Cilt/Volume: 2 Sayı/Number: 4 Kış/Winter 2019
e-ISSN: 2651-3064

AUSBD – Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Yaz ve Kış olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.

AIJSS – Ankara International Journal of Social Sciences is a double blind peer-reviewed international journal published twice a year Summer and Winter.

SAHİBİ / OWNER

USDAD

Uluslararası Sosyal Bilimler Programları Değerlendirme ve Akreditasyon Derneği
International Association of Social Sciences Programs Evaluation and Accreditation

YÖNETİM MERKEZİ / MANAGEMENT CENTER

Meşrutiyet Cad. Bayındır-2 Sok. No: 54/16 Çankaya

6420 Ankara - TÜRKİYE

Tel: + (90)312 211 0281-82

Elmek / Email: ausbdergi@gmail.com

Genel Ağ / Web: <http://usdad.org/#>

KAPAK TASARIM/COVER DESIGN BY

Muhammed KARAKAŞ

© Uluslararası Sosyal Bilimler Programları Değerlendirme ve Akreditasyon Derneği

©International Association of Social Sciences Programs Evaluation and Accreditation

ANKARA-2019

YAYIN YÖNETMENİ / EDITOR IN CHIEF

Prof. Dr. H. Mustafa ERAVCI Dr. Öğr. Üyesi Tekin ÖNAL

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. H. Mustafa ERAVCI Prof. Dr. M. Sıtkı BİLGİN
Dr. Öğr. Üyesi Tekin ÖNAL

ALAN YAYIN YÖNETMENİ / FIELD EDITOR

Prof. Dr. H. Mustafa ERAVCI Prof. Dr. M. Sıtkı BİLGİN
Doç. Dr. Sayim TÜRKMAN Dr. Öğr. Üyesi Tekin ÖNAL

YABANCI DİL YAYIN YÖNETMENİ / FOREIGN LANGUAGE EDITOR

İngilizce / English

Prof. Dr. H. Mustafa ERAVCI
Prof. Dr. M. Sıtkı BİLGİN
Dr. Öğr. Üyesi Tekin ÖNAL

KİTAP İNCELEME YAYIN YÖNETMENİ / BOOK REVIEW EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Tekin ÖNAL

SAYFA DÜZENİ YAYIN YÖNETMENİ / LAYOUT EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Tekin ÖNAL

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ / GENERAL MANAGER

Dr. Öğr. Üyesi Tekin ÖNAL

YAZI İŞLERİ / EDITORIAL ASSISTANCE

Dr. Öğr. Üyesi Tekin ÖNAL

BİLİM VE DANIŞMA KURULU / SCIENCE AND ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. H. Mustafa ERAVCI-Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Prof. Dr. M. Sıtkı BİLGİN-Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Prof. Dr. Mustafa TURAN-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Prof. Dr. Mustafa EKİNCİKLİ-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Prof. Dr. Hülya TAŞ-Ankara Üniversitesi
- Prof. Dr. Neşe ÖZDEN-Ankara Üniversitesi
- Prof. Dr. Hasan MERT-Ege Üniversitesi
- Prof. Dr. Alaaddin YALÇINKAYA- Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. Fuat KEYMAN-Sabancı Üniversitesi
- Prof. Dr. M. Derviş KILIÇNKAYA-Hacettepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Nuri YAVUZ-Artvin Çoruh Üniversitesi
- Prof. Dr. M. Seyfettin EROL-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Doç. Dr. Aleksandr Sotniçeno-St. Petersburg Devlet Üniversitesi
- Prof. Dr. Ahmet GÜNEŞ-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Prof. Dr. Necdet HAYTA-Gazi Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ-Gazi Üniversitesi
- Prof. Dr. Selma YEL-Gazi Üniversitesi
- Prof. Dr. Yakup Mahmutov-Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
- Prof. Dr. Ali AKAR-Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Prof. Dr. Ahmet KANKAL-Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR-Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Prof. Dr. Kenan OLGUN-Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Prof. Dr. M. Şamil YÜKSEL-Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Prof. Dr. M. Vedat GÜRBÜZ-Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Prof. Dr. Ziya ÖNİŞ-Koç Üniversitesi
- Prof. Dr. Maria Pia Pedani-Venedik Ca' Foscari University
- Prof. Dr. Yusuf SARINAY-TOBB ETÜ
- Prof. Dr. Zafer TOPRAK-Boğaziçi Üniversitesi
- Prof. Dr. Tayyar ARI-Uludağ Üniversitesi
- Prof. Dr. Fatma ACUN-Hacettepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet ÖZ-Hacettepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Yunus KOÇ-Hacettepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ-Hacettepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Ömer TURAN-Orta Doğu Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. Erhan AFYONCU-Milli Savunma Üniversitesi
- Prof. Dr. Salim KOCA-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Prof. Dr. Fırat PURTAŞ-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Prof. Dr. Refik TURAN-Gazi Üniversitesi
- Prof. Dr. Nedim İPEK-Ondokuz Mayıs Üniversitesi
- Prof. Dr. Cezmi ERASLAN-İstanbul Üniversitesi
- Prof. Dr. Rositsa GRADEVA-Bulgaristan Amerikan Üniversitesi
- Prof. Dr. Orlin SABEV-Bulgar Bilimler Akademisi Sofya
- Doç. Dr. Esmâ ÖZ KİRİŞ-Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Doç. Dr. Ömer METİN-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
- Doç. Dr. Nuray ÖZDEMİR-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
- Doç. Dr. Şennur ŞENEL-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Doç. Dr. Esmâ REYHAN-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Doç. Dr. Alper ALP-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Doç. Dr. Aleksander Fotic-Belgrad University
- Doç. Dr. Nasrullah UZMAN-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Doç. Dr. Tatjana KATİC-Belgrad Tarih Enstitüsü
- Doç. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ-Hacettepe Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÖZDAĞ-Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Arda BAŞ-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Tekin ÖNAL-Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Dr. Ökkeş NARİNÇ-Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

ARAŞTIRMA / İNCELEME-RESEARCH

Zübeyir SALTUKLU	2-12
Türklerin Devlet Anlayışı/ Turks' State Understanding	
Sinan MİSER	13-35
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Demiryolları Politikaları / Railway Policies From Ottoman To Republic	
Bora İYİAT	37-46
Ortadoğu'da İngiliz-Kürt İlişkilerinin Tarihsel Kökleri: Misyonerler ve Oryantalistler/ Historical Origins of British-Kurdish Relations in the Middle East: Missioners And Orientalists	
Gizem ÖZTÜRK DİLEK	47-59
Yapay Zekânın Etik Gerçekliği/ Ethical Reality Of Artificial Intelligence	
Zübeyir SALTUKLU	61-66
Türklerde Töre/ Töre In Turks	
M. Emin KOÇAK	67-76
Timurlu Medeniyetine Örnek Bir Şehir: Semerkant (1370-1405)/ An Example Of Timurid Civilization: Samarkand (1370-1405)	
YAYIN İLKELERİ	77-78

TÜRKLERİN DEVLET ANLAYIŞI

*Zübeyir SALTUKLU**

Özet

İnsan inanan, yaratılışı gereği siyasî ve devlet kurma yeteneğine sahip bir varlıktır. Türkler tarih boyunca büyük ve küçük devletler kurmuşlardır. Türklerin kurdukları devletler teokratik bir devlet mi yoksa laik bir devlet mi? Türkler ne Arap, ne Yahudi ne de Pers devlet anlayışını değil kendi anlayışlarını devletlerine temel yapmışlardır. Temelde bütün dinlere sahip yurttaşları olmuş onlarla yüzyıllarca beraber yaşayarak ve onları yaşatarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Türk Devlet anlayışı dine saygılı, din ve vicdan özgürlüğüne dayalıdır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti demokratik, laik, sosyal ve hukuk devleti kimliğini esas almıştır.

Anahtar Sözcükler: Türk, Teokratik Devlet, Laik devlet, Din, Vicdan Özgürlüğü

TURKS' STATE UNDERSTANDING

Abstract

Man is an entity who believes. Human creation is a political entity. Human beings are capable of forming a state. Turks have established big and small states throughout history. Are the states established by the Turks a theocratic state or a secular state? The Turks have not made the Arab, Jewish or Persian state understanding, but have made their own understanding the basis of their state. Basically, they have been citizens of all religions and have lived with them for centuries and survived. The understanding of Turkish State is respectful to religion and is based on freedom of religion and conscience. The Republic of Turkey is a democratic, secular and social state of law has been based on identity.

Keywords: Turkish, Theocratic State, Secular state, Religion, Freedom of Conscience

Giriş

Teokratik ve laiklik sözcükleri Fransızcadan Türkçemize geçmiş sözcüklerdir. Her iki sözcük okunuş biçimiyle dilimizde kullanılmaktadır. Bu sözcüklerin anlamları üzerine kafa yoranlar çeşitli tanımlar yapmaktadırlar.

Siyaset biliminde devletler kendilerine biçtiği yönetim biçiminin içeriğini ya teokratik devlet ya da laik devlet adıyla doldurmaktadırlar. Anayasamızın ilk iki maddesinde bu durum şöyle ifade edilmektedir. “Türkiye Devleti bir Cumhuriyet’tir. Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devletidir.”¹

Ülkemizde de Osmanlı Devleti’nin yıkılışından ve parçalanmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti kendisini bu kimlikle tanımladı. Bu kimliğe karşı çıkılarak özellikle gerek bazı sağ ve gerek bazı sol ideolojik düşünceye sahip olanlar bunun yerine ya teokratik/İslâmî ya da sosyalist (komünist) bir devlet kimliği Türkiye Cumhuriyeti’ne giydirmek için ortaya çıktılar. Çalışmamızın temel amacı; Türk devlet anlayışının dayandığı temelleri teokratik ve laik devlet anlayışı açısından sorgulamak olacaktır.

* Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, e-mail: zubeyir.saltuklu@atauni.edu.tr

¹ <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa-2018>.

Teokratik ve Laik Devlet Tanımları

“**Teokratik Devlet**”: Din ve dinî teşkilat, devletin üzerinde bir müessesedir. Devlet dine tabidir. Siyasî hâkimiyet, dinî teşkilatın başında bulunan ruhanilere ait olan devlete teokratik devlet denir. İlkel yerli kavimler, Hititler, İsrail oğullarından Kral Davut, Mısır Firavunları devletleri ve Vatikan devleti, Hz. Muhammed dönemi buna örnektir.

Bir de “**Yarı Teokratik Devlet**” vardır. Bu devletin tanımı da şudur: Devlet dinî teşkilatın üstündedir. Dinî teşkilat ve din uleması devlet otoritesine tabidir. Siyasî hâkimiyet dünyevî devlet adamlarının elinde olan devlettir. Bu tam değil Nim (yarı) teokrasi ile yönetilir. Sâsânîler, Kadim Yunan ve Roma eski kralları, Orta Çağ Avrupa devletleri yarı teokratik devletlere örnektir.

“**Laik Devlet**” ise; devletle din tamamen ayrılmıştır. Devlet içinde vicdan ve din tamamen ayrılmış devlete laik devlet denir.

Sadri Maksudi Arsal bu tanımları yaptıktan sonra laik devlet tanımını genişçe şöyle yapar:

“**Laik devlet**, bütün vatandaşların dinî akidelerine hürmet eden, fakat hiçbir dinî diğer dinlere tercih etmeyen, her dine karşı aynı muameleyi yapan din ve itikat sahasını fertlerin hususi işi telakki ettiği için dinî zümrelerin dinî işlerine müdahale etmeyen, her dini menetmediği gibi hiçbir dine hiçbir türlü muavenet (yardım) dahi etmeyen, dinlere karşı bitaraf kalan devlettir.”² Teokratik devlet tanımı acaba bu tanımın tam zıddı mıdır? Öyle anlaşılıyor ki, evet tam da zıddıdır.

Hilmi Ziya Ülken laikliği “saygı” ve “vicdan hürriyeti” kavramı üzerine yapar: “Laiklik, dinî inançla devletin ayrılması yahut dinin devlet işlerine karışmaması, devletin de dinî inançlara karşı aynı saygıyı ve vicdan hürlüğünü göstermesi demektir.”³

Ali Fuat Başgil de laikliği “tarafsızlık ilkesi” üzerine kurar: “Bu fikri bize veren Garbi medeni memleketlerinde laiklik, her şeyden evvel, devleti, memlekette mevcut maruf ve müesses dinlere karşı tarafsızlığı, herhangi bir din ve mezhebin iç düzenine, ibadet erkân ve ahkâmına müdahale etmemesi” diye tanımlar.⁴

Laikliğin sözlük anlamı ise; laik (*laicos*), isim veya sıfat olarak, ruhban sınıfında, “papaz tarafından” olmamak, “kilise (din) otoritesine (egemenliğine) ilgisiz kalmak” veya “dinden bağımsız bir dünya görüşüne sahip olmak” anlamlarına gelmektedir. Laiklik insanın değil, devletin bir sıfatıdır.⁵

Türkçede laiklik, laik olma durumudur. Devlet ile din işlerinin ayrılığı, devletin din ve vicdan özgürlüğünün gerçekleşmesi bakımından yansız olması anlamına gelmektedir. Türkçede, laik, din işlerini devlet işlerine karıştırmayan, devlet işlerini din işlerinden ayrı tutan anlamına gelmektedir.⁶

Bu tanımlarda insan bir yüzüyle devlele bir yüzüyle de dinle ilişki içerisindedir. Temelde konu devlet-din ilişkisini oluşturmaktadır. Devletin yetkisi, sınırları ve sorumlulukları çizilmektedir. Dinden daha çok devlete seslenilerek “din hürriyetinin,” “inançlara saygının,” “herhangi bir dinin ve mezhebin yanında yer almamasının” ve “tarafsızlığının” korunması istenmektedir. Devlet böyle bir tutum ortay koyunca din zaten kendi sınırlarına çekilmektedir. Laiklik, dinin, devletin işine karışmasına engel olma halidir de diyebiliriz.

Türklerde Devlet Nedir?

Türklerde ilk devlet, aşiretlerin birleşmesiyle oluşur. “İl” adını alır, bu göçebe bir “Medine”: “site”ye benzer. Her aşiretin reisi ayrı ayrı olmakla beraber, devletin velayeti hakan ile hatunun müttehid şahsiyetinde tecelli ederdi. Devletin içinde, yalnız “il”den olanlar, yani “asilzadeler” vatandaş hukukuna malikti. Bunların haricinde bir de “Karabudun” vardı ki, “il”den hariç sayılırdı. Ordunun başında ekseriyetle hakan ailesine mensup bir “tigin”: Şehzade bulunurdu.⁷

Türklerde devletleşme süreci aşiretten devlele geçildiği için “kan davaları” kalkmış, onun yerine devletçe ikame edilmiş “töreler” yani hukukî örfler vücuda gelmiş, ceza hakkı münhasıran devlele

² Ahmet Parlak Işık, *Türkiye’de Laiklik İdeolojisi*, Objektif Yayınları, İstanbul, 1993, s. 17-35; ayrıca bkz. Sadri Maksudi Arsal, *Teokratik Devlet ve Laik Devlet*, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul, 1940.

³ Parlak Işık, *age*, s. 17-35; Arsal, *age*.

⁴ Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul, 1979, s. 18.

⁵ Başgil, *age*, s. 2.

⁶ Zeki Hafizoğulları, “Laiklik”, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1998, s. 2.

⁷ Fuat Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi*, yay. haz. Metin Ergun, Ankara, 2005, s. 43-44.

intikal etmiştir. Türklerin çoğu göçebe olmadıkları için büyük kentler inşa ederek oturlardı. Yazın yaylaya çıkarlardı. Göçebe olanların da toprakları vardı. Onu ekip biçerler, araziye sulamak için mükemmel arklar açarlardı. Bu yaylacılık Avrupalılar tarafından göçebelikle karıştırılmıştır.⁸

Türklerde Devletin Sınıflandırılması

Türk devlet anlayışında devlet sınıflandırılmaktadır. Türkler hukuk yaratan bir millettir. Devlet elbette hukuksuz olamaz. Devletin hukukla ilişkisi olduğu gibi ahlakla, sanatla, kurumlarla, orduyla, felsefeyle, ticaretle ve dinle de ilişkisi vardır. Türk devlet anlayışında ilahi hukuk, ilahi olmayan hukuk ya da ilahi yasa, ilahi olmayan yasa anlayışı olmadığı için devleti ve başındaki devlet başkanını da böyle vasıflandırılmamaktadır. Değerler açısından Türklerde ‘edgü/iyi/erdemli il’, ‘kötü/cahil/erdemsiz il’ deyimleri vardı.

Yenisey mezar yazıtlarından birisinde ‘erdemliğ ilimden doymadım, öldüm’ denmekteydi. Kötü İl’e kamaşığı yani karışık, kargaşalı, kaça kaçık il’i adları da verilmektedir.⁹ Bu anlayışları zaman zaman aksasa da temelde hep korumuşlardır.

Türk Hikmeti ve Devlet İlişkisi

Yer kürede büyük medeniyetlerin kurulduğu yerler: Ekvatorun kuzey yarım küresidir. Burası Çin denizinden Atlas Okyanusuna kadar olan yerdir. Büyük dinler, felsefeler, sanat eserleri, büyük devletler hep bu kuşakta doğmuş ve yeşermiştir. Türkler de tarihte kurdukları ve Cumhurbaşkanlığı forsun da yer alan ve almayan devletler bu coğrafyada ve bu coğrafyalarda yeşeren medeniyetler üzerinde varlıklarını sürdürerek ve yaşayarak günümüze kadar gelmişlerdir. Türk milletinin tarih sahnesinde birçok devletleri yıkıldığı halde ad değiştirerek varlıklarını sürdürmedeki ana düşünceleri nedir?

Bu soruya cevap olarak Hilmi Ziya Ülken’i yardıma çağıralım: “Tarihte Yunan, İran ve Türkler hikmet yaratan üç millettir. Hint, İslâm ve Avrupa medeniyeti kendine has bir hikmet yaratamamışlardır. Ancak, Türk hikmeti ne Yunan hikmeti gibi kadercidir ne de İran hikmeti gibi hayalcidir. Türk hikmeti hakikatçi ve terakkicidir. Türk hikmetine göre tabii nizamı devam ettirmek ve mesut olmak için bilgili, cesaretli ve kanaatkâr olmalıdır. Bilgili olmak, tabiat nizamını bilmek ve onu bozabilecek sebeplere karşı hazır olmaktır. Tabiattaki düzen ve ahenk toplumsal hayatta da sürmelidir. Hakanın en büyük gayesi il birliğini temin etmek, Türk milletini hâkim kılmak, onu yüceltmek ve uluslararası barışı sağlamaktır. O, bütün harpleri de bu gayeye göre varmak için yapardı. Bu anlayışla kitabelerde Türk kağanı şöyle demektedir;

“Çıplak budunu elbiseli, fakir budunu zengin ettim. Az halkı çok ettim, dört taraftaki milletleri hep barışsever ettim, düşmansız kağanım... Ben hiçbir zaman zengin bir halka hakan olmadım. Ben, karnı aç, üstü çıplak, düşkün ve sefil bir halka hakan oldum... Halkımızı su ve ateş (gibi birbirine düşman) kılmadım... iline ve kağanına sadık olanlara iyi davrandım. Dört bir bucakta yaşayan halkı barışa mecbur ettim ve onları düşman kılmadım. (Bu yüzden) onların hepsi bana itaat ettiler.”¹⁰

Eski Türklerde önemli bir gelenek, yağmalı toy geleneği vardı. Halkın ihtiyaçlarını karşılamak için, her yıl düzenli olarak töre gereği hükümdar ihtiyacı olanlara mallarını dağıtarak ihtiyaçlarını gidererek sosyal adaleti bir şekilde giderirdi. Cömertlik beye yakışır, cimrilik yakışmazdı. Bir beyin kötüsüne söylenen söz, “Biz onun sofrasında bir lokma bile yemek yemedik.” sözüdür. Toyda yenilip içildikten sonra Kağan, hatununun elinden tutarak otağdan uzaklaştırır, davetliler orada bulunan tüm eşyayı yağmalarlardı. Gelenler, yağmadan sonra Han’ı selamlayarak yurtlarına dönerlerdi Türk devlet anlayışında bunun iki temel nedeni vardı, halkın zengin kılınması, hükümdarın mal, mülk ve servet peşinde koşan değil, adaleti esas alan ve onu uygulayan biri olmasını sağlamaktı. “Padişahlar için hazine gerekli midir?” sorusuna bir bilgenin verdiği cevap şöyledir: “Padişahlar için asıl hazine halkın hayır duasıdır.” Halk, hayır duasını karnı tok, güvenliği tam, adalet, huzur içerisinde geleceğe umutla baktığı zaman yapar. Halk, mazlumun ahınının ta arşa kadar ulaşacağına da inanırdı.

Yunus Emre; “Ne hoş demişsin bal u şeker yemişsin. Ballar balını buldum kovanım yağma olsun.”¹¹

⁸ Köprülü, age., s. 44.

⁹ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982, s. 285.

¹⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, s. 181-187.

¹¹ Zübeyir Saltuklu, <http://www.doguturk.com/han-i-yagma-mi-yagma-mi-toy-mu?-makale,1744.html>.

İyi bir yönetimi kötüsünden ayıran şey, adil ve erdemli yasalardır. Adil bir paylaşımdır. Yönetimin meşruiyetini sağlayan da buydu. Siyasî yaşam iyi yasalarla uyum içinde bir yaşam demektir. “Devlet küfürle ayakta durur ancak zulümle, erdemsizlikle, hukuksuzlukla durmaz” ilkesi Osmanlı kayıtlarında yer almaktadır.

Kağan Tanrı adına iş yapan değil, temsilcisi ya da elçisidir. Osmanlı sultanları “zıllu’llahi fi’l-âlem” yani “Tanrı’nın yeryüzündeki gölgesi” olarak görmek suretiyle adeta klasik İslâm Hilafeti anlayışından ayrılarak Tanrı’nın gölgesi ve temsilcisi olduklarına değil, ilahi adalet ve nizamın temsilcisi olduklarına inanarak bu sıfatı kullandılar. Hunlar döneminde Mete’nin hükümdarlığını meşrulaştıran ve onu tahta çıkaran da Gök Tanrı/Yüce Tanrı/Ulu Tanrı’dır. ‘Kut’ terimi “Mete Tanrısı’nın Kut’u”dur. Bilge kağan “Kut’um olduğu için Kağan oldum” demek suretiyle Tanrı’dan kut almak ona benzeyen telakki edilmekteydi. Kut alan kağan karizmatik ve semavi özelliği olduğu için Tanrı’nın iradesiyle tahta çıktığına inanılmaktaydı. Ancak tahtan inişinde de Tanrı’nın iradesi egemendi.¹²

Din-Hukuk İlişkisi

Arapça bir sözcük olan “Din” sözcüğü laiklik ve teokratik devlette temel anahtar sözcüktür. Din, kelimesi kök itibariyle tek bir mana taşımaktadır. Bu mana boyun eğmek, itaat etmek, alçaltmak, kibrini kırmaktır. Bu kökten “Medine” kelimesi türemiştir. Bugün şehir dediğimiz bu kelime eskiden “site” anlamına gelmiş olup, insanların toplu olarak buldukları yerde boyun eğdikleri bir başkasının bulunduğu yer kastedilmiştir. Aynı ana dil olan Sami diline mensup İbranicede bugün “medine” devlet manasında kullanılmaktadır. Böylece eskiden “Medine” demek, “devlet” demektir. Bu kelimenin kökünde itaat etme ve boyun eğme anlamı vardır. Bundan türeyen kelimelere göre de bu esas mana hâkimdir. Aynı mana ile ilgili “din” kelimesine “ceza, mükâfat, hüküm” de denmiş olduğunu görüyoruz. Bunun için Allah’a “Deyyan” yani hükmeden, hâkim, cezalandıran ve boyun eğdiren denir.¹³

Hukuk sözcüğü ise, hak sözcüğünün çoğuludur. Sözlüklerde; yasa, tüze ve haklar anlamlarını içerir. Toplum düzenleyen genel geçerlilik taşıyan kurallar, devletin yaptırım gücünü belirleyen yasalar ve yasalara dayanan yetkilerin tümü diye tanımlanır.¹⁴

Hukuk anlamında eski Türkçede “tüze” sözcüğü kullanılıyordu. Hükümdarın otağında “tüz” durmasıyla ifade ediliyordu. Adalet, hükümdarın halka karşı bir lütfü değil, bir temel göreviydi.¹⁵

Hak sözcüğünün kök anlamı, bir kimseye, bir nesneye gerekli olan, uygun düşen, yeterli, tüze, yasa diye ifade edilir. Hak sözcüğü Anadolu Türkçesine, İslâm inançlarıyla girdi ve yerleşti. Tanrı, tüze, doğru, gerekli, üleş karşılığı da söylenir. Diğer anlamlarıyla hak; töre, adalet, törenin gerektirdiği ya da birine ayırdığı şey, kazanımdır.¹⁶

Hak ve hukuk sözcüklerini zaman zaman peş peşe kullanırız. Hukuku tamamlayan hak sözcüğü de yasaya, hakikate veya bilgelige uygun olma; doğruluk, hakikat, yasallık anlamları içerir. İbranca *ḥuqqā* *ḥqḥ* taşa veya metale oyulmuş şey, yasa, ferman, kuraldır. İbranca ve Aramcada *ḥaqq*; oyma, taşa veya metale yazı yazma, hakketme anlamlarını içerir.¹⁷ Bilge Kağan Yazıtı’nda; “(Söyleyecek) her ne sözüm (var) ise (bu) ebedi taşa hakkettim,”¹⁸ demektir.

“Hak” sözcüğünün sonuçta; “taşa veya metale hakk edilebilecek kadar değerli yazı, belge, kanun ve bunlara uygun olan demektir.”

Orhun Kitabelerinde hâkimiyeti Tanrı’dan alan Han, hâkimiyet ve istiklali başlıca türe/yasa koymak şeklinde anlar. Devletin varlığı, türe koyan han ile kaimdir. Orta Asya, Moğol ve Türk

¹² Ünver Günay ve Harun Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul, 2007, s. 60-65.

¹³ Abdulvahhap Hallaf, *İslâm Hukuk Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1985, s. 38-42.

¹⁴ *Türkçe Sözlük*, T.D.K.; İsmet Zeki Eyüpoğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Ankara, 1995, s. 310, 328.

¹⁵ Mübahat Türker-Küyel, “Türklerde Adalet Kavramının Ontolojik Bir Temeli Var mıdır?”, *Türk Tarih Kongresi*, cilt: III, T.T.K., Ankara, 1991, s. 736-742.

¹⁶ Eyüpoğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, s. 310, 328.

¹⁷ Nişanyan sözlük.com.

¹⁸ Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara, 1988, s. 31.

kavimlerine dayanarak Mete veya Bumin Kağan gibi bir cihan imparatorluğu kurmuş olan Temuçin de Cengiz Han, yani cihan imparatoru ilan edildiği zaman Yasa'yı ilan etmişti.¹⁹

İlkel ve gelişmiş toplumları din duygusundan ve şuurundan uzak tutmak mümkün olmadığını göre, bir üst otoriteye itaat etmek, boyun eğmek hukukun temelini oluşturur. Hukuka, kanunlara itaat ve boyun eğmenin, dinî emirlere boyun eğmek gibi üst bir otoriteye olan ihtiyaçtan doğduğu görülmektedir. Tüze, Tanrı da dendiğini yukarıda belirttik.

Türkler yurttaş olarak yasalarla yönetilen bir devlet geleneğine inanıyordu. Devletin amacının halkının iyi ve erdemli bir hayat sürmesini sağlamaktı.

Töre, Kut-Devlet İlişkisi

Devlet hak, hukuk ve kanun üzerine kurulur ve amacını bu yolla gerçekleştirir. Türklerde yasa ilan edildi mi devlet yakta demektir. Bu yasanın genel adı töredir. Töre nedir?

Töre, Türklerin hukukî, cezaî, siyasi, idarî hâsılı içtimaî bütün sarsılmaz ve daimî kanunlarına denir. Töre kâğıt üzerinde yazılı değildir ve hiçbir zaman da (tümü) yazılmamıştır. Lakin Türkmenin hafızasında harfi harfine yaşayan bu adet ve teamül kadar hiçbir kanun ve nizam yoktur. Töreyle 'yasak' ve 'tüzük' de diyorlardı. İlk Hanlar sonradan bunun bazı kısımlarını Kutadgu Bilig'te kâğıda geçirmişlerdir. Cengiz, Oğuz yasasını düstur saydı. Timurlenk ve Babur, Oğuz tüzüklerini kaleme alarak kitap haline koydular. Cengiz'in yasağı esasını Oğuz töresinden almakla beraber Moğol ananesinin aşiret zihniyetinden pek çok şeyler de karışmıştır.²⁰

Töre sadece yazılı yasaları değil, yazısız devlet yönetim teamüllerini de kapsar. Yine törenin hikmetle/felsefeyle, hukukla, siyasetle, ahlakla, dinle, sosyal hayatla ilgili yanı da vardır. Ziya Gökalp il ve töre konusunda şu düşünceleri ileri sürer: "İl devlet anlamına 'Töre' yasa anlamına olunca bu iki sözcüğün çok kez birlikte anılması doğal olur. Bununla birlikte 'töre' sözcüğünün anlamı 'yasa' sözcüğününki gibi sınırlı değildir. Yazılmış yasalardan başka yazılmamış alışkılar da törenin içindedir. Dahası, hukuksal töreden başka, dinsel ve ahlaksal töreler de vardır. Öyleyse Türk Töresi, eski Türklere atalarından kalan bütün kuralların toplamıdır. Töre sözcüğünün, Türk sözcüğüyle bir kökten olması da akla gelebilir... Türk sözcüğü de töreli anlamına olabilir... Türk sözcüğü töre sözcüğünden çıkmıştır." Uygur da toplanmak, birleşmek bir nizama, inzibata tabi olmak manasına bir filden hâsıl olmuş bir sıfattır. Uygurlar birleşmiş, toplanmış ve bir kanuna tabi olmuş kentli uygar topluluk anlamında Uygur adını almışlardır. Gerek Türk gerek Uygur kavramları töreye, nizama ve yasaya uyan illeşmiş, il kurabilecek kolektif şuura sahip olan topluluk anlamında kullanılır.²¹

Töre ilahi nizamdır; büyük bir ihtimalle eski Türk dininin adıdır. Töre kitabı olmayan din gibidir. Töreyle göre kurulmuş eski Türk devletlerinin laik görüntüsünün nedeni elastiki yapıdaki töre'nin akıl ve danışma kengeş meclisleriyle yönetilmiş olmasıdır. Kut, kişi Tanrı'dan kut isteyebilir. Kut Tanrı'nın fazlındandır. Tanrı kime inayet ve yardım ederse dünya onun olur ve kuta kavuşur.²² "Töre ne kadar iyi tatbik edilirse kut o kadar güçlenir."²³

Kaşgarlı töre'yi Güneş'e, kut'u Ay'a benzetmektedir. "Törenin tabiatı güneş gibidir, küçülmez, daima bir bütündür, parlaklığı ayındır. Adaleti eksilmez, ortadan kaybolmaz. Herkes aynı muameleyi yapar. Törenin girdiği memleket baştan ayağa kayalık dahi olsa nizama girer." Töre kendisinden bir şey eksilmeden herkese nasip verir, güneş gibi sabittir. İyi kötü herkese rıfk ile muamele eder. Töre güneşi ancak adaletle mukimdir; parlaklığını adaletten alır." Kut, Ay gibidir, ışığını güneşten yani töreden alır. Kut'tan akıl ve irfandan doğmaktadır. Akıl ve irfanın terkiibinden doğan manevi gücün mahsulleri ise, Tanrı nezdinde töreleşmektedir." Töre ilahi nizamdır, bu nizam yine de "Tanrı bir kuluna kutluluk ve ululuk verirse her gün onun işi yükselir." Kıw, aynı sözlükte baht, saadet anlamında olduğu için kut, devletli, devleti idare etme şansı verilen, kısaca, Türk hakanlarına unvan olarak verilen "Tanrı'nın devlet idare etme yetkisini vermesidir. Türkler, devletin Tanrı tarafından verildiğine, millet ile kağanın durumunun Tanrı tarafından yaşandığı ve tayin edildiğine inanırlardı. Uygur kağanları idikkut terimine "Tanrı tarafından gönderilmiş talih ve kutsallık" anlamındadır. İduk

¹⁹ Halil İnalçık; Bülent Arı; Selim Aslantaş, *Adalet Kitabı*, Ankara, 2012, s. 77-78.

²⁰ Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, İstanbul, 1977, s. 16-17.

²¹ Gökalp, *age.*, s. 16-17.

²² Sait Başar, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, Ankara, 1990, s. 2.

²³ Başar, *age.*, s. 4.

kelimesi, kutsal veya mukaddes demektir. Kutadgu Bilig saadet bilgisi değil, hükümlerlik bilgisi siyasî hâkimiyet bilgisi olarak anlaşılması gerek. Kut'un devlet anlamına geldiğini söyleyebiliriz. "iki cihanda aziz eden bir devlet" anlamında da kullanılmıştır. Yine, kutsallık, ilahi kudret, mutlu tanrısal güç vb. açıklamaları biliniyor.²⁴ Kut devleti denmekle teokratik devlet anlaşılmıyordu. Böyle bir kurumsal yapı da yoktu. Devlet ve yasa kutsanmıştı. Bu açıdan devlet, töreyle ve insanın alın teri el emeğinin yoğunluğuyla kurulu bir düzendi.²⁵

Bu anlayışla "Türklerde töre koyucu töreyi nasıl koyar ve Tanrı'dan ne alarak töreyi koyardı?" sorusuna Mübahat Türker Küyel şöyle demektedir:

"Töre, toplumu düzenleyen mecburi kurallar, kamu nizamın/nomos, örf ve geleneklerin kesin hükümlerin birliğidir. Bilge Kağan 'törü'yü, Gök Tanrı'dan almaz. -Oysa Semavi Dinlerde Şeri'a, Tanrı'dan Peygambere vahiyler suretiyle gelen emirlerle alınır-. Kağan, Tanrı'dan sadece kut almıştır. O'nun, bu sebeple, herkes içerisinde, hâkimiyete liyakati (karizma'sı) vardır. Onun, kutunu alması bilgeliktir. Kutun gereklerini yapması ise Alplıktır. Hakan 'törü'yü "eçüsü apası törüsünce", "törüde üze" yapar. Bu onun, 'törü'yü ruhun ölmezliğine, Tanrı'nın varlığına dayandırdığını gösterir. Hakan 'törü'yü, ruhun ölmezliğine, 'Atalar Ruhunun ölmezliğine inanarak, erdemlerine dayanarak kor; yoksa hakan, 'törü'yü kendi insafına göre koymaz. Hakan buyrukları ve bodun önünde hesap verir... Hakan ne Tanrı'nın kendisidir, ne de oğludur. Toplumda kişi, hakanın 'insaf'ına değil, ancak töretinin insafına bırakılmıştır."²⁶

Töre, Kut ve Vahiy İlişkisi

Tanrı'dan Kut almak ne demektir? Kut devlet yönetimiyle ilgili siyasî iktidarı almaktır. Kitabelerde "Tanrı'ya benzer, Tanrı'da olmuş Türk Bilge Kağan". "Tanrı irade ettiği için, kutum olduğu için kağan oldum" demektedir. *Kutadgu Bilig*'de kutun nazari cephesi açıklanmıştır. Buna göre, "Kut'un tabiatı hizmet, şiarı adalettir... Fazilet ve kısmet kut'tan doğar... Beyliğe (kağanlığa) yol ondan geçer... Her şey kut'un eli altındadır, bütün istekle onun vasıtası ile gerçekleşir... Tanrısaldır. Dünyada tam bir iktidar kuşağı bağladı, kurt ile kuzu bir arada yaşadı... Bey, bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlık iktidarı Tanrı'dan alır... Kut'tan feragat etmek, devletten, siyasî istiklalden vazgeçmektir."²⁷ Türklerin dininde Tanrı, günlük hayatı düzenleyen yasalar koymamıştır.

Elbette kanunların hazırlanmasında, tatbik veya tebdilinde divandaki mütehasıs kanun ve idare adamlarının rolü Osmanlı'da büyüktür. Fakat bu rol esas itibarıyla teşriî değil teknik bakımdan hazırlayıcı ve istişari bir mahiyettedir. Bu sebeple, şekil itibarıyla ve fiiliyatta kanunlar kanun olmak sıfat ve kudretini padişahın arzu ve iradesinden almaktadırlar. Mütehasıslar tarafından hazırlanan kanun teklifleri, ancak padişahın huzurunda okunup tasdik alındıktan sonra 'Kanun' kıymetini alabilmekteydi... Bir padişahın tahta geçmesiyle eski nizam ve kanunları ancak lüzum görürse tasdik edeceğini, aksi takdirde yine aynı usullerle tadil ve tensik edilmiş yeni kanunlar vazedebilir" demektedir. Fatih'in Kanunname-i Âl-i Osman'ındaki adlı ilk buyruğu şudur: 'Bu kanunname atam ve dedem kanunudur, benim dahi kanunumdur, evlad-ı kiramım neslen ba'de neslin bununla amil olalar."²⁸ Zeki Velidi Toğan'a göre de: 'Orhan Bey'in bildiği devlet nizamı ve kanunu ancak Türe ve yasaktır. Devletin esası şeriat'ta değil yasaktır.' Bu anlayışla biliyoruz ki: Türklerde devletin varlığı töre koyan han ile kaimdir. Mete'den Timur'a kadar binlerce yıl esas hatları aynı kalmış bir töre mevcut olmuştur. Bu töre ve yasa devlet teşkilatının ve hanlık hâkimiyetinin temelini teşkil etmiştir. Hükümdarın sırf kendi iradesiyle koyduğu kanunlar, yasa ve yasakname adı altında toplanmıştır. Yine Zeki Velidi Toğan, Türklerin geniş coğrafyalarda devlet kurmalarını elastiki yapıdaki "töre" anlayışlarına bağlar. "Türk fütuhatının diğer bir fârik/ayrıcılık bir vasfı da bunun her vakit gayet sade ve elastiki bir teşkilat sistemine "türe" dediğimiz örfi kanun ve vaz'ılara dayandırılmış olmasıdır. Asya ve Doğu Avrupa mikyasındaki geniş teşekküllere de aynı kolaylıkla tatbik edilmiştir."²⁹

²⁴ Hikmet Tanyu, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara, 1980, s. 74-77.

²⁵ Başar, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, s. 5-8.

²⁶ Türker Küyel, "Bilge Kaan Bir Filozof Arhont mudur?", s. 461.

²⁷ Kafesoğlu, a, g, e., s. 237-238.

²⁸ Fatih Sultan Mehmed, *Kanunname-i Âl-i Osman*, yay. haz. Abdulkadir Özcan, Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 3.

²⁹ Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 112.

Türklerin Dini Tarihi adlı eser de Fuat Köprülü, statik din yani “Geleneksel Türk dini Gök/yüce, kudretli, aşkın, semavi-Tanrı ve onun etrafında şekillenmiş orijinal sistem” Şamanizm geleneksel Türk dininin asli unsuru değil, sonradan melez, dinî-sihri-mistik oluşumun adıdır.³⁰

Dinamik din yani “evrensel dinler dönemi. Konfüçyanizm Taoizm, Budizm, Lamaizm, Zerdüştlük, Mani dini, Nesturi ve Ortodoks Hıristiyanlık, Musevilik ve İslâmiyet dinleri. Yine Din sınıfını temsil eden “kam/kâhin/wu/otacı/sahir/şaman”lar var idi.³¹

Ancak bunlar devletin işine karışmazlardı. Daha doğrusu karıştırılmazlardı. Bu serbestliği onlara veren devlet anlayışlarıydı. Türk devletlerinde tam manasıyla vicdan ve din hürriyeti mevcuttu. Başka dine geçmek bir öldürülme sebebi değildi. İlahi olan ya da ilahi olmayan devlet anlayışı yoktu. Erdemli ya da erdemsiz devlet vardı. Devlet başkanı da erdemli, erdemsiz devlet başkanıydı. Bu nedenle din-devlet münasebeti birbirine hürmet mesabesinde idi. Her ne kadar kağanlar, kendilerini Tanrı'nın kutuyla, yardımıyla devlet başkanı olmuş olduklarını addetseler de hiçbir zaman kendilerini din reisi sıfatını almazlardı. Yavuz Sultan Selim'in halifeliği İstanbul'a getirilişine kadar. Bu nedenle Türkler İslâmiyet'ten önce teokratik devlet kurmamışlardır.³²

Peki, Osmanlı devleti gerçekte teokratik bir devlet midir? Bizim bu çalışmada ulaştığım bir anlayışı sizlerle paylaşmak isterim. Laiklik, devletle din yasası olduğunu ileri sürülen bizdeki şeriat, Hıristiyanlıktaki kilise, Yahudilikteki şeriat/Tevrat yasalarının devletin yönetiminden elini eteğini çektiğidir. Şeriat, sözlük anlamı, açık, doğru ve düz yol demektir. Suyolu, geminin yelkeni, açık caddeler şarî denir. Teşrî ve meşrutiyet aynı kökten gelir. Kur'an-ı Kerim'de üç yerde geçer. “Casiye suresi 18. ayetinde Cenabı Hak, Hz. Muhammed'e, “Ey Muhammed, sonra, seni bir iş hususunda bir şeriat üzerine kıldık, onu izle” İkincisi, Şura 13. ayetinde, “Allah din hususunda Nuh'a öğütlediği şeyleri size de şeriat olarak koymuştur. Ey Muhammed sana vahyettik, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya da “Dini doğru olarak yerine getirin ve onda ayrılığa düşmeyin.” Bu beş büyük peygambere öğütlenen, vahyedilen dinden ve şeriatın bahsedilmesidir. Bunlar değişmeyen itikadî, ahlakî ve dinî ilkelerinde birleşirler. Dinin amelî ve ferî hükümlerinde ayrılırlar. Bu sonrakiler zamana göre değişirler. Bu değişmeyen itikadî esaslar, Allah'a, ahirete, peygamberlere, melekler iman etmek, ahlaki esaslarda doğruluk, ahde vefa veya emanete sadakat, sıla-ı rahim; insanlara eziyet etmenin, zina etmenin haram kılınması gibi esaslar ve Allah'a ibadeti halis kılmaktır. Maide suresi, 48. ayetinde, “Her birinize bir yol ve bir yöntem verdik.” her peygamberin getirdiği amelî ve ferî hükümlerin her birinin zamanına ve mekânına göre değişik olmasıdır. Şeriat koymak sadece Hz. Muhammed'in hayatında olmuştur. Yüce Allah, şeriat koymak salâhiyetini Hz. Muhammed'den başkasına vermemiştir. Sahabenin içtihat ve fikirleri ile sabit olan şeriat değildir. Öyleyse Kur'an ve sünnetten başka teşrî'in kaynağı yoktur. Bunun haricinde verilen tüm hükümler laik yapıdadır.³³

Bizdeki sıkıntının kaynağı din-devlet ilişkisi değil, son zamanlarda şeriatın din gibi algılanması ve uygulanması isteğidir. Medrese ulemasının adlandırdığı Fıkıh'tır. Medrese fikhî ne şeriat ne de din olarak ele almamıştır. Dolayısıyla Fıkıh, Din değildir. Şeriat da değildir. Medrese uleması Fıkıhı yani Hukuku kurarken bunlardan yararlanmasıdır. Osmanlı'nın son döneminde hukuku maddeleştirdiği “Mecelle” Fıkıhın islahıdır, dinin değil. Halifelik, emirlik, sultanlık, meşrutiyet, cumhuriyet dinî bir müesseseye değil, siyasî bir müesseselerdir. Yavuz Sultan Selim halifeliği almakla dinin emri olarak halifelik müessesesini almıyor siyasî bir yapıda değişiklik yapıyor. Dolayısıyla teokratik bir devlet sistemini almıyor. Bu nedenle İslâm dünyasında halifelik konusunda bir birlik olmadı. Şîî dünya Sünnî dünyanın halifesini kabul etmedi.

Türklerin kurduğu devletler arasında İslâm devleti adıyla bir devlet yoktur. Kurmamışlardır da. Son zamanlarda emperyalistlerce “insan devleti” yerine “İslâm devleti” fikri ortaya atılarak tüm İslâm yurtlarında kargaşa ve isyanlar çıkartılmıştır. Tüm İslâm ülkelerindeki fitnenin sebebi bu fikir öne sürülerek “din elden gidiyor” diye bölerek, parçalayarak ve silahlandırıp savaştırarak kendilerine bağımlı hale getirerek sömürülmektedir. Şeriat devleti diye bir devlet teorisi yoktur. Bir hukuk teorisi vardır, o da fıkıhtır. Osmanlı'ya karşı ayaklanmalar hep bu anlayış sonucu olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti de en çok yarayı bu fitneden almaktadır. İslâm devleti bir ütopyadır. Aydın geçinen,

³⁰ Köprülü, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 143.

³¹ Arsal, *Teokratik Devlet ve Laik Devlet*, s. 35.

³² Arsal, *age.*, s. 35.

³³ Abdulvahhap Hallaf, *İslâm Hukuk Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay, Ankara, 1985, s. 49-51.

ülkesinden kaçan emperyalizme uşaklık edenler bu millete ve İslâm'a ihanet içindedirler. Kuran'ın indirildiği toplum henüz devletleşmediği için devlet yönetim biçimlerinden haberleri yoktu. Onun için Kuran'da bir devlet yönetim biçimi aramak boşunadır. Kur'an'ın en temel talebi danışma yani şuradır.³⁴

Hüseyin Atay'la Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesindeki odasında bu konuyu yüz yüze istişare ederken, "Hz. Muhammed'in sünneti töre midir? sorusuna – "Evet töredir." dediler. Töre sözcüğünü yukarıda genişçe izah ettik.

İbn Muhiddin Arabî, Tanrı elçisi ile filozof aynı hizada bulunan müteakildir; bunlardan biri aklî âlemden hissî âleme, diğeri de hissî âlemden aklî âleme geçer demektedir. Hüseyin Atay da vahyi ikiye ayırır. Akıl; sözsüz, fiili, yetenek ve güç halinde vahiydir. Kur'an ise, sözlü, nazari, bilgi veren vahiydir.³⁵

Vahyin temel amacı nedir? İnsanın doğuştan sahip olduğu hangi yetinin işini görecektir ve insanı mevcut yetileriyle ulaşamadığı hangi dünyaya bağlayacaktır? Bu can alıcı soruyu sorarak Fârâbî'nin vahiy anlayışını esas alarak cevap arar Hasan Şahin; "İnsan, maddi ve manevi dünyalarla irtibat kuracak doğuştan yetilere sahip olduğuna göre, geriye sadece insanın kendi iradesiyle kurması gereken toplum dünyası kalıyor. Vahiy, belki toplumun kurulması ve devam ettirilmesi noktasında gündeme geliyor olabilir. Vahiy, belki düşünen amelî yetinin yetkinleşmesi ve işini rahat görmesiyle alakalı bir şey olabilir. Eğer öyleyse vahiy, ahlak ve siyasetle ilgili bir şey olarak karşımıza çıkabilir. Düşünen amelî yetiyle ilgili olan bir şey, ondan önce düşünen nazari yetiyle ilgili bir şey olması gerekir. Ondan da önce vahyin düşünen yetiyle ilgili bir şey olması daha fazla mümkündür. Kısaca vahiy. İnsanlıkla ilgili olumlu bir şey olmalıdır. Çünkü Fârâbî'nin anlayışına göre, insanlık sureti ile bilfiil düşünen yeti aynı şeydir. Fârâbî de vahiy, eksik toplumu ve onu oluşturacak ilk başkanlık düzeniyle ilgilidir. "İlk başkan, en yüksek insanlık seviyesine yükselmiş ve en yüksek mutluluk düzeyine ulaşmış insandır. Bu seviyeye yükselmek, insanın nazari ve amelî felsefeyle doyurulmasına bağlıdır. Bu doyurma ve doyumu evrensel bir güç birliği ve evrensel bir bütünleşme izler. Evren'in İlk Sebeb'i ile insan dünyasının ilk başkanı arasında Etkin Akıl aracılığıyla güç birliği ve iş birliği kurulur. İşte bu duruma vahiy denir. Bütün bunlar insanın iç dünyasında olur. Bu duruma gelen insan tam bilgedir, tam filozoftur. Bu durumun sağladığı verileri bilge insanın hayal gücü aracılığıyla dış dünyaya, başka insanlara aktarmasına da peygamberlik denir... Herhangi bir peygambere indirilmiş olan Allah Kelâmı olarak tarif edilen kelâmî ve şer'î anlamdaki vahiy ile nazari ve amelî yönden aklını olgunlaştırmış, böylece sureti Etkin Akıl olmuş bir insan arasında da açık bir bağlantı vardır. Şöyle ki, Etkin Akıl, Allah'ın doğrudan kelâmıdır. Sureti, Allah'ın bu doğrudan kelâmı (Etkin Akıl) olmuş bir insana Allah'ın kelâmı indirilmiş demektir."³⁶

Devlet başkanı töre almıyor kut alıyor demek töreyi belirleyecek etkin akıl durumuna gelir demektir. Birinci aklı kullanmak vahyin kendini kullanmak demektir. Devletleşmiş topluluklar töreli ve yasalı oldukları için genelde etkin akıl yani ilk vahyi kullanmışlardır ve kullanmaya da devam etmektedirler. Türk devleti anlamındaki 'İl' sözcüğünün barış manasını da ifade etmektedir. İlli olmak barış içinde olmaktır. İslâm'ın da barış anlamında olduğunu biliyoruz. Türkler etkin akılla, yani fiilî vahiyle devletlerini kurmuşlardır ve onun ilkeleriyle illeşerek binlerce yıldır varlıklarını sürdürmektedirler.³⁷ Bu anlayışla Türklerin hafızasında din devleti, din dışı devlet anlayışı bulunmamaktadır.

Mekke ve Medine'de kabile halinde yaşayan bir türlü illeşemeyen ve il töresi oluşturamayan kabilelere ikinci tür vahiy gelerek Hz. Muhammed'in eşsiz fedakârlık ve çabalarıyla eksik toplum olmaktan çıkarak tam toplum vasfını kazanmaya başlamışlardır. Arap kabilelerinin illeşmeleri yüzlerce yıl almıştır ve Roma, Sâsânî ve Türk devlet yapısından yararlanmışlardır. Bu anlayışla diyebiliriz ki. Hz. Muhammed'in milletine, yasa ve sünnetine erdemli millet/töre diyebiliriz. Hz.

³⁴ Hallaf, *age.*, s. 58.

³⁵ Nihat Keklik, *Muhyiddin İbni Arabî Hayatı ve Çevresi*, İstanbul, 2008, s. 62; Hüseyin Atay, *Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler*, Ankara, 2003, s. 112-113.

³⁶ Hasan Şahin, "Fârâbî'nin Vahiy Anlayışı", *Uluslararası Fârâbî Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 2005, s. 267-282.

³⁷ Şahin, *agm.*, s. 268-282.

Muhammed'in hayat mücadelesini anlamak; eksik ve tam toplumu, erdemli ve erdemsiz ili, ilk başkanı ve onun koyduğu törenin ne demek olduğunu bilmekle daha da anlamlı hale gelir.³⁸

Ülkemizdeki kendi okur-yazarlarımızca devlet olmadan önceki eksik toplum olan ve devlet töresi olmayan Arap kabile hayatına ait gelenek, görenek, örf ve alışkanlıkları dinî hayat tarzı diye ülkemize taşınıyor. Oysaki Fuat Köprülü'nün ifadesiyle, "Türkler İslâmiyet dairesine girdikleri zaman, eski ve kuvvetli bir hukukî kültüre maliktiler. Fıkıh denilen İslâm hukuk sistemi, menşeyini dinden almakla beraber, İslâmiyet yayıldığı ve yerleştiği yeni sahalardaki mahalli hukuk ananelerinin de tesiri altında muhitin içtimai, iktisadi zaruretlerine tetabuk ederek teşekkül etmiştir... İslâm hukuk tarihi menşeyini Kur'an ve sünnetten -yani iptidai Arap örfiyle Hz. Muhammed'in kanun koyucu şahsiyetinden- almakla beraber, bu hukuk, muhtelif yabancı hukuk sistemlerinden müteessir olmuştur. Küçük İslâm cemaati Emevî sülaleleri idaresi altında geniş bir imparatorluk şeklinde inkişaf ettikten sonra, bedevi ananelerinin imparatorluk müesseselerini kuracak bir hukukî kifayet gösteremeyeceği muhakkaktı.

İbn Haldun, Abbâsî müesseselerinin dinî değil, yabancı kültürlerden geldiğini göstermiştir. Ancak nazari sistem olan fıkıh, dinî mahiyetini asla kaybetmemiştir. Bu sistemin içinde kitap ve sünnetin hissesi yüzde birdir. Fıkıh din gibi anlaşıldığı için fıkıhın iflâsı sağlanmıştır. Türklerdeki töre zihniyeti bir birine zıt kanaat ve ilkelere sahip mezhep ekollerinden ve mezhep taassubundan uzaktır. Türk töresi ekoller üstüdür. 'İçtihat kapısının açıklığı ya da kapalılığı' gibi bir anlayışa sahip değildir.³⁹

Osmanlı'nın kuruluş yıllarında kitaba açık bakacak her bir adımı ona göre ayarlayacak bir anlayış yoktu. Tecrübe ve töre, pratik hayat şartları egemendi. İnanç ve ahlak olarak İslâmî anlayış ve lafızlar gönüllerde canlılığını koruyordu. "Tımar" maddesi önemli bir uygulamadır. İspanya'dan getirilen Yahudiler ikinci bir önemli uygulamadır. Osmanlı devlet teşkilat ve nizamlarının, zamanlarına göre Müslüman olmayan milletler için son derece müsamahalı ve adilane bir idare sayılması lazım geldiği ise, herkesçe malum bir tarihi hakikattir.

Sultanların mutlak iktidarı sarsılmaz ve güçlü olduğu sürece din adına ortaya çıkan taassup kuvvetine ne de bu kuvvete dayanan kendini din otoritesi sayan devlet işlerine istikamet verecek şekilde karışması bahis konusu olmamıştır. Şeyhülislâm divanın asli üyesi değildir. İhtiyaç duyduğunda çağırılırdı.

Halife-sultanlar tarafında kurulan medreseler Osmanlı ülkesinde açılınca eğitim dili Arapça olunca serbest davranan devlet erkânı medreselerin anlayışıyla örfi alan daralmış XVII. asırda amme hukuku daralmıştır. Şer'i hukuk, örfi hukuk iç içe yaşıyordu.⁴⁰

Peyami Safa da İslâm'da olmayan ilahi devlet fikri bu âleme İran'ın mirasıdır düşüncesindedir.⁴¹

Laik hukukun dayanağı: Memleketin eski örf ve adetleriyle, merkezi devlet bürolarındaki salahiyyet ve tecrübe sahibi idare amirlerinin takip ettikleri idarecilik anane ve usullerini ve nihayet bunların hepsine birden bir şekil vermekte olan hükümdarın emir ve fermanlarını iş başında görmek mümkündür. Emir, ferman ve bazı sahaları özel kanunlarının yahut kanunnamesinin bir araya toplanarak umumi bir kanunnamenin ya da belirli zamanlarda devlette tatbik edilmekte olan belli başlı kanunların bir koleksiyonunun ortaya çıkmasıydı.⁴²

Eğer Osmanlı ve onun gibi çağdaşı olan diğer İslâm ülkelerde şeri bir hukuk iş başında olsaydı, şeriattan başka bir hukuk olmayacaktı, yetki ve sorumlulukları Şeriat'ın ezeli ve değişmez hükümleriyle tayin ve sınırlandırılmış olacağı için de sultanların yasama yetkisi hakları olmayacaktı. Oysaki yasa, insanın bazı fillerini yapmasına izin veren, bazı eylemleri ise yasaklayan kural ya da ölçüdür.

1. Ezeli-Ebedi Yasa

³⁸ Kafesoğlu, age., s. 241.

³⁹ Fuat Köprülü, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, trs., s. 14-21.

⁴⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", *Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Semineri*, Ankara, 1975, s. 53.

⁴¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1979, s. 441.

⁴² Barkan, agm., s. 53.

2. Doğal Yasa
3. Beşerî Yasa
4. Dinî Yas

Ezeli-Ebedi yasa: Sünnetullah'tır, Evrendeki yasalardır. İnsan ve hayvandaki fitri kabiliyetler, yasalardır.

Doğal yasalar, ezeli ve ebedi yasaların insan tarafından anlaşılmasıdır. Bir yüzüyle sünnetullahı tabi olan insan, diğer yüzüyle iradesiyle bu yasalarda erdemli ya da erdemsiz değişiklikler yapabilir. Bu değişiklik insanın kabiliyet, yetiştirme ortamı ve diğer etkenler rol oynar.

Beşerî yasalar, ezeli-ebedi, yasaya, doğal yasaya uygun gibi çıkarılsa da koca koca devletler bırakın yasalarını anayasalarını bile değiştirmekle müşkülle.

Dinî yasa ise, vahiy aracılığıyla insanlara bildirilen kurallar bütünüdür.

Beşerî yasanın temel özelliği dış durumu kurtarmaya yöneliktir ve barışı bozan davranışları yasaklar. Dinî yasa ise amacı insanın ebedi mutluluğunu sağlamaktır. Sadece dışa değil insanın iç dünyasını da düzenler. Beşerî yasadaki değişiklikler bu yasa da görülmez, Çünkü Tanrı bildirmiştir.

Aquinas, Tevrat'ın insanı kurtuluşa erdiremediği için İncil'in yazısız yasa olarak gelip, insanın içerisine kazındığını belirtir.

Hâkimiyet ve yönetim beşerî yasalara dayanır. İnançsız olan hükümdar adil olabilir. Dinî yasa, insan aklına dayanan beşerî yasayı ortadan kaldırmaz. Ancak, kilise dünyevi iktidar üzerine üstünlüğü vardır azledebilir. Ruh bedene hâkimdir. Papa'ya tabi olmak gerekir.⁴³

Sonuç

İslâmiyet başlangıçta laik bir din olarak doğdu. Laik düşünceye uygundur. “Senin dinin sana benim dinim bana” demektedir. Sünnî İslâm'da ruhbanlık yoktur. Şiilikte vardır. Gerek Avrupa'da gerek Türkiye'de hakiki dindarların laik olması gerekir. Laiklik insanın kutsallığının tescilidir. Laiklik vicdanı ve akli her alanda işe çağırmadır. Laiklik, Allahsızlık, nihilizm, ateizme fırsat verebilir. Türk laikliği gerçek dinin vicdanlarda yeşermesi ve değer kazanmasını ister. Allahsızlık değildir. Türk laikliği, Avrupa'da yaşanmış faturası ağır olmuş din-kral (devlet) çatışmasının yaşanmamasının sigortasıdır. Tanzimat, meşrutiyet ve cumhuriyet olarak yaşadığımız siyasî süreç Türk laikliği milletin zihniyetinde yaşayan anlayışın siyasî ve hukukî metinlerde yer almasıdır.

Türk laikliği, hukukun, ticaretin, bilimin, felsefesin, ahlakın, sanatın ve dinin akıl yoluyla anlaşılması ve yorumlanması esasına zeminini hazırlama ortamıdır. Aklın ve vicdanın hürlüğü ve otoritelerden bağımsız olmasıdır. Tarihte ve bugün de İslâm dünyasında yaşanan kanlı-bıçaklı mezhep kavgasının bir daha olmamasının habercisidir. Türk laikliği bağımsız, onurlu, karnı tok, sırtı pek bir fert, aile, millet olmanın mücadelesidir. Kölelikten efendiliğe, güvensizlikten güvene, cehaletten bilgi ve bilgeliğe, hukuksuzluktan, hak ve hakkaniyetin heder edilmemesi çabasıdır. Türk laikliğinin iyi anlaşılması, iyi uygulanmaması bizi felaketlere sürükler. Umarım bu değeri çarçur etmeyiz.

Kaynakça

Abdulvahap Hallaf, *İslâm Hukuk Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1985.

Arsal, Sadri Maksudi, *Teokratik Devlet ve Laik Devlet*, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul, 1940.

Atay, Hüseyin, *Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler*, Ankara, 2003.

Barkan, Ömer Lütfi, “Türkiye’de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi”, *Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Semineri*, Ankara, 1975.

Başar, Sait, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, Ankara, 1990.

Başgil, Ali Fuat, *Din ve Laiklik*, İstanbul, 1979.

Günay, Ünver ve Harun Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul, 2007.

Hafizoğulları, Zeki, *Laiklik*, Ankara, 1998.

Işık, Ahmet Parlak, *Türkiye’de Laiklik İdeolojisi*, İstanbul, 1993.

⁴³ Muhammet Tarakçı, *St. Thomas Aquinas*, İz Yayınları, İstanbul, 2006, s. 250-256.

- İnalçık, Halil; Bülent Arı ve Selim Aslantaş, *Adalet Kitabı*, Ankara, 2012.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1991.
- Keklik, Nihat, *Muhyiddin İbni Arabî Hayatı ve Çevresi*, İstanbul, 2008.
- Köprülü, Fuat, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, trs.
- Köprülü, Fuat, *Türk Tarih-i Dinisi*, yay. haz. Metin Ergun, Ankara, 2005.
- Küyel, Mübahat Türker, “Bilge Kaan Bir Filozof Arhont mudur?”, *Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1994.
- Ögel Bahaeddin, *Türkler’de Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982.
- Saltuklu, Zübeyir “Han-ı yağma mı, yağma mı, toy mu?. <http://www.doguturk.com/han-i-yagma-mi-yagma-mi-toy-mu-makale,1744>.
- Tarakçı, Muhammet, *St. Thomas Aquinas*, İz Yayınları, İstanbul, 2006.
- Tanyu, Hikmet, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara, 1980.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1979.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, İstanbul, 2006.
- Toğan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.
- Ziya Gökalp, *Türk Tôresi*, İstanbul, 1977.
- https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E DEMİRYOLLARI POLİTİKALARI

*Sinan MİSER**

Öz

Demiryolları, Sanayi Devrimi'nin en önemli teknolojik gelişmesi olarak kabul edilmektedir. XIX. yüzyıla girerken, ekonomik gelişimini sosyal gelişim ile dengeli bir şekilde götüren devletler yeterli sermaye birikimlerini sağlayıp, merkez ülkeler konumuna yükselmişlerdir. Biriken aşırı sermaye ve üretim fazlası için yeni pazarlara duyulan ihtiyaç ve bu pazarlara arzulan güvenli ve süratli ulaşım gereksinimi, demiryolları teknolojilerinin geliştirilmesiyle büyük oranda giderilmiştir. Osmanlı Devleti örneğinde olduğu gibi, merkez ülkelerinin dışında kalan çevre ülkeler de ise, demiryolu teknolojisi talebi merkez ülkelerinin ekonomik ve askeri stratejik projeleri üzerinde şekillenmiştir. Osmanlı Devleti, yönetimi altındaki topraklarda demiryolu ağlarını geliştirmek için büyük gayret sarf etmiş, önemli başarılarla imza atılmasına rağmen milli bir demiryolu politikasını geliştirmekte zorlanmıştır.

I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında Osmanlı Devleti demiryollarının projelendirme ve işletmesinde yaşanan eksiklikler tüm çıplaklığı ile ortaya çıkmıştır. Cumhuriyetin ilanı ardından kurulan hükümetlerin öncelikli hedeflerinden biri geçmiş örneklerden de ders çıkararak milli bir demiryolu politikası oluşturmak olmuştur. Dar ve kısıtlı imkanlara rağmen millilik prensibinden ayrılmamak üzere girilen demiryolu projeleriyle büyük mesafeler alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Demiryolları, imtiyazlar, Osmanlı Devleti, Milli Mücadele, Türkiye Cumhuriyeti.

RAILWAY POLICIES FROM OTTOMAN TO REPUBLIC

Abstract

Railways are considered the most important technological development of the industrial revolution. As they entered the XIX th century, the states that brought their economic development in a balanced way with social development ensured their adequate capital accumulation and became central countries. Accumulated excess capital, the need for new markets for surplus, the need for safe and fast transportation to these markets has been ensured by the development of railways technologies. As in the case of the Ottoman Empire, the countries which were out of the central countries were shaped by the economic and military strategic projects of the central countries. The Ottoman Empire made great efforts to develop railway networks in the territories under its rule, and despite the significant successes, it had difficulty in developing a national railway policy.

During the World War I and the National Struggle years, the deficiencies in the design and operation of the Ottoman State railways were clearly revealed. In spite of narrow and limited facilities, great distances have been taken with railroad projects, which have not been separated from nationality principle.

Keywords: Railways, privileges, Ottoman State, the National Struggle, Turkish Republic.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, e-mail: sinanmiser@hotmail.com

Giriş

Ulaşım şebekemiz üzerinde çok uzun yıllar süren bir mücadele verilmektedir. Anadolu coğrafyasında demiryolunun ilk metreleri döşenmeye başlandığında henüz bir sanayi toplumu yoktur. Osmanlı Devleti dünyadaki gelişmelerin nereye doğru gittiğini görmekle beraber, yapısal reformlarını geliştirmek için henüz kolları sıvamaktadır. Dönemin milliyetçi fikirleri Osmanlı Devleti'ni de etkilemekte Sırp, Yunan ve Mısır ayaklanmaları devleti hiç olmadığı kadar uğraştırmaktadır.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren hızlı bir gelişim gösteren demiryolu teknolojisi, dünya ekonomisi ve siyasetini derinden etkileyen en önemli atılımlarından biri olmuştur. Demiryolları hızlı ulaşımın, yeni ekonomik pazarların, hızla biriken sermayenin ve yeni tip sömürge anlayışının öncüsü olmuştur. Demiryollarındaki yarışın ekonomik ve siyasi kazanımlarına rağmen büyük savaşlara yol açarak insanlık adına önemli yıkımlar getirdiği de bir gerçektir.

Bu çalışmada Osmanlı döneminden başlayarak, Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in ilanından sonraki süreçte demiryollarımızın tarihi gelişimi ana hatlarıyla ele alınacaktır.

Çok geniş kapsamlı bir konu olması nedeniyle yüksek lisans ve doktora tezleri ağırlıklı olmak üzere ülkemiz demiryolları üzerine yazılan makale ve eserlerden azami istifade edilmeye çalışılmıştır.

1. Dünya Demiryollarının Tarihi Gelişimine Kısa Bir Bakış

XIX. yüzyıla damgasını vuran, buhar ve demiryolu teknolojileridir: Bir önceki yüzyıla kadar götürebileceğimiz sanayi devriminin hammadde kaynaklarına duyduğu ihtiyacın karşılanması ve bunun sonucu olarak artmaya başlayan üretim fazlası metanın yeni ve daha geniş pazarlarla buluşması buharlı makinelerin ve demiryollarının gündeme gelmesi ile mümkün olmuştur.

Hızla geliştirilen demiryolu hatları, XIX. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Avrupa ve Kuzey Amerika'yı bir baştan diğer başa sarmış, Orta Doğu ve Asya'nın içlerine kadar uzanmıştır.¹ Demiryolları teknolojisini aktif bir biçimde kullanan ülkeler sermaye birikimi en üst seviyelere çıkartmış, geniş iş sahaları açarak yoğun emek kullanımını artırmışlardır. Bu nedenle, özellikle XIX. yüzyılın son çeyreği "Demir Yolu Çağı" olarak adlandırılmaktadır.²

Buhar makinelerinin icadından önce ilk ray sistemleri³ Avrupa'daki maden ocaklarında kullanılmıştır. Ahşap raylar üzerinde, insan veya hayvan gücü ile hareket ettirilen dekoviller* bu teknolojinin ilkel öncüleriydiler.⁴ 1804 yılında İngiliz Richard Trevithick'in geliştirdiği buharlı lokomotif örneğinin ardından, 1829 yılında Stephenson adlı mühendisin "roket" isimli lokomotifi demiryolu teknolojisindeki en önemli gelişmeler olarak kabul edilmektedir.⁵

Lokomotifli ilk demiryolu taşımacılığı 1825 yılında Stockton-Darlington (İngiltere) arasında işletmeye açılmıştır.⁶ İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa ve Amerika Birleşik

¹ Örneğin 1830'da sadece 20 bin km demiryolu hattı bulunan ABD, 1929'da 402 bin km'lik bir demiryolu hattına ulaşmıştır. Bkz. Suat Aksoy, *Kalkınma Sürecinde Türkiye'de Ulaşım: 1980'den Günümüze Demiryolu Deneyimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 26; Ali Osman Akalan, *Bir Kurum Olarak Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 4.

² Weber, demiryollarını "tarihteki en büyük yenilik" olarak, Marks, "kapitalizmin en parlak başarısı" şeklinde tanımlamışlardır. Bkz. Muhteşem Kaynak, *Demiryolları ve Ekonomik Gelişme XIX. Yüzyıl Deneyimi*, Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1982, s. 2.

³ Bugün demiryolu denilince aklımıza; bütün bir güzergâh boyunca birbirine paralel iki çelik ray ile bunun üzerinde hareket eden vagon ve lokomotif denilen diğer iki vasitanın bütünü anlaşılır. Bkz. Akalan, a.g.t., s.5.

* Dekovil: Fransızca bir kelime olup, Ray aralığı 40-60 cm olan (Dünyada kabul edilen ray açıklığı 1435 mm'dir) ve üzerindeki vagonların buhar, hayvan veya insan gücü ile hareket ettirilen kısa demir yolu dizaynıdır. TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 20011, s. 888, http://uic.org/IMG/synopsis_2015.print_5.pdf (26.12.2019)

⁴ 1550 yılında Fransa'da Alsace maden ocaklarında tahta raylar üzerinde insan gücüyle çalıştırılan dekoviller demiryolu taşımacılığının ilk örnekleridir. Bkz. İlker Öztürk, *Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Demiryollarının Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Bilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 21 ; Çiğdem Karayemiş, *Türkiye'de Demiryolları Gelişimi ve Behiç Erkin Bey*, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2012, s. 1; Akalan, a.g.t., s.6.

⁵ 1698 İngiliz Mühendis Thomas Savary'nin ilk ticari buhar makinesi, 1712'de İngiliz Mühendis Thomas Newcomen'in biraz daha gelişmiş buhar makinesi ve İskoçyalı mühendis James Watt'ın Newcomen'in makinasına pistonların ileri geri hareketini eklemesiyle geliştirdiği buhar makineleri lokomotiflerin geliştirilmesinde önemli adımlardır. Bkz. Öztürk, a.g.t., s. 23; Karayemiş, a.g.t., s. 2.

⁶ Öztürk, a.g.t., s. 24.

Devletleri ve Rusya hızla geliştirilen demiryolu ağlarını en etkin şekilde kullanan ülkeler olmuştur.⁷ 1890 yılına gelindiğinde, tüm dünyada demiryolu hattı, 616.000 bin km'ye, 1910 yılında 1.030.000 km'ye ulaşmıştır.⁸ Günümüzde ise bu rakam, yaklaşık, 1.370.000 km'dir.⁹

Demiryollarının gelişmesi ile üretilen malların hızlı ve güvenli bir şekilde çok uzak noktalara taşınması küresel ticaretin büyük oranda artırmasının yanı sıra, kültürler arası kaynaşmayı, hızlı iletişimi, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin daha etkin ve yaygın kullanılmasını da beraberinde getirmiştir.

Bu olumlu gelişmelerle beraber genişleyen dünya pazarlarından pay kapma yarışı iki dünya savaşının çıkmasına neden olmuş ve insanlık adına büyük kayıplar yaşanmıştır. Niyazi Berkes'e göre, özellikle, Berlin-Bağdat demiryolu imtiyazı İngiliz-Alman sermaye rekabetini artırarak bu iki ülke arasında siyasi alanda kuşku ve korkuya neden olmuş ve en sonunda bu rekabet savaşları I. Dünya Savaşı'na kadar giden yolu açmıştır.¹⁰

2. Osmanlı'da Devleti'nde Demiryollarının Gelişimi

Avrupa'da 1825 yılında başlayan demiryolu taşımacılığında yaklaşık beş yıl sonra, bu yeni teknoloji Osmanlı Devleti'nde gündemine girmiştir.¹¹ Başta İngiltere olmak üzere Fransa, Almanya ve Rusya geniş bir pazar alanı ile birlikte stratejik bir konuma sahip olan Osmanlı topraklarında demiryolu imtiyazı elde edebilmek için büyük girişimlerde bulunmuşlardır.¹²

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın ilk yarısında, sivil ve askeri alandaki yeniden yapılanma gayretleri, Balkanlardaki ayaklanmalar ve Mısır İsyanı'nın nedeniyle önemli yaralar almış, ekonomisi büyük ölçüde sarsılmıştır. Bu şartlar altında, Mısır İsyanının bastırılmasında verdiği destek nedeniyle İngiltere ile imzalanan 1838 Balta Limanı Antlaşması Osmanlı pazarının batılı devletlere sonuna kadar açılmasını sağlamıştır.¹³ Bu antlaşma sonrasında ilan edilen 1839 tarihli Tanzimat, 1856 tarihli Islahat fermanları ve 1867 Vilayetler Kanunu ile yabancı devletler ile gayrimüslimlere tanınan haklar genişletilerek düşük maliyetlerle büyük getirilerin kapısı daha da genişletilmiştir. Hammadde dışında önemli bir ihracatı olmayan Osmanlı Devleti, Avrupa'nın malul maddelerine açık bir pazar haline getirilmiş ve zayıf olan sanayisine güçlü bir darbe vurulmuştur.¹⁴

Açık bir pazara dönüşen Osmanlı Devleti ekonomisi büyük ölçüde Avrupalı devletlerin kontrolüne girmiş ve bu sürecin hızlanmasında demiryollarının önemli katkısı olmuştur.¹⁵ Osmanlı Devleti topraklarından geçirilen her demiryolu projesi İngiliz, Fransız, Alman nüfuz alanlarının belirlenmesinde başrolü oynamıştır.¹⁶

⁷ Öztürk, a.g.t., s. 25.

⁸ Akalan, a.g.t., s. 7.

⁹ Demiryolu uzunluğuna göre ülkelerin listesi, Bkz.

<http://www.wikizero.biz/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpc2kvRGVtaXJ5b2x1X3V6dW5sdcSfdW5hX2fdtnJIX8O8bGtlbGVyX2xpc3Rlc2k.> (26.12.2019)

¹⁰ Berlin-Bağdat Demiryolu Projesi sadece İngilizleri değil aynı zamanda Fransa'nın Suriye'deki, Rusya'nın ise Balkanlar ve Kafkaslardaki ekonomik ve askeri tertiplenmelerini tehlikeye atma korkusu yaratmıştır. Bkz. Mustafa Gümüş, "1893'ten 1923'e Chester Projesi'ne Türk Topraklarında Demiryolu İmtiyaz Mücadeleleri ve Büyük Güçler", *Tarih Okulu*, s. 10, 2011, s. 176; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 365.

¹¹ Akalan, a.g.t., s. 9.

¹² Gülpinar Akbulut, "Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Gerçekleşmeyen Demiryolu Projeleri ve Etkileri", *Atatürk Dergisi*, S. 1, C. I, 2012, s. 226.

¹³ 1838'de Fransa, 1839'da Hansa Birliği ve Sardunya, 1841 yılında Danimarka, Toscana Büyük Dukalığı ve Belçika'da sonradan bu antlaşmaya dahil olmuşlardır. Bkz. Karayemiş, a.g.t., s. 14; antlaşma imzalandıktan sonra İngiliz Büyükelçisi Ponsonby, İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerson'a çektiği telgrafta: "...daha fazlasını istemeğe hakkımız olmayacak kadar mükemmel ve önceden ümit ettiklerimizin çok fevkinde" sözleriyle İngiltere'nin ne derecede imtiyazlar kopardıklarına ışık tutmaktadır. Bkz. Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, Ocak 1986, s.467 ; Akalan, a.g.t., s. 9.

¹⁴ Karayemiş, a.g.t., s. 15.

¹⁵ Batılı tüccarlar, Batı Avrupa'daki mali, ticari ve teknolojik ilerlemeler sayesinde, Orta Doğu pazarlarında egemen olacakları kaynak ve beceriye sahip oluyorlardı. Her şey bir yana, Osmanlı Devleti'nin sağladığı birlik ve istikrar sayesinde bu pazarlara kolayca ulaşabiliyorlar ve bu pazarlar sessiz ve sakince Avrupalı tüccarlar tarafından ele geçiriliyordu. Bkz. Bernard Lewis, *Orta Doğu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2011, s. 225.

¹⁶ Osmanlı Devleti'nde demiryollarının yapımı Tanzimat'la başlamış olmasına karşın önemli imtiyazlar Duyun-u Umumiye'nin kuruluşundan sonra alınmıştır. Bkz. Berkes, a.g.e., s. 365.

Osmanlı Devleti'ndeki demiryollarının önemli bir kısmı kâr maçlı ticari hatlar olmasının yanında, siyasi ve askeri amaçları da kesinlikle göz ardı edilmemelidir.¹⁷ İngilizler, Hindistan'a ulaşan yolların kontrol altına alınması, Orta Doğu petrol rezervlerinin ele geçirilmesi, ülkedeki nüfus artışı nedeniyle temel besin maddelerine ve İngiliz sanayisinde işlenecek madenlere ihtiyaç duyulması gibi sebeplerden ötürü demiryollarına büyük bir önem vermişlerdir. İngilizler, Hindistan'a ulaşan yolların kontrol altına alınması, Orta Doğu petrol rezervlerinin ele geçirilmesi, ülkedeki nüfus artışı nedeniyle temel besin maddelerine ve İngiliz sanayisinde işlenecek madenlere ihtiyaç duyulması gibi sebeplerden ötürü demiryollarına büyük bir önem vermişlerdir. Fransa, Süveyş Kanalı'ndaki imtiyazlarını İngilizlere kaptırması nedeniyle Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki nüfuz alanlarını korumak istemektedir. Almanya, 1871'de birliğini sağlamış olup, güçlü bir sanayi kurarak yeni pazarlar elde etme çabasıdadır. Bunun sonucu olarak Osmanlı Devleti'ni hedef almıştır.

Rusya ise Kuzey Kafkasya, Balkanlar ve Doğu Anadolu siyaseti açısından önem arz eden Bağdat Demiryolu projesinden duyduğu kaygının yanında, sıcak denizlere inme siyasetini de devam ettirmektedir. Bu nedenlerle Osmanlı Devleti'nde demiryollarının şekillenmesinde yukarıdaki devletlerin hedef ve çıkarları belirleyici olmuştur.¹⁸

Yabancı şirketlerin, demiryolları planlanmasında nüfus yoğunluğu, yerüstü ve yeraltı maden kaynakları, ürün kapasitesi ve Avrupa ile teması kolay olan zengin bölgeler üzerinde yoğunlaştıkları kolayca söylenebilir.

Osmanlı Devleti'nde ise, askeri ve siyasi endişelerin ağır bastığı görülmektedir. Dağılma sürecini engelleyerek uluslararası dengeyi sağlamak, ülke genelinde devlet otoritesini tesis etmek, düzenli vergi toplamak, lojistik ikmalini iyileştirmek, insan ve malzeme ulaşımını kolaylaştırmak, iletişimi hızlandırmak gibi askeri, siyasi ve ekonomik amaçları ön planda tutmaya gayret etmiştir.¹⁹

2.1. Demiryolu İmtiyazları

Sözcük anlamı olarak imtiyaz, “*ayrıcalık; bir işin başkaları yapamamak üzere, özel izin ile bir kimseye veya bir kuruluşa verilmesidir*” anlamına gelmektedir. Konumuz açısından ise imtiyaz, kamu hizmetleri alanında yapılacak mal ve hizmet üretiminin özel kişilerce gerçekleştirilmesinin sözleşmeye dayanan klasik biçimi olarak tanımlanabilir.²⁰

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal sorunlar dikkate alınıp, 1850-1916 arasında demiryolları imtiyaz antlaşmaları incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin stratejik çıkarlarından ziyade batılı devletlerin ekonomik ve askeri çıkarlarının ön planda olduğu görülmektedir.²¹ Uzun süreli imtiyazlar için Osmanlı Devleti'ne ekonomik ve siyasi baskılar yapılarak nüfuz alanları genişletilmeye çalışılmış, borçlar genellikle imtiyazlar karşılığında alınmıştır.²² Buna rağmen, devlet tarafından yapılması veya yaptırılması planlanan birçok demiryolu projesi ekonomik yetersizlik veya siyasi baskılar nedenleriyle iptal edilmiştir.²³

¹⁷ Akbulut, a.g.m., s. 226; Bu projelere ait hat güzergahlarının nerelerden geçeceği dahi çoğu zaman Osmanlı Devleti'nin görüşü alınmadan çizilmiş, imtiyaz sözleşmelerinden azami kar amacı güttüğünden dolayı hatlar sistemsiz ve düzensiz inşa edilmiştir. Bkz. Akalan, a.g.t., s. 41.

¹⁸ Gümüş, a.g.m., s. 157.

¹⁹ İzmir-Aydın Demiryolu Projesi'nde her ne kadar ticari amaçlar ön planda olsa da Osmanlı Devleti'nin Ege bölgesinde uğraşmak zorunda kaldığı eşkıyalık hareketlerinin bastırılması ve devlet otoritesinin güçlendirilmesi amacını taşıdığı da belirtmek gereklidir. Bkz. Ufuk Gülsoy, *Kutsal Proje, Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 27. 1897'deki Türk-Yunan Savaşı'nda, savaş bölgesine hızla kaydırılan Osmanlı Ordusu'nun galibiyetinde en önemli rolü demiryollarının oynadığı söylenebilir. Bkz. Akalan, a.g.t., s. 42.

²⁰ Seda Örsen Esirgen, *Osmanlı Devleti'nde Yabancılar Verilen Kamu Hizmetleri İmtiyazları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 6.

²¹ Akbulut, a.g.m., s.226 ; Gümüş, a.g.m., s. 167.

²² Öztürk, a.g.t., s. 49.

²³ Almanya'nın da desteği ile Berlin'den başlayarak Orta Avrupa ve Asya'nın içlerine kadar planlanan ve önemli kavşak noktalarını birbirine bağlaması düşünülen Berlin-Bağdat Demir Yolu Projesi'nin İngiliz ve Rusların şiddetli itirazları yüzünden Doğu Anadolu bölümü iptal edilerek; Ankara-Kayseri-Diyarbakır-Musul güzergahı, Konya-Adana-Halep-Musul güzergahı olarak değiştirilmiştir. Bkz. Karayemiş, a.g.t., s. 3. İstanbul Boğaz projeleri, İstanbul-Sivas-Bağdat, İstanbul-Tuna-Adriyatik, Orta Doğu demiryolu projeleri, Afyon-Antalya, Samsun-Sivas-Erzurum ve Trabzon-Erzurum demiryolu projeleri iptal edilen demiryolu projelerinden bazılarıdır. Bkz. Akbulut, a.g.t., s. 227; Osman Kaleli, “Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesinde Demiryolu İnşa Tasarımları”, *Karadeniz Uluslararası Bilim Dergisi*, S. 9, 2001, s. 158.

Çıkar çatışmaları üzerinden yürütülen demiryolu projelerinin en önemli özelliği verilen imtiyazların içerisinde saklıdır. Bu imtiyazlardan önemli olanlarını şu şekilde sıralayabiliriz:²⁴

- a) Kilometre başına kâr garantisi*
- b) Çok uzun süreli hat işletme hakları (imtiyaz süreleri),
- c) Kilometre garantisi sağlanmadığı takdirde aradaki farkın Osmanlı Devleti'nce karşılanması ve birtakım vergi ve resimlerin garanti olarak gösterilmesi,
- d) Demiryolu hatlarının geçirileceği güzergâhların, devlet hazinesi kapsamında ya çok düşük istimlak bedelleri veya bedelsiz olarak verilmesi,
- e) Hat boyunca orman ve taş ocaklarından bedelsiz olarak yararlanılması,
- f) Hattın yapım ve bakımı için gereken malzemelerin gümrüksüz olarak ithal edilmesi,
- g) Hat güzergâhlarının sağından ve solundan geçtiği farz edilen, bazen 20 bazen 40 km'ye kadar olan sahadaki tüm maden (petrol dâhil) alanlarının işletme hakkının tanınması,²⁵

Proje adı	Hat uzunluğu (km)	Projeyi alan ülke	Yapım yılı	Yıllık kar garantisi	İmtiyaz süresi(Yılı)	Güzergah üzerindeki imtiyaz genişliği
İzmir-Aydın demiryolu	609	İngiltere	1856-1866	% 6 (50 yıllığına)	50	45 km
İzmir-Kasaba(Turgutlu)	702	İngiltere	1863-1890	% 6	-	-
Rumeli Demiryolları	1279	Avusturya	1870-1896	22000 frank	99	-
Köstence – Çernovada hattı	66	İngiltere	1857-1860	-	99	-
Ruscuk-Varna	224	İngiltere	1863-1866	-	99	-
Anadolu-Bağdat demiryolu	1498	Almanya	1888-1912	15000 Frank	99	20
Yafa-Kudüs hattı	87	Fransa	1888-1892	-	71	-
Beyrut –Şam-Müzeyrib Demiryolu	246	Fransa	1891-1895	-	99	-
Hayfa-Akka-Şam Demiryolu	230	İngiltere	1882-1893	-	99	-
Samsun-Sivas-Erzurum Demiryolu Hattı	-	İngiltere	1857	% 7	99	48

²⁴ Osmanlı Devleti, demiryolu projelerinin sınırlarının en az 10 mil gerisinden inşa edilecek şekilde, askeri öneme haiz konulara dikkat etmeye çalışmıştır. Bkz. Öztürk, a.g.t., s. 48-50.

* Kilometre Garantisi: Demiryolu yapımında yapılacak hatlarda asgari kazanç garantisinin ihaleyi alan şirkete verilmesidir. İşletmeye açılan hat beklenen kazançtan az olursa Osmanlı Devleti aradaki farkı o şirkete ödemek zorundaydı. Bunun sonucu ise; yarma, viyadük ve tüneller gibi masraflı aşamaların yapılmayarak hatların gerekmediği halde uzatılmasına neden olmuştur. Bkz. Muzaffer Deniz, "Resmi Belgelerde Afyon-Antalya Demiryolu Hattı Projesi 1924-1942", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.3/4, 2011, s.25 ; Karayemiş, a.g.t., s. 25.

²⁵ Söz konusu imtiyazlar nedeniyle büyük bir ekonomik borçlanmaya giden Osmanlı Devleti'nin bu borçları 1954 yılına kadar ödenmeye devam edilmiştir. Bkz. Akalan, a.g.t., s. 23.

Öztürk, a.g.t., s. 51 ; Akalan, a.g.t., s.13 ; Karayemiş, a.g.t., s. 8 ; Gülsoy, a.g.e., s. 45 ; Kaleli, a.g.m., s.158. Örsten Esirgen, a.g.t., s. 140.

Tablo 1. Demiryolu imtiyaz sözleşmelerine dair örnek demiryolu projeleri

Bu imtiyazların yanı sıra 1881'de kurulan Duyun-u Umumiye İdaresi'nin de Osmanlı demiryolu politikalarının şekillenmesinde önemli bir yeri vardır. Bu idarenin başkanlığını yapanların aynı zamanda demiryolu şirketlerinin yönetim kadrolarında yer almaları Avrupa sermayesinin kendi aralarında yürüttükleri denge siyasetinin de bir yansıması olarak kabul edilebilir.²⁶

ÜLKE	DMİRYOLU UZUNLUĞU(KM)	PROJELERE AİT TARİH ARALIĞI
İNGİLTERE	966	1856-1911
FRANSA	1497	1863-1894
ALMANYA	1498	1888-1912
RUSYA	224	1916
TOPLAM	4185	

Karayemiş, a.g.t., s. 8.

Tablo 2: Osmanlı Devleti'nde demiryolu imtiyazı sahibi ülkelere ait hat uzunlukları

Osmanlı Devleti'nin demiryolu teknolojisini üretebilecek yeterli bir sanayisi olmadığı gibi bu sistemi işletebilecek yetişmiş teknik elemanı da çok azdır.²⁷ İşletme ve teknik personelin tamamına yakını Osmanlı vatandaşı Ermeni ve Rumlardan oluşturulurken yerli Müslüman personel daha çok ray döşeme, hat tamiri gibi teknik ve uzmanlık gerektirmeyen işlerde istihdam edilmiştir.²⁸ Demiryollarına ait tüm teknoloji dışarıdan getirilmiş, işletme talimat ve yönergeleri dahi yabancı dille yazılmış²⁹ ve hatların kontrolü büyük ölçüde ülkedeki gayrimüslimlere bırakılmıştır.³⁰

2.2. Osmanlı Döneminde Açılan Önemli Demiryolu Hatları

1830 yılında, Chesny Projesi olarak adlandırılan, Akdeniz'den başlayıp, Bağdat ve Basra Körfezi'ne kadar uzanacak olan demiryolu hattı, Osmanlı toprakları üzerindeki ilk demiryolu projesi olarak kabul edilmektedir.³¹ Bu projede, İngiliz Lynch Şirketi'nin keşif sorumlusu olarak Albay

²⁶ Karayemiş, a.g.t., s.27.

²⁷ 1843 yılında kurulmaya başlayan Zeytinburnu Demir Fabrikası ile 1856'da, Sirkeci-Yalıköşkü Demir Fabrikası Osmanlı Devleti'ndeki sınırlı sayıda bulunan demir çelik fabrikalarıdır. 1830'lardan itibaren işletilen buharlı gemiler sayesinde ise belirli bir düzeyde buhar teknolojisinde birikim oluşmuş, "Fenni Makine" ve "Fenni ve Ameli Şimendiferdiçilik" adlı birkaç eser mevcuda getirilmiştir. Bkz. Mete Cankaya, *Cumhuriyet Dönemi Teknoloji Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bilim Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 156. 1912 yılında Behiç (Erkin) Bey'in demiryollarının işletilmesi konusunda yazdığı, "Demiryolunun Askerlik Nokta-i Nazardan tarihi, İstimali, ve Teşkilatı" adlı bu eseri 194 sayfalık eseri, Osmanlı Devleti'ndeki demiryolları hakkında yazılan ilk milli kitap olup, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Bkz. Karayemiş, a.g.t., s. 53; Emir Kıvırcık, *Cephaye Giden Yol*, GOA Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 53.

²⁸ Serhan Yücel, Murat Taşar, "Demiryolunun Stratejik Önemi ve Erken Cumhuriyet Döneminde Demiryolu Siyaseti", *Vakanivis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.1/1, Mart 2016, s. 328.

²⁹ Talimat ve yönergelerin tamamı ile yazışma ve konuşmalar dahi Fransızcadır. Bkz. Akalan, a.g.t., s. 58. Behiç Erkin, 1904 yılında Selanik İltisak (birleştirme) Hattı Muhafız Kuvvetleri müfettişi olarak görev yaptığı dönemde kalem aldığı bir raporda: "Demiryolu işletmesinde gayrimüslimler değil Türk memurlar kullanılmalıdır ve işletme lisanı Fransızca dili yerine Türk dili olmalıdır" tespitini yapmıştır. Bkz. Kıvırcık, a.g.e., s. 25.

³⁰ Milli Mücadele döneminde Anadolu-Bağdat Demiryolu Umum Müdürlüğü'ne atanan Behiç Erkin'in hatıralarında, tüm demiryolu çalışanlarının gayrimüslimlerden oluştuğunu ve bu memurların kaçmaması ve iyi niyetle çalışmaları için gerekli tedbirlerin alındığını bildirmektedir. Bkz. Ali Birinci, *Behiç Erkin*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 199. Demiryolu işletmeciliği tamamen Rumlar, Ermeniler ve yabancılar tarafından çalıştırılıyor, Türkler bilinçli olarak işe alınmıyordu. Bkz. Metin Aydoğan, *Atatürk ve Türk Devrimi*, Umay Yayınları, İzmir 2006, s. 318.

³¹ Albay Chesny, kendi adından esinlenerek adlandırılan bu projenin iptal nedenlerinden birisi de Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde buharlı gemilerin işletilme giderlerinin yüksek olmasıdır. Bkz. Öztürk, a.g.t., s. 45. Nehir projeleri Bağdat-Basra

Chesney görevlendirmiştir. Chesny, Anadolu-Bağdat demiryolu ve ulaşımı, Dicle ve Fırat nehirlerinin coğrafi yapısı ve ulaşım koşulları, ticari şartlar ve bölgenin siyasi ve sosyal durumunu inceleyerek olumlu bir rapor hazırlamıştır. Lucy Projesi olarak da isimlendirilen bu girişim, Osmanlı Devleti'nin verdiği sınırlı izin ve olumsuz coğrafi koşullar ile maliyetlerinin yüksek olması gibi nedenlerle 1836 yılında iptal edilmiştir.³²

Avrupa'da henüz demiryolunun ulaşımına açıldığı ilk yıllarda, Osmanlı topraklarında inşa edilmek istenen demiryolları İngilizlerin Mezopotamya'daki ekonomik çıkarlardan çok Hindistan yolunun daha verimli bir hale sokularak, kontrol altında tutabilmesi endişesini taşıyordu.³³

İngilizler Chesny Projesi'ni ertelemekle beraber, Fransızların Süveyş Kanalı Projesi üzerindeki çalışmalarının da etkisiyle, Bağdat-Basra Hattı'na alternatif olarak İskenderiye-Kahire demiryolu inşası için Osmanlı Devleti'nden gerekli imtiyazı 1850 yılında yeniden temin ettiler. 1850'de yapımına başlanılan proje 1856 yılında işletmeye açılmıştır. İskenderiye-Kahire demiryolu Osmanlı topraklarında yapımı gerçekleştirilen ilk demiryolu olmuştur.³⁴ 1860'da tamamlanan Köstence-Çernovada Demiryolu Hattı Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki, İzmir-Aydın Projesi ise Anadolu topraklarındaki ilk demiryolu işletmeleridir.³⁵

Osmanlı Devleti olumsuz ekonomik ve siyasi şartlara rağmen, 1871'den itibaren kendi demiryollarını yapmaya gayret sarf etmiştir.³⁶ Bunun en önemli örneği Hicaz Demiryolu Projesidir: 1900-1908 yılları arasında yapımı gerçekleştirilen ve 1464 km hat uzunluğunda olan bu proje Osmanlı Devleti'nin kendi milli kaynaklarıyla yürütülmeye çalışılmıştır. Hicaz Demiryolu Hattı, II. Abdülhamit'in Osmanlı'nın güney eyaletleri ile hızlı ulaşım sağlayarak Panislamizm politikasını daha etkili bir şekilde yürütmek için planlanmıştır.³⁷ Projenin finansmanında devlet sermayesi ve ülke genelinde açılan yardım kampanyalarının gelirleri kullanılmış, inşaatının büyük bir bölümünde yerli mühendisler ile beraber yerli usta, işçi ve askerler çalıştırılmıştır.³⁸

Osmanlı demiryollarındaki asıl ilerleme XIX. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşmiş ve 1918'e kadar devam etmiştir. İzmir-Aydın, Anadolu, Rumeli, Bağdat ve Hicaz demiryolları belli başlı hatlardır.³⁹

demiryolları projesinin bir parçasıdır. Bkz. İlhan Ekinci, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti*, Asil Yayınları, Ankara 2007, s. 25.

³² Ekinci, a.g.e., s. 30.

³³ Ekinci, a.g.e., s. 25; Gülsoy, a.g.e., s. 23.

³⁴ Söz konusu hattın yapımı 1837 yılına kadar gitmektedir. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın İngilizlerin zorlamasıyla başlattığı bu projeye demiryolu inşaatının başlamasından kısa bir süre sonra uzun bir süre ara verilmiştir. Bkz. Akalan, a.g.t., s. 12; Gülsoy, a.g.e., s. 25.

³⁵ Gülsoy, a.g.e., s. 27 ; Bernard Lewis "Modern Türkiye'nin Doğuşu" adlı eserinde Osmanlı demiryolları gelişmesindeki en önemli adımların, "tam bir demiryolu inşası patlaması" şeklinde görüldüğü 1885 yılını işaret etmektedir. 1885 yılına kadar inşası tamamlanan demiryollarının uzunluğu birkaç yüz milden birkaç bin mile çıkartılmıştır. Bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2008, s. 251.

³⁶ Hicaz Demiryolu'ndan önce 1873'de inşa edilen Haydarpaşa-İzmit Hattı, Hicaz Demiryolu'nun inşasıyla beraber Suriye-Filistin bölgesinde yeni şube ve hatlara ilave olarak 121 km demiryolu hattı Osmanlı Devleti eliyle gerçekleştirilmiştir. Bkz. Gülsoy, a.g.e., s. 53; Nesrin Kamberoğlu, "Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet Dönemi Demiryolu Politikaları 1908-1914", *Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 2018, s. 160.

³⁷ Proje 2200 km olarak planlanmış ve Şam'da bir "İnşa Müdürlüğü" kurulmuştur. Bkz. Yavuz Haykır, *Atatürk Dönemi Kara ve Demiryolu İnşa Çalışmaları 1923-1938*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2011, s. 128.

³⁸ Hicaz Demiryolu'nun inşasında çok sayıda mühendise ihtiyaç duyulmuş, fakat Osmanlı Devleti'nde mühendis sayısının hem yetersiz olması hem de demiryolları üzerinde uzmanlaşmış mühendislerin olmayışı ilk etapta bölgeye gönderilen 12 yerli mühendisin projenin ilerlemesinde gösterdikleri yavaşlık nedeniyle İtalya, Fransa ve Almanya'dan mühendis tedariki yapılmıştır. Bkz. Gülsoy, a.g.e., s. 79 ; Öztürk, a.g.t., s. 76.

³⁹ Aksoy, a.g.t., s. 82.

Harita 1: Osmanlı Devleti'nde 1918'e kadar inşa edilen demiryolları⁴⁰

2.3. Demiryollarının Ülke Genelindeki Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Etkileri

Siyasi, ekonomik ve kültürel olarak dikkate alındığında demiryollarının Osmanlı Devleti üzerindeki etkileri çok derin olmuştur. Her şeyden önce devlet ricaline demiryollarının önemini kavramakta gecikmemiş,⁴¹ siyasi ve ekonomik olanaklar ölçüsünde gerekli desteği vermeye gayret etmişlerdir.⁴²

Osmanlı Devleti yöneticilerinin en büyük kaygılarından biri devlet otoritesinin tesisidir. Demiryollarının gelişimiyle birlikte lojistik ikmalinin süratlenmesi kısa zamanda uzak mesafelere önemli miktarda asker ve malzeme sevki, askeri operasyonları etkili bir hale getirmiştir. Bunun sonucu olarak da Osmanlı Ordusu içerisinde de demiryollarıyla ilgili gerekli yapılandırmalara gidilmiştir.⁴³ Demiryollarının tüm yetersizliğine rağmen; iç isyanların bastırılması, 1897 Yunan Savaşı'nda elde edilen başarı, 1905'deki Yemen İsyanı, Balkan ve I. Dünya Savaşı ile Milli Mücadele'deki hayati önemini haklarını vermek gerekir.⁴⁴

Demiryolu projeleri liman kentleri ile iç bölgelerin bağlantısını güçlendirmiş, yeni tarım alanları açarak üretimi artırmıştır. Başta buğday olmak üzere üretim fazlası dışarıya ihraç edilmiş, para dolaşımı ticarete hakim olmaya başlamıştır.⁴⁵ 1850'den sonra ithalat ve ihracatta büyük gelişmeler olmuş, Osmanlı ticareti dünya ticareti içerisindeki payını artırmaya başlamıştır.⁴⁶ İşletmeye açılan demiryolu projeleri ile birlikte yeni iş sahaları açılmış, istihdamın artmasına yardımcı olmuştur.

Osmanlı Devleti içerisinde demiryollarının ulaştığı her nokta da toplumsal yaşamış da etkilenmiştir. Uzak mesafelerin yakınlaşması nüfus hareketliliğini hızlandırmış, büyük kentlerdeki pazar alışverişlerini geliştirmiş ve demiryolu istasyonları birer cazibe merkezi haline gelmiştir.

Demiryolları, ekonomik ve sosyal katkılarında rağmen, sanayi devriminin çok uzağında kalan Osmanlı Devleti'ni büyük bir paradoksun içine de sürüklemiştir: Aslında bu durum kapitalist genişlemenin bir sonucu olarak görülmelidir. Bilimsel ve teknolojik ilerlemeler sonucu sermaye

⁴⁰ Aksoy, a.g.t., s. 79.

⁴¹ 1868-1872 yıllarında da Bağdat Valiliği sırasında Anadolu-Bağdat Demiryolu Projesi'ni ilk ortaya atan Mithat Paşa'nın teklifi dikkate değer bir önsezdur. Bkz. Kamberoğlu, a.g.m., s. 163.

⁴² Sultan Abdülmecid'in, saray duvarlarına lokomotif resimlerini astırması, Abdülaziz'in Asya Osmanlı Demiryolu Projesi'nde, hattın saray bahçesinden geçebileceğinin söylenmesi üzerine: "İsterse sırtımdan geçsin" sözü dikkate değer olup II. Abdülhamid'in büyük çaplı ve milli kaynaklara dayanarak yaptırmaya çalıştığı demiryolu projelerine gösterdiği hassasiyet aydınlatıcıdır. Bkz. Gümüş, a.g.m., s. 154.

⁴³ 1880 yılında yeniden yapılandırılan Erkan-ı Harbiye'de 7 şubeden 4'üncü olan demiryolu şubesidir. Bkz. Yücel, a.g.m., s.311.

⁴⁴ Akalan, a.g.t., s. 42.

⁴⁵ 1902 yılına gelindiğinde 50 bin ton olan tahıl üretimi 400 bin tona çıkarılmıştır Bkz. Kaynak, a.g.t., s.42.

⁴⁶ İzmir-Aydın demiryolunun açılmasıyla birlikte İzmir Limanı üzerinden yapılan ithalat ve ihracat 1840 yılından 1900 yılına kadar yaklaşık % 400 artmış, İzmir Limanı ülkedeki en büyük ihraç limanı haline gelmiş, İstanbul'dan sonra ithalatta ikinci liman olmuştur. Bkz. Leyla Şen, "Merkez Çevre İlişkilerinin Önemli Bir Dinamiği Olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaştırma Sistemleri", *Kebikeç Dergisi*, S. 11, 2011, s. 111.

birikimini elinde tutan ülkeler için demiryolları bir sonuç olduğu kadar, aynı paralelliği yakalayamamış Osmanlı Devleti gibi ülkeler için bir neden teşkil etmektedir.⁴⁷ Ham madde ve yeni pazarlara ihtiyaç duyan kapitalizm genişleme çabasındadır. Osmanlı Devleti ise dünyada hızla gelişen demiryolu teknolojisini ülkesinde tesis ederek sanayisini iyileştirmeyi hedeflemektedir. Bu paralellik içerisinde demiryollarının ülkeye girmesi kolaylaşmıştır. Ancak, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik durumun yetersizliği karşısında, Avrupa ülkelerine tanıdığı ticari imtiyazlar nedeniyle, çok cılız olan yerli sanayisinin de sonunu hazırlamış, dışa bağımlılık kaçınılmaz hale gelmiştir.⁴⁸ Kısa vadede olumlu sonuçları olsa bile orta ve uzun vadede yaşanan büyük maddi kayıplar nedeniyle kalkınma sürecinde olumsuz yansımalarının olduğu da bir gerçektir.⁴⁹

3. Milli Mücadele'de Demiryolları

Osmanlı Devleti açısından, I. Dünya Savaşı'ndan alınan yenilginin nedenleri arasında ülke genelinde yeterli ulaşım ağının olmaması rahatlıkla söylenebilir.⁵⁰ Son derecede önemli bu eksikliğin giderilmesi için yarım asırdır verilen mücadelede geç kalındığı kadar paylaşım mücadelesinin de en acımasız dönemine rastlanmıştır. Milli Mücadele'ye girilirken Anadolu'daki demiryolu hatları şunlardır:

1. Anadolu Demiryolu Hattı (İstanbul-İzmit-Eskişehir-Ankara)
2. Bağdat Hattı (Afyon-Konya-Adana)
3. Mersin-Tarsus-Adana
4. İzmir-Aydın
5. İzmir-Salihli-Alaşehir-Uşak-Afyon-Eğirdir.
6. İzmir-Manisa-Soma-Bandırma
7. Mudanya-Bursa.

İttifak güçleriyle aynı kaderi paylaşan Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'yle, mevcut tüm demiryollarını da işgal kuvvetlerine devretmeyi kabul etmiştir.⁵¹ Mütareke ile Osmanlı Devleti tam bir parçalanma sürecine girmiş ve hiç zaman yitirilmeden elde kalan askeri ve sivil kadrolarla Milli Mücadele süreci başlatılmıştır

Mütarekenin imzalanmasıyla birlikte, Fransızlar Avusturyalı girişimcilerin yaptığı Rumeli Demiryolları ile Almanlar tarafından yapılan Anadolu-Bağdat Demiryollarının Konya-Adana-Halep-Nusaybin kısmını, İngilizler ise Anadolu Demiryollarının Haydarpaşa-Eskişehir-Ankara ve Eskişehir-Konya kısmını işgal etmişlerdir.⁵² Kafkas Demiryollarının Gümrü-Culfarz-Tebriz ile Gümrü-Karakilise ve Gümrü-Arpaçay kısımları 1 Ocak 1920 tarihine kadar Ermenilere teslim edilmiştir.⁵³ Suriye, Hicaz ve Filistin demiryolları kaybedilmiş, Misk-ı Milli sınırları içerisinde yaklaşık 4000 km demiryolu hattı kalmıştır. Bu hatlardan sadece Konya-Afyon, Eskişehir-Ankara, Anadolu-Bağdat, İzmir-Kasaba hatlarının işgal dışındaki bölümleri ile Köşk-Eğirdir demiryolu milli kuvvetlerin kontrolündedir. Geriye kalan tüm demiryolu hatları işgal kuvvetlerinin kontrolü altına girmiştir.⁵⁴ Dört

⁴⁷ Aksoy, a.g.t., s. 75.

⁴⁸ Örneğin, Eğirdir ve Isparta demiryollarının bulunduğu bölge de bundan nasibini almıştır. Böküzade Süleyman Sami, Eğirdir demiryolunun açılmasıyla Isparta esnafının tamamen İzmir'e yöneldiğini, İzmir'den getirilen ucuz Avrupa mallarının Isparta sanayisini zamanla gerilediğini bildirmektedir. Bkz. Selçuk demirgil, *Mazideki Isparta C. I*, Isparta Belediyesi, Isparta 2007. s. 423.

⁴⁹ Şen, a.g.m., s. 122.

⁵⁰ Örneğin, 1920'de Erkanı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin bir raporuna göre; I. Dünya Savaşında Karadeniz'de birçok savaş gemisinin batması, Şark Ordusu'nun Soğanlı Dağları'nda donması sonucu mukavemet edecek gücü kalmayan ordunun geri çekilerek birçok ilin düşman eline geçmesiyle yaşanan büyük insan ve malzeme kayıpları hep Doğu Anadolu'da ki demiryolu eksikliğinden kaynaklanmıştır. Bkz. Karayemiş, a.g.t., s.62.

⁵¹ Mondros Mütarekesi'nin 8, 10, 15 ve 20. maddeleri demiryollarıyla ilgilidir. Bkz. Heyet, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi, C. I, Ankara 2011, s. 135.

⁵² Mehmet Özdemir, *Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Başlangıç Dönemlerinde Türk Demiryolları Yapısal ve Ekonomik Sorunlar*, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara 2001, s. 66.

⁵³ Özdemir, a.g.e., s. 68.

⁵⁴ Milli Mücadele sürecinde demiryolu hatlarından bir kısmı tamamen bir kısmı süreç içerisinde el değiştiren demiryolları için Bkz. Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990, s. 89. Temmuz 1921 tarihi itibarıyla Batı Cephesi ulaştırma hizmetlerinde sadece 18 lokomotif ve 584 vagon bulunmaktaydı. Bkz. Genkur. Heyet, *Türk İstiklal Harbi*, C. IV, Genkur. Basımevi, Ankara 1974, s. 567.

ayrı şirket yönetimindeki Anadolu Demiryolları hatlarının merkezleriyle olan irtibatlarının kesilmesiyle işletmeler başsız kalmıştır.⁵⁵

Savaş sırasında, işgal birlikleri Marmara ve Ege bölgesinde bulunan demiryolu hatları üzerinden lojistik ikmallerini etkili bir şekilde kullanmışlar ve Polatlı'ya kadar sokulabilmişlerdir. Milli Kuvvetler ise mevcut demiryollarını işletmede büyük zorluklar yaşarken, Doğu Anadolu ve Karadeniz'e ulaşan demiryolu hatlarının bulunmayışı nedeniyle Doğu ve Batı Cepheleri arasında asker ve malzeme nakli ile bölgede çıkan iç isyanların bastırılması konusunda önemli sorunlar yaşamıştır.⁵⁶ Rusların Milli Mücadele'ye destek için gönderdikleri askeri malzemeler Rusya'ya yakın limanlara çıkarılıp, Samsun ve İnebolu üzerinden Anadolu içlerine ulaştırılmıştır. Özellikle İnebolu, Karadeniz'i Ankara'ya bağlayan karayolu başlangıcıdır. Bu yol son derece bozuk eski bir kervan yolundan ibarettir.⁵⁷ Demiryollarının eksikliğini en çok hissettiren yol bu olmuştur: Şevket Süreyya Aydemir'in "Tek Adam" adlı eserinde cephe gerisindeki insan ve malzeme naklini şu şekilde resmeder:

"... Memlekette yol yoktu. İstanbul demiryolu Ankara'da bitiyordu. Onun da ancak Eskişehir doğusunda küçük bir parçası elde bulunuyordu.... Şark cephesinden Garp cephesine iyi kötü gönderilecek bir cephaneye sandığının istenilen yere varabilmesi için, kuş uçuşu ile en az 1200 km'lik bir yol aşması lazımdı... İnebolu'dan Ankara'ya en az bir haftada varılabiliyordu. Ama bu yoldan Ankara'ya gelip dönecek vasıta eğer bir kağnı ise, onu sürenlerin ortalama bir aylık yolu göze almaları lazımdı. Hâlbuki nihayet birkaç yüz kilo yük alacak bir kağnının hayvanları ile onu sürenlerin, bu yol için neredeyse bir kağnı yükü yiyeceğe, yeme ihtiyacı vardır. Oysa Anadolu neredeyse açtı..."⁵⁸

İstanbul'un işgalinden hemen sonra, 20 Mart 1920'de, Anadolu Demiryolları, Heyet-i Temsiliye'nin kontrolü altına girmiştir. 20. Kolordu Komutanlığı'nın 23 Mart 1920 tarihli emriyle Anadolu Hattının Haydarpaşa-Arifiye dışında kalan hatlar ile, Bağdat Hattı'nın, askeri makamların gözetimi ve koruması altında yürütüleceğini "Şimendifer Hututu Askeri Müfettişliğine" bildirmiş, kumpanyaların mali işlerine karışılmayacağını ve kumpanya çalışanlarının görevlerini tam bir güven ortamı içerisinde yürütmeleri için gerekli önlemlerin alınmasını isteyerek, Ankara-Sivas Dar işletmeleri Müdürü Vasfi Bey, Anadolu Şimendiferleri Askeri Müfettişliği'ne getirilmiştir.⁵⁹ Vasfi Bey göreve başladıktan hemen sonra mevcut demiryollarının durumu hakkında bir rapor hazırlamıştır. Raporda, kumpanyalarda kalan memurların işlerini aksatmadan yürütmeye çalıştıklarını, görevlerin aksamadan yürütülmesi için ek düzenlemeleri sıralayarak görevlilere dışarıdan müdahale edilmemesini ve yeni düzenlemelerle birlikte işletme giderlerinin ancak %20'sinin demiryolu taşımacılığından karşılanabileceğini bu nedenle ek bir ödeneğin tahsis edilmesini istemiştir.⁶⁰

BMM'nin açılmasıyla beraber, 18 Temmuz 1920'den itibaren mevcut tüm demiryolları hatlarına İcra Heyeti'nce el konulmuştur. Nafia Nezareti'nce çıkarılan yazıda; "İmtiyaz antlaşmaları gereğince; Osmanlı Anadolu Demiryolu Şirketi'nin işletme ve işlemlerine doğrudan doğruya el konulmuştur" denilmektedir. İmtiyaz Antlaşması'nın savaş halinde uygulanmasına izin verdiği madde, I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi bir kere daha uygulamaya konulmuştur.⁶¹

⁵⁵ Suavi Aydın, "Türkiye'nin Demiryolu Serüvenine Muhtasar Bir Bakış", *Kebikeç Dergisi*, S. 11, 2011, s. 64.

⁵⁶ Müderrisoğlu, a.g.e., s. 90.

⁵⁷ Müderrisoğlu, a.g.e., s. 391.

⁵⁸ İnönü Savaşları sırasında Eskişehir'den Ankara'ya bir trenin 22 saatte geldiği belirtilmektedir. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam (1919-1922)*, C. II, Remzi Kitapevi, İstanbul 2006, s. 463.

⁵⁹ 19 Temmuz 1920 tarihinde demiryollarının işletilmesi BMM İcra Heyetine verildikten sonra, "Anadolu-Bağdat Demiryolu Umum Müdürlüğü" Anadolu, Bağdat ve İzmir-Kasaba hatlarının işgal altında kalmayan bölümlerden sorumlu tutulmuş, İşgal altında bulunmayan Köşk-Eğridir Hattı'nın sorumluluğu ise Nazilli Heyet-i Temsiliyesi bünyesinde oluşturulan "Aydın Hattı Köşk-Eğridir İşletme Müdürlüğüne" verilmiştir. Bkz. İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Cumhuriyetin Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması", *Kebikeç Dergisi*, S. 11, 2011, s. 126; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. II, Ankara 1996, s. 439.

⁶⁰ Raporda, Anadolu Demiryolu Kumpanyası'nda görevli olan ve İngilizlerle berber gitmeyen şube müdürlerinden birinin dışında gayrimüslim olduğunu belirterek işletme faaliyetlerinin bu kadro ile yürütüleceğini belirtmiştir. İstenilen 70 bin liralık ödenekten sadece 16 bin lirası gönderilmiştir. Bkz. Akalan, a.g.t., s. 53.

⁶¹ Özdemir, a.g.e., s. 68, 5 Mart 1903 tarihli *Bağdat Demiryolu* imtiyaz şartnamesinin 26. maddesinin birinci fıkrası; "Devlet-i Âliye esna-yı muharebede ve evkat-ı sairede... ledelhace Hükümet-i Seniyye demiryolu kâffe-i vesait-i nakliye ve edevat-ı sairesile beraber yed-i idaresine almak ve demiryolları memurlarını istihdam eylemek salahiyetini haiz olacaktır..." denilmektedir. Bkz. Örsen Esirgen, a.g.t., s. 221.

19 Temmuz 1920'den itibaren BMM'i İcra Heyeti namına Anadolu, Bağdat Hattı işletmesine, Erkanı-Harp subayı olarak, Eskişehir Umum Müdürlüğü kısmına atanan Behiç Bey getirilmiştir.⁶² Behiç Bey, Ağustos 1920'de İcra Heyeti'ne sunduğu raporda: Demiryolu hatları işletmesinde büyük karışıklıklar yaşandığını, birçok demiryolu memurun İngilizlerle gitmesi ve mevcut gayrimüslim memurların da can güvenliklerinin bulunmaması nedeniyle⁶³ Umum Müdürlüğü İdaresi'nin teşkilatlandırılmadığını, işletme giderleri ile mazot ve kömür tedarikinde imkansızlıklar yaşandığını bu yüzden bir buçuk aylık mazot kaldığını, maaşların dahi ödenemediğini, demiryollarında adeta bir anarşinin hakim olduğunu söylemektedir.⁶⁴ Behiç Bey'in söylediği imkansızlıklar o boyuttaydı ki; demiryolu sevkiyatları sırasında odunları biten lokomotif kazanlarında birçok kez vagon tahtalarının yakıldığına şahit olunmuştur.

Behiç Bey'in üzerinde özellikle durduğu konu, demiryolu işletmesine asker, sivil, ilgili ilgisiz her kesimden müdahale edildiği ile ilgili şikayettir. Tüm bu aksaklıkların giderilmesi maksadıyla Ankara Hükümeti 24 Temmuz 1924 tarihinde ilk kez milli bir demiryolu politikasını uygulamaya sokarak demiryollarının tamamına el koymuş, bütçelerini millileştirmiş, yabancı şirketler elinde bulunan demiryollarının memur ve işçilerini ise hükümet memuru saymıştır.⁶⁵ Bu kararla beraber kontrolümüz altındaki tüm hatların yönetimi için "Anadolu Demiryolları Umum Müdürlüğü" adı altında yeni bir teşkilatlanmaya gidilmiştir.⁶⁶

Kontrolümüzdeki demir yollarının işletilmesinde karşılaşılan personel eksikliği ve yetersiz mali durum gibi sorunlara ilaveten düşmanın tutunacağı yerlerde demiryolu hatlarının ve köprülerinin tahribi ve işletilen hatların onarılması faaliyetlerini de ekleyebiliriz. Bu amaçla, Yahşihan'da, tabur seviyesinde bir birlik konuşlandırılmıştır.⁶⁷

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra 20 Temmuz 1921'de Eskişehir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgaliyle önemli bir miktarda demiryolu taşıtı ve yedek malzeme bırakılmak zorunda kalmıştır. Milli kuvvetlerin geri çekilmesi sırasında demiryolu hatları üzerindeki sivil, teknik personelin de demiryolu hatlarını terk etmesi nedeniyle tüm çekilme işlemi Demiryolu Taburu tarafından yerine getirilmiştir.⁶⁸ Eskişehir'in işgaliyle birlikte Ankara'ya çekilen Demiryolu idare merkezi 17 Aralık 1921 tarihinde Behiç Bey'in başkanlığında Konya'ya nakledilmiştir.⁶⁹

Sakarya Savaşı'na kadar kontrol altında tutulan demiryolu uzunluğu 1067 km iken⁷⁰ Yunan kuvvetlerinin Polatlı'ya kadar ilerlemesi üzerine, Ankara-Polatlı (80 km.), Yenice-Konya-İshaklı (681 km.) ve İzmir-Aydın demiryolu hattının bir uzantısı olarak 1912'de İşletmeye açılarak, Milli Mücadele

⁶² **Behiç Erkin**; 5 Nisan 1876 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. 1894 tarihinde Askeri Rüştüye'yi, 1895 yılında Askeri İdadî'yi, 1908 tarihinde Harp Okulunu, 1901 tarihinde Harp Akademisi'ni bitirmiştir. 1910-1912 yılları arasında Demiryolu Askeri Komiserlik görevine atanmıştır. Erkin, 15 Temmuz 1920- 25 Şubat 1921 ve 1 Aralık 1921-14 Ocak 1926 tarihleri arasında iki dönem Anadolu-Bağdat Demiryolları Umum Müdürlüğü yapmıştır. Bu Dönemlerde çok zor şartlarda genel müdür olarak mücadele etmiş ve milli mücadeleye büyük katkılar sağlamıştır. 1926-1928 yılları arasında Bayındırlık Bakanlığı yapan Erkin, daha sonra sırası ile Budapeşte, Paris Büyükelçiliği yapmıştır. II. ve III. Dönem İstanbul Milletvekilliği, VII. Dönem Çankırı Milletvekilliği yapmıştır. Behiç Erkin 11 Kasım 1961 yılında vefat etmiş vasiyeti gereği Eskişehir'de hatların birleştiği üçgende, Konya-Kütahya-İstanbul makası içinde ki Enveriye İstasyonu'nda defnedilmiştir. Bkz. Akalan, a.g.t., s.55.

⁶³ 21 Temmuz 1921'de Batı Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa, tren istasyonlarına asılan emrinde, şimendifer işine bilmeyenlerin karışmamasını, Hıristiyan şimendifer memurlarına iyi davranılmasını istedi. Millet'in onlara bu konuda söz verdiğini anlattı. Bkz.; Sarıhan, a.g.e., C.III, s. 137.

⁶⁴ Behiç Bey'in verdiği bilgiye göre Lefke-Adapazarı arasında 4 istasyon memuru ile bir doktorun öldürülmüş ve 3 yol bekçisi de aileleri ile beraber, kaybolduğunu, dolayısıyla şahsi emniyetin bulunmadığını rapora eklemiştir. Bkz. Birinci, a.g.e., s. 199.

⁶⁵ Sarıhan, a.g.e., C. III, s. 141.

⁶⁶ Bu hatlar şunlardır: Büyükderbent-Eskişehir-Ankara (485 km.), Eskişehir-Afyon-Konya (441 km.), Konya-Kelebek (347 km.) Uşak-Afyon (135 km.). Bu teşkilatın adı 26 Ağustos 1920'de "Anadolu-Bağdat ve Afyon-Uşak demiryolları ve Bağdat İnşaat Şirketi Umum Müdürlüğü" olarak değiştirilmiştir. Bkz. Akalan, a.g.t., s. 56.

⁶⁷ Tren katarlarına ve İstasyonlara saldırılması, köprü ve hatların tahrip edilerek düşman ilerleyişini yavaşlatmak gibi Kuvayı Milliye'nin üstlendiği görevleri sayabiliriz. Demiryolu birlikleri ise 3 bölük işletme bir bölük onarım birliği olarak teşkilatlandırılmış ve Eskişehir, Afyon mıntıklarında görevlendirilmişlerdir. Bkz. Karayemiş, a.g.t., s. 83.

⁶⁸ Karayemiş, a.g.t., s.293.

⁶⁹ Behiç Bey, 4 Ocak 1922 tarihinde Nafia Vekâleti'ne çektiği telgrafta, tecrübeli tüm memurların işten çıkarılmış olduğunu, alınan memurların ise son derece acemi olduklarını ve Fransızca olan demiryolu lisanından anlayan kimsenin bulunmadığını rapor etmiştir. Bkz. Akalan, a.g.t., s. 68.

⁷⁰ Eskişehir-Konya 434 km, Alayurt-Kütahya 10 km, Konya-Ulukışla 237 km, Osmaneli-Eskişehir 118 km, Eskişehir-Ankara 268 km ve Aydın-Eğirdir hatları olmak üzere 1067 km'dir. Bkz. Akalan, a.g.t., s. 51.

döneminde işgale uğramamış önemli bir ikmal noktası olan Dinar-Eğirdir Demiryolu Hattı'nı da (94 km.) eklediğimizde toplamda 855 km'lik bir demiryolu kalmıştır.⁷¹

Savaş ortamında mali bunalım, yedek parça ve yakıt sorunlarının dışında demiryollarına asıl darbeyi birçok hatta gayrimüslim personelin işten el çektilmesi üzerine yaşamıştır. Müslüman ve Türk teknik personelin yok denecek kadar az olması nedeniyle, hem, kullanılan demiryolu araçları yıpranmış, hem de can ve mal güvenliği tehlikeye girmiştir. Bu durumun farkında olan Behiç Bey'in girişimleri ile işlerine son verilen bir gurup gayrimüslim demiryolu çalışanı işe geri alınmıştır. Fakat bu aksaklık Milli Mücadele'nin her safhasında yaşamaya devam etmiştir.⁷²

Büyük Taarruz'un hazırlık safhasında ordu için gerekli malzemelerin nakilleri, asker taşınması için elde mevcut tüm demiryolu imkânları kullanılmıştır. Büyük Taarruz'un sıklet merkezi planlanırken, ordunun büyük bir kısmının Afyon-Konya demiryolu çevresinde konuşlandırılmasına dikkat edilmiştir.⁷³ Konumuzla alakalı olarak, Antalya ve Burdur üzerinden sevk edilen insan ve malzeme sevkinde Eğirdir demiryolu çok önemli bir görev üstlenmiştir. Bu hat sayesinde Konya-Akşehir-Eğirdir Gölü ve Eğirdir-Dinar Demiryolu Hattı ile karayolu-göl-demiryolu tamamlamalı bir sevk hattı kurulmuş ve bu hat üzerinden tonlarca malzeme taşınmış binlerce insan cepheye sevk edilmiştir.⁷⁴

Milli Mücadele, 9 Eylül 1922'de, İzmir'e giren Türk Ordusu'nun kesin zaferiyle sonuçlanmıştır. Gözler, ileri harekât için kuzey-batı yönüne çevrildiğinde her iki taraf savaşı sonlandırmak için 11 Ekim 1922'de Mudanya Ateşkes Antlaşması'nı imzalamışlardır. Bu antlaşmanın hemen sonrasında, TBMM hükümeti, yabancı şirketlere ait el koyduğu demiryollarını şirketlere devretmeye başlamıştır.⁷⁵

4. Lozan Antlaşması'nda İmtiyazlar ve Demiryolları

20 Kasım 1920'de açılan Lozan Konferansı'nda demiryolları ile ilgili konular “İmtiyazlar” hakkındaki görüşmelerde ele alınmıştır. İmtiyazlar konusunda, “Mali ve İktisadi Meseleler Komisyonu” adı altında bir alt komisyon kurulmuştur. Bu alt komisyon da kendi içinde beş alt komisyon ayrılmış, demiryolları, ikinci alt komisyon olan “ Ulaştırma, Taşıma ve Haberleşme “ (Limanlar, demiryolları, posta, telgraf) adlı komisyonda ele alınmıştır.⁷⁶

Lozan Konferansı'nda İtilaf Devletleri, 1914'ten geçerli olmak üzere Osmanlı topraklarında imtiyaz edinmiş yabancı şirketlerin haklarının aynen korunmasını, hatta zamanın koşullarına göre yenilenmesini, imtiyaz sürelerinin 1 Ağustos 1914 ile antlaşmanın imzalanacağı tarihe kadar geçen zaman kadar uzatılmasını, anlaşmazlıkların hakem heyetine götürülmesi ile Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleriyle yaptığı tüm imtiyaz anlaşmalarının iptal etmesini talep etmişlerdir.

Türk tarafı ise anlaşmazlıkların Türk mahkemelerince çözümlenmesini, şirketlerin haklarıyla beraber yükümlülüklerinin de konuşulmasını, savaş sırasında şirketlere ait demiryollarının Türk Hükümeti'nce kullanılmasından doğan tazminatın ödenebileceğini ve imtiyazların tekrar uzatılmasına karşı çıkararak, yabancı sermayeli Türk şirketlerinin görüşmelere dahil edilmemesi gerektiğini bildirmiştir. Dolayısıyla Türk Heyeti, devletin egemenliğini kısıtlayacak, mali ve idari imtiyazları tanımayacaklarını kesin bir dil ile ifade etmişlerdir.

Türk tarafı belirli aralıklarla, Lozan Konferansı'nın gidişi hakkında, TBMM'ni bilgilendirmiştir. Konferans 4 Şubat 1923'de kesintiye uğrayarak dağılmıştır. Bu devre arasında iki

⁷¹ Firdevs Temizgüney, *Erzurum'a Demiryolunun Gelişi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008, s. 25; Recep Bozkurt, Milli Mücadelede Eğirdir Menzili ve Eğirdir Bahriye Müfrezesi, *Tarihi Kültürel ve Ekonomik Yönleri ile 1. Eğirdir Sempozyumu*, Bildiriler, Ağustos 2001, s. 199; <https://www.dinar.bel.tr/izmir-dinar-demiryolu-acilisi/>.

⁷² Behiç Bey gibi kendini Demiryolu işletmeciliğinde ispatlamış ve TSK'nın elinde bulunan ender bir şahsiyet olmasına rağmen defalarca, gayrimüslim memurları koruyor, suçlamasıyla şikayete maruz kalmıştır. Buna rağmen Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'den gördüğü destekle üzerine aldığı hayati görevi sonuna kadar devam ettirmeye çalışmıştır. Bkz. Kaynak, a.g.t., s. 71.

⁷³ Eskişehir-Afyon Demiryolu Batı savunma cephesinin gerisinde bulunması bu hattı savunan tarafa kuzey-güney doğrultusunda kuvvet kaydırma imkanı vermektedir. Bkz. Genelkurmay, Heyet, *Türk İstiklal Harbi*, C. VI, Genkur. Basımevi, Ankara 1967, s.18.

⁷⁴ Bozkurt, agb, s.200.

⁷⁵ Tekeli, a.g.m., s.128.

⁷⁶ Seda Örsten Esirgen, “ Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar sorunu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Haziran 2012, s. 91.

önemli gelişme yaşanmıştır: İlki, 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir İktisat Kongresi'nin toplanması, ikincisi ise Chester Demiryolu Projesi'nin 9 Nisan 1923 tarihinde TBMM'ce onaylanması olmuştur.⁷⁷

Lozan Konferansı, 23 Nisan 1923'de çalışmalarına kalındığı yerden devam etmiştir. İmtiyazlar konusunda daha hızlı bir ilerlemenin sağlanabilmesi için Ankara Hükümeti'nin ilgili şirketlerle direkt görüşmesi teklifi Fransız temsilcileri aracılığıyla Türk tarafına iletilmiştir. Teklif Ankara Hükümeti'nce uygun görülerek şirketlere çağrı yapılmış, yedi şirket çağrıya olumlu cevap vermiştir.⁷⁸ Bu şirketler ile yürütülen görüşmeler sonucu, 27 Haziran 1923'de Mudanya-Bursa Demiryolu Şirketi ile Üsküdar, Kadıköy Fransız şirketleriyle, 3 Temmuz'da ise İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi'yle anlaşmaya varılmıştır.

İmtiyazlar konusunun imzalanacak anlaşmaya girmemesi konusunda kesin tavrını ortaya koyan Türk tarafı, 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması'na imza atmış ve antlaşmada imtiyazlar ve imtiyazlı şirketler konusunda bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Ancak, Türk Hükümeti'nce, anlaşmaya varılan şirketlerin dışında kalan ve bu şirketlerin haklarının korunması konusunda imzalanan, "Osmanlı İmparatorluğunda Verilmiş Birtakım İmtiyazlara İlişkin Protokol ve Bildiri" ile belli bir düzenlemeyi kabul etmiştir. Türk Hükümeti bu protokolle imtiyazlı şirketlere yeni bir imtiyaz hakkı da tanımamıştır.⁷⁹

5. Cumhuriyet Dönemi Demiryolları

"Demir ağlarla ördük ana yurdu dört baştan"

1914 ile 1922 yılları arasında yaşanan tecrübeler Cumhuriyet dönemi demiryolları politikalarının oluşmasında belirleyici olmuştur. Bu amaçla; Cumhuriyetin kurucu kadrolarının öncelik verdiği konuların başında, ulaşım, daha açık bir ifadeyle, demiryolu ulaşımı gelmiştir. Bu politikanın şekillenmesinde Chester Demiryolu Projesi'nin kısaca incelenmesinde fayda vardır.

5.1. Chester Projesi

Cumhuriyet dönemine kadar Osmanlı Demir yollarını üç ana grupta toplayabiliriz:

1. Doğu Akdeniz (Mısır, Filistin, Lübnan, Suriye) Demiryolları
2. Rumeli Demiryolları
3. Anadolu-Mezopotamya Demiryolları.

Bu gurubun sonundaki Anadolu-Mezopotamya kısmını da kendi içerisinde,

1.Ege Bölgesi Demiryolları

2.İstanbul-Ankara-Konya Hattı

3.Kuzeyde Karadeniz'e, Kuzey doğuda Van'a ve güneyde Akdeniz'e uzanan hatlar olarak sınıflandırabiliriz. Chester Demiryolu Projesi bu son kısım ile ilgili bir girişimdir.⁸⁰

Chester Demiryolu Projesi Anadolu-Bağdat Demiryolu Projesi gibi büyük bir kalkınma projesidir: Bu büyük planlar, sadece ulaşım açısından değil güzergah boyunca maden, tarım, liman işletmeleri gibi yan alanlarla genişleyen bir yapıya sahiptir.⁸¹

İki dönemli bir girişim olan projenin ilk 1908-14, diğeri 1922-23 arasındadır. İlk girişim 1908'de bir Amerikan şirketi temsilcisi Dr. Glaskow tarafından başlatılmıştır. Proje, Meclis-i Mebusan'da görüşülerek ön bir anlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma Meclis'te görüşülürken,

⁷⁷ İzmir İktisat Kongresi'nde konuşan Mustafa Kemal Paşa: " Sermayeye ihtiyacımız vardır, kanunlarımıza riayet çerçevesinde yabancı sermayeye karşı değiliz..." diyerek Türkiye'nin tavrını ortaya koymuştur. Bkz. Esirgen, a.g.m., s. 100.

⁷⁸ Bu şirketler şunlardır: İzmir-Kasaba Demiryolu, Şark Demiryolları, İstanbul ve Galata Rıhtımları, İzmir liman ve Rıhtımı, Galata Tünel, Dersaadet Tramvayı, İstanbul Elektrik ve İstanbul Su Şirketleri. Bkz. Esirgen, a.g.m., s. 102.

⁷⁹ Bu Protokolle, 29 Ekim 1914 tarihinden önce usulüne uygun olarak imzalanan antlaşmalar kabul edilmiştir. Armstrong – Vickers şirketi ile Regie Generale des Chemins de Fer Şirketleri ile yeniden görüşülecek, eski imtiyazları iptal edilecek ancak mevcut durum tekrar gözden geçirilebilecektir. Eğer, şirketlerle anlaşmaya varılamaz ise bir bilirkişi heyeti oluşturulacak, bu heyet de görüşmeleri sonuçlandıramazsa İsviçre Federal Hükümeti, Bayındırlık Daire Başkanlığı'nca, I. Dünya Savaşı'na katılmamış ülkelerden belirlenen 3 kişilik bir listeden seçilecek bir temsilcinin hakemliğine başvurulacaktır. Bkz. Esirgen, a.g.m., s. 109.

⁸⁰ Bu grupta için, Bkz. Bülent Bilmez Can, " Suya Düşen Bir Tatlı Hayal: Şarki Anadolu Demiryolları (Chester) Projesi 1922-1923", *Kebikeç Dergisi*, S. 11, 2011, s. 169.

⁸¹ Chester Projesi'ni iletcek şirkete verilecek imtiyazlardan en önemlisi olan, hattın sağından ve solundan geçecek 20'şer km'lik şerit içerisinde kalacak bölgedeki maden arama, iletme imtiyazı petrol bölgelerini de kapsamaktadır. Bu nedenle projeye daha çok petrol projesi olarak bakılmıştır. Bkz. Can, a.g.m., s. 170.

1870'lerden sonra Ermeni olaylarında zarar gören Amerikalıların tazminatı için İstanbul'da bulunmuş olan Amerikalı General Chester, aynı proje kapsamında başvuru yapan bir başka girişimcidir.⁸² Chester'in yaptığı teklif daha uygun bulunarak 1909 yılında Nafia Vekaleti ile bir ön sözleşme imzalanmıştır. Sözleşme gereği yaklaşık 4400 km'lik bir demiryolu hattı inşa edilecek, imtiyaz süresi 99 yıl olacaktır. Bu hattın sağından ve solundan geçecek 20'şer km'lik alanda maden arama ve işletme yetkisi bu şirkete verilecektir. Chester Demiryolu Projesi, daha önce Anadolu-Bağdat Demiryolu Projesi'nde olduğu gibi İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya arasında önemli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Hükümet'çe imzalanmasına rağmen, Meclis-i Mebusan'da uzun süre bekletilen proje hayata geçirilememiştir.⁸³

Chester Projesi Milli Mücadele döneminde tekrar gündeme gelmiştir. 1921-22 tarihleri arasında, ABD Ticaret Ataşesinin Ankara'ya yapmış olduğu ziyaretlerde Türk Hükümetinin demiryolu projelerine olumlu yaklaştığına dair izlenimler almıştır.⁸⁴ Lozan görüşmeleri yürütülürken, Türk tarafının, ABD'nin batılı devletlere karşı bir denge unsuru olarak kullanılmak istenmesi de Chester Projesi'ne sıcak bakılmasının bir başka nedenidir.

Proje ilk defa 30 Ocak 1923 tarihinde TBMM'ne sunulmuştur, Nisan ayının başında Mecliste yapılan görüşmelerde; dönemin en acil ihtiyacının ulaşım olduğu, Balkanlar, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele sırasında yaşanan acı tecrübelerin hafızalardaki yerini koruduğu ve yeterli ekonomik gücün bulunmamasının da dikkate alınmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.⁸⁵ Görüşmeler sonucu 9 Nisan 1923'de imzalanan Antlaşmaya göre: Proje kapsamında 4400 km demiryolu yapılacaktır. Kilometre garantisi olmadan, hattın her iki tarafından geçecek 20'şer km'lik sahada tüm yeraltı yer üstü madenlerinin işletilmesi 99 yıllığına ilgili şirkete verilecektir. İlk altı ay içerisinde "Türk Anonim Şirketi" kurulacak ve hisselerinin yarısını Türklerin satışına sunulacak, yönetim kurulunun en az üçte biri Türk üyelerden oluşacak, yazışmalar Türkçe yapılacak ve anlaşmazlıklar Türk mahkemelerince çözüme kavuşturulacaktır. Şirketin yıllık karının %30'u (%12'lik vergi ve pay sahiplerine dağıtıldıktan sonra) devlete bırakılacaktır. Devlet, 30 sene sonra, hatların karşılığını ödeyerek, millileştirebilecektir.⁸⁶

Proje imzalanmasına rağmen yüklenici firma birçok kez erteleme talebinde bulunmuştur. Her defasında Türk Hükümeti'nce kabul edilen ertelemelere rağmen, ABD'nin projeye olan ilgisizliği daha Lozan Konferansları sırasında Türk tarafınca fark edilmiştir. Firma gerekli ortaklık ve sermaye bulma konusunda kendi hükümeti ve Amerikan sermayedarlarınca yalnız bırakılıp şirket içinde yaşanan anlaşmazlıkların da etkisiyle 1923 Aralık ayı içerisinde anlaşma Türk Hükümeti'nce iptal edilmiştir.⁸⁷

5.2. Demiryollarında Yeni Dönem

Türk milleti için zaferin bedeli çok ağır olmuştur. Genç cumhuriyetin moral ve motivasyonu yüksek olmakla birlikte asıl ve uzun süreli mücadelenin ülkenin bayındırlığı alanında verilmesi gerçeği tüm çıplaklığı ile ortadadır.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın direktifiyle ekonomik alanda yeni bir yol haritası çizmek ve ekonomik hedefleri tespit etmek için 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir iktisat Kongresi düzenlenmiştir.

⁸² 1908 yılında Chester'in hazırladığı inceleme raporları Amerika'da tartışılmaya açılarak bölge kaynaklarının Amerikan çıkarlarına hizmet edeceği fikrini işleyerek, gerekli sermayeyi oluşturmaya çalışmıştır. Bkz. Gümüş, a.g.m., s. 186.

⁸³ Chester Demiryolu Hattı'nın son şekli şu şekildedir: Sivas'tan Van Gölü'ne, Harput, Ergani, Diyarbakır, Siirt, Bitlis'ten geçen bir hat ile Musul, Kerkük ve Süleymaniye'ye ulaşan diğer bir hat takip edecek ve Akdeniz'e ulaşılacaktır. Yumurtalık'a ise bir liman yapılacaktır. Bkz. Nuran Klavuz, "Chester Demiryolu Projesi", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, S. 1, C. I, 2012, s. 1038.

⁸⁴ Ankara Hükümeti yabancı ortaklıklara karşı olmadıklarını, Türk sermayesinin ortaklığında ve Türk kontrolünde olmak üzere tekliflere müsaade edebileceklerini bildirmiştir. Bkz. Klavuz, a.g.m., s. 1039.

⁸⁵ Görüşmeler esnasında projeye birlikte verilecek imtiyazlar hakkında kuşkuyla dile getirilmiştir. Tunalı Hilmi Bey yaptığı konuşmada: "Teknolojinin bu kadara hızlı ilerlediği bir dünyada 99 yıllığına verilecek bir imtiyazın kuşkuyla karşılanması gerekir" demiştir. Bkz. Klavuz, a.g.m., s. 1040.

⁸⁶ 99 yıl sonra, şirket çekileceği için tüm tesis ve hatlar olduğu gibi devlete terk edilecektir. Bkz. Can, a.g.m., s. 174.

⁸⁷ Bilmez Bülent Can'ın "Suya Düşen "Bir tatlı Hayat" Şarki Anadolu Demiryolları" isimli makalesinde Chester Projesi'nin başarısızlığa uğramasının nedenlerini şu şekilde izah etmektedir: Amerikan sermayesi, Türk tarafınca verilen imtiyazları yeterli bulmamıştır. Yüklenici firma sermaye açısından yetersizdir. Türkiye'de anti-empyrist bir hükümet bulunmakta ve alınan askeri ve politik önlemlerin projenin geleceğini garanti etmemektedir. "Yeni Sömürgecilik" kavramı içerisinde, çokuluslu şirketlerin dünya rezervlerinin işletilmesi konusundaki ortak hareket etmek konusundaki tavırları. Bkz. Can, a.g.m., s. 188-196.

Kongrede alınan kararlar şunu göstermiştir ki; liberal ekonomik bir yapılanma hedeflenmekle beraber özel teşebbüsün elinde yeterli sermaye birikimi olmadığından karma ekonomik bir modelin uygulanması gereklidir.⁸⁸ Yabancı sermayeye karşı olmamakla birlikte cumhuriyet öncesi yaşanan tecrübeler ve son olarak Chester Projesi'nin başarısızlığa uğraması örneğinde olduğu gibi, demiryollarında izlenecek politikanın da milli esaslara dayandırılmasına karar verilmiştir.⁸⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın kongrede yaptığı konuşmada, genç cumhuriyetin izleyeceği ekonomi politikası hakkında şunları söylemiştir:

“...Geçmişte ve özellikle Tanzimat devrinden sonra, yabancı sermaye, ülkede kural dışı ayrıcalıklara sahipti. Devlet ve hükümet, yabancı sermayenin jandarmalığından başka bir şey yapmıyordu. Artık, her medeni devlet ve millet gibi, yeni Türkiye buna razı olamaz; burasını esirler ülkesi yaptırmayız... Bütün millet, bütün dünya bilsin ki, bu millet tam bağımsızlığının sağlandığını görmedikçe, yürüdüğü yolda bir an durmayacaktır.”⁹⁰

5.3. Cumhuriyetle Birlikte Demiryollarının Gelişimi

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan demiryolu uzunluğu yaklaşık 4000 km kadardır. Türk Hükümeti, 1196 km'ni çeşitli antlaşmalarla, 2780 km'ni ise satın alarak millileştirmiştir. Cumhuriyet hükümetleri ilk on altı sene içerisinde, yaklaşık, 3200 km'lik demiryolu inşa etmiştir.⁹¹

DÖNEMLER	HAT UZUNLUKLARI
1920-1930	633
1930-1940	2484
1940-1950	374
1950-1960	288
1960-1970	423
1970-1980	183
1980-1990	66
Taşkın, a.g.t., s.43.	

Tablo 3 Cumhuriyet dönemi onar yıllık hat yapım uzunlukları

1923 yılı başlarında, Fethi Bey'in başbakanlığı döneminde, “Umur-ı Nafia Programı” adı altında genel bir ekonomik program hazırlanmıştır. Bu program incelendiğinde demiryollarının yapım ve işletiminin Türk veya yabancı şirketlere yaptırılması esasını benimsenmiştir.⁹² Bu plan gereği Aydın Hattı, İzmir-Kasaba Hattı, Mudanya-Bursa Hattı ve Şark Demiryolu ve İzmir Limanı imtiyazları eski şirketlerine verilmiştir.

5.4. Demiryollarında Millileştirme

“ Bir karış daha fazla demiryolu ”

1924 yılında, şirketine iade edilmeyen tek hat olan, Anadolu Demiryolu Hattı imtiyazının yenilenmesi amacıyla, İnönü Hükümeti Nafia Vekili Muharrem Bey'in hazırladığı taslak TBMM'de ele alınmıştır. Görüşmeler sırasında, demiryollarının “millileştirilmesi” konusu gündeme gelmiş ve

⁸⁸ Kongrede yaptığı konuşmada, İktisat Vekili Mahmut Esat Bey: “... bazı hususlarda iktisadiyatımız devletleştirme usulünü takip edecek, bazı hususlarda iktisadi teşebbüslerini özel teşebbüslere terk edecektir”, Bkz. Deniz Ünlü, *İzmir İktisat Kongresi Kongre Öncesi Ekonomik Görünüm ve Türkiye Ekonomisine Etkisi*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak 2012, s. 72.

⁸⁹ Kongrede, “Vesait-i Nakliye Meselesinde” alınan kararlar arsında; Memleketimizin iktisadi ana hatları olacak demiryolları inşasının hükümetçe bir program olarak kabulü ifadesine yer verilmektedir. Bkz. Ünlü, a.g.t., s. 162.

⁹⁰ Metin Aydoğan, <https://kuramsalaktarim.blogspot.com/2019/02/izmir-iktisat-kongresi.html>

⁹¹ Altan Taşkın, *Türkiye'de Demiryolları Sorunları ve Çözümleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Siyaset Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 48 ; Akalan, a.g.t., s. 96.

⁹² Yapılan imtiyaz antlaşmalarının başında Chester Demiryolu Projesi(4100 km), Adapazarı-Bolu Demiryolu Hattı (200 km), İzmir-Çanakkale Demiryolu Hattı (255km) ve Edremit-Palamutçuk (29 km) Demiryolu Hattı beklemektedir. Bkz. Tekeli, a.g.m., s. 129.

Umur-ı Nafia Programı'nın yeniden düzenlenmesine karar verilmiştir. Anadolu Demiryolu Hattı'nın stratejik öneminden dolayı Muvazene-i Maliye Encümeni'nce hattın millileştirilmesinin daha faydalı olacağı hükümete iletilmiştir.⁹³

Konu üzerinde 1-28 Ocak 1924 tarihleri arasında TBMM'de yapılan görüşmelerde, İsmet Paşa'nın:

“...Bir karış fazla şimendiferimizin yapılmasında bir gün tevhür etmemeliyiz... Kapının önünde oturup hariçten imdat uman adamın sahib-i merhamete tesadüf edip etmeyeceği meşhurdur...” ifadesiyle demiryolu siyasetinde benimsenen liberal yaklaşımın terk edilerek, devletçi bir ekonomik programın takip edileceğini göstermiştir. İsmet Paşa'nın bu konudaki konuşmasından sonra 1924 bütçesi tekrar düzenlenerek, Ankara-Sivas Demiryolu Projesi için ayrılan ödenek artırılmış ve 22 Nisan 1924 tarihinde Anadolu Demiryolu millileştirilmiştir.⁹⁴

Cumhuriyet'in yol alabilmesi için demiryolu ağlarına ihtiyacı vardır. Demiryolu planları Türkiye'nin ekonomik ve askeri öncelikleri dikkate alınarak “milli” ve “bağımsız” esaslar çerçevesi üzerinden inşa edilecektir. Genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti, içinde bulunduğu şartlar ve önceki dönemlerde yapılan hatalara tekrar düşmemek için demiryolları politikasını üç ana başlık altında yürütmeye çalıştığını söyleyebiliriz.⁹⁵

- a. Yeni demiryolu projeleri inşaatı,
 1. Birinci dönem 1922-1927⁹⁶
 2. İkinci dönem 1927-1933,
 3. Üçüncü dönem 1933-1948.
- b. Şirket hatlarının millileştirilmesi,
- c. Demiryolu işletme sisteminin yapılandırılması,

İlk dönem demiryolları sınırlı yerel olanaklar, ikinci dönem demiryolları finansman sağlamayı da içeren yabancı şirketlerin devreye sokularak, üçüncü dönem demiryolları ise ağırlıklı olarak yerli müteahhitlere bırakılarak inşa edildiği dönemlerdir. Her üç dönemin sonuna kadar 58 demiryolu projesi devlet tarafından yaptırılmış ve 4485 km'lik demiryolu hattı inşa edilmiştir. 4015 km'lik 22 demiryolu projesi ise millileştirilmiştir.⁹⁷

Cumhuriyet öncesi demiryolları ağırlıklı olarak Anadolu'nun batısında kalmakta ve toplam demiryolları uzunluğunun % 70'ini teşkil etmekteydi. Cumhuriyetle beraber hatların yapılandırılması Anadolu'nun doğusuna kaydırılmış ve 1948'e kadar yapılan hatlarla % 46 batı, %54 doğu ortalamasına ulaşmıştır.⁹⁸

Cumhuriyet sonrası dönemde, Anadolu genelinde demiryolu hatlarının planlanması yapılırken farklı bir sisteme gidilmeye dikkat edilmiştir. Cumhuriyet öncesi demiryolu hatları “ağaç dalları” şeklindeki açık sistemlerdir. Her demiryolu hattı kendi ekonomik getirisine göre şekillendirilmiş, uçlar açık bırakılmış ve ara irtibatlar inşa edilmemiştir. Bu sistem daha çok sömürge ülkelerinde tesis edilen hat planlarıdır. Dışa bağımlı liman kentlerinden başlayarak, içerideki verimli ovalara uzanarak imtiyaz sahibi ülkenin ekonomisine eklenecek şekilde tasarlanan bu hatlar ülke iç pazarını birbirine

⁹³ Nafia Vekili Muhtar Bey, hattın son derece yıpranmış olduğunu, onarım için 22 milyon liraya ihtiyaç duyulduğunu söyleyerek, hükümet kaynaklarının yetersizliğinden dolayı hattın şirkete devrinden yana bir açıklama yapmıştır. Maliye Encümeni ise, Musul sorununun çözülmediği bir dönemde, demiryolu hatlarımızın bel kemiğini oluşturan bu hattın siyasi nedenlerle şirkete teslimine karşı çıkmış, eğer devir gerçekleşirse değeri artacak olan hattın şirkete devrinden sonra alınması halinde devletin daha fazla zarar edeceğini öne sürerek hattın şimdi alınması yönünde görüş bildirmiştir. Bkz. Tekeli, a.g.m., s. 133.

⁹⁴ Anadolu Demiryollarının millileştirilmesinde şirket hisselerinin İngilizlerin eline geçtiğinin ortaya çıkması da önemli bir etkidir. İngiltere'nin bu önemli hattı ileride siyasi bir baskı aracı olarak kullanabileceği düşüncesi hattın satın alınmasına sebep olmuştur. Bkz. İsmail Yıldırım, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-35/ataturk-donemi-demiryolu-politikasina-bir-bakis>.

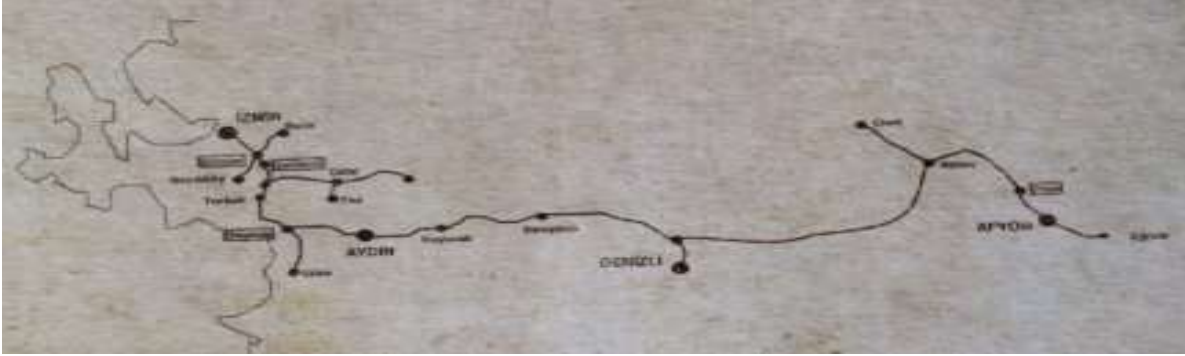
⁹⁵ 1948'e kadar demiryolları projeleri ağırlıklı bir önceliğe sahipken bu yıldan itibaren karayolu ulaşımının ön plana çıkmasıyla demiryolu yapımı önemli oranda azalmıştır. Bkz. Tekeli, a.g.m., s. 136.

⁹⁶ İlk devre demiryollarının bakım onarım devresi de diyebiliriz. İkinci devrede demiryollarının millileştirme dönemidir. Bkz. Akalan, a.g.t., s. 110.

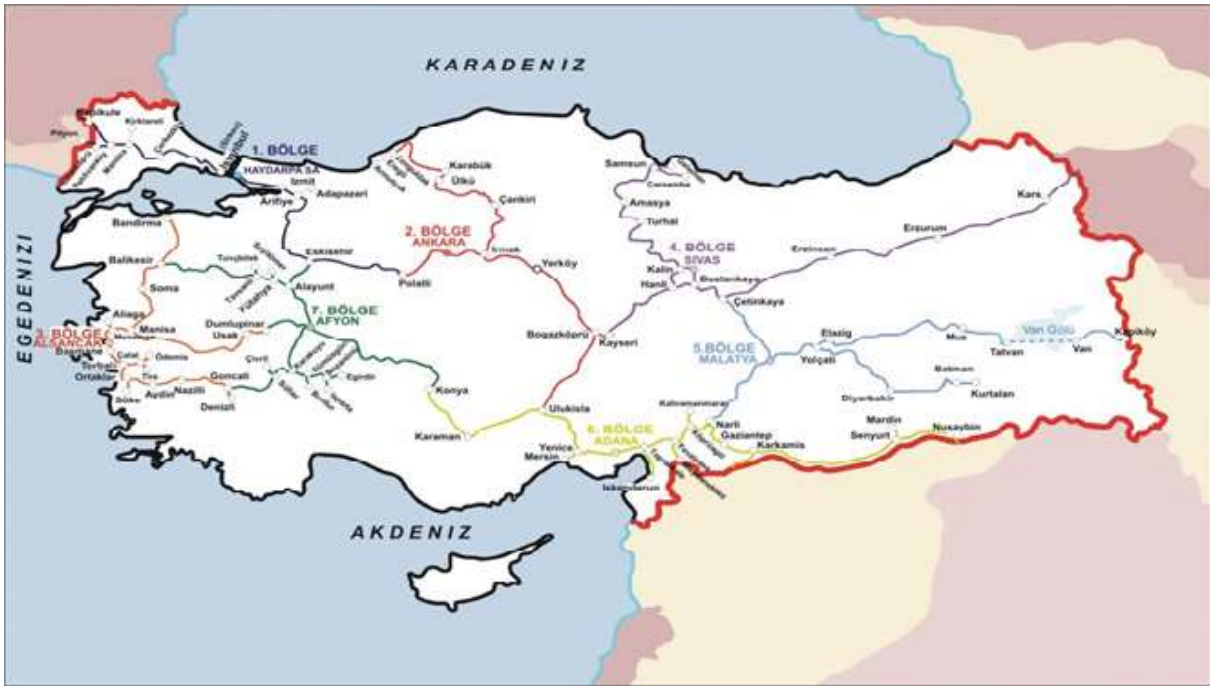
⁹⁷ Bu verileri içeren tablo için Bkz. Tekeli, a.g.m., s. 136.

⁹⁸ Mine Polat, *Erken Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Pratiklerinin Nafia Mecmuası Üzerinden İncelenmesi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2016, s. 14.

bağlayacak ve ekonomik gereklerini karşılayacak şekilde bir ağ sistemine dönüştürülmemiştir.⁹⁹ Cumhuriyet sonrası demiryolları ise, önceki sistemin aksine, "ağ" biçiminde oluşturulmaya çalışılmıştır. Yeni hat planları birbirleriyle bağlantılı, alternatif hat tamamlamalı, dört kapalı devre network ağları şeklinde inşa edilmiştir.¹⁰⁰

Harita 2: Ağaç dalları tipi demiryolu inşası¹⁰¹

Harita 3: Türkiye Cumhuriyeti demiryolu Şebekesi¹⁰²

5.5. Demiryolu Politikalarına Eleştiri

Demiryolu yapımında büyük ölçekli harcamalar yapılmıştır. Ankara-Sivas demiryolu hatları gibi bütçeden önemli ölçüde kaynak aktarılan projeler zamanla eleştiri konusu olmuş, TBMM'de yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Ülkemizde 1930'ların başlarından itibaren, 1929 dünya ekonomik krizinin etkileri kuvvetlice hissedilmektedir. Bu dönemde demiryolu ihalelerinin önemli bir kısmının yabancı şirketlerin elinde olmasının bütçedeki paranın yurtdışına akmasına neden olduğu eleştirilerini de beraberinde getirmiştir.

⁹⁹ Yavuz Haykır, *Atatürk Dönemi Kara ve Demiryolu İnşa Çalışmaları 1923-1938*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2011, s. 111.

¹⁰⁰ Eski hatlarla yeni hatları birleştirmek için üç aşamalı bir plan uygulanmıştır: İlki, doğu- batı irtibatını sağlayacak iki ana hat inşa edilmiştir. Bunlar, Ankara-Sivas-Erzurum hattı diğeri de FevziPaşa-Malatya-Diyarbakır hattıdır. İkinci adımda ise iltisak hatları oluşturularak ağ biçimini tamamlamıştır. Üçüncü aşama ise bu hatların dışarıya açılacak şekilde liman ve uluslararası demiryolu sistemine entegre edilmesi olmuştur. Bkz. Tekeli, a.g.m., s. 157.

¹⁰¹ <http://wownturkey.com/forum/viewtopic.php?t=158112> (26.12.2019)

¹⁰² <https://rayhaber.com/2018/04/tcdd-demiryolları-haritasi-2018-guncel/> (26.12.2019)

1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası¹⁰³ demiryolu politikalarını sert bir şekilde eleştirmiştir. Ali Fethi Okyar, 2 Ekim 1930 tarihinde Mecliste yaptığı konuşmada, demiryolları programına ayrılan bütçenin israf edildiğini, plan ve anlaşmaların sık sık değiştirildiğini söyleyerek : “... Demiryolu, liman ve yol yapımının normal ve tabii bir şeydir ancak bunları “tapınılacak” hale getirmek de doğru mudur.. Mali yük sadece bir kuşağa yüklenmeyip gelecek kuşaklara da yayılması gerekir...” diyerek eleştirilerini yöneltmiştir. Hükümet adına konuşan İsmet İnönü ise : “...Daha çok demiryolu yapın diye eleştiri beklerken böyle bir tenkide inanmak mümkün değildir. Demiryolu siyasetini eleştirmek delalettir...” sözleriyle yapılan eleştirilerin haksız olduğunu dile getirmiştir.¹⁰⁴

Demiryolu politikaları eleştiri de olsa, hat inşaları aksatılmadan devam ettirilmeye çalışılmıştır. Projeler, gerek satın alma gerekse de yabancı ve yerli şirketlere ihale edilmek suretiyle, II. Dünya Savaşı'na kadar aralıksız devam etmiştir.

5.6. Demiryollarında Yeni Tarife Uygulaması

Devletin izlediği ulaştırma politikalarında demiryolları tarife sisteminin iyileştirilmesine de çalışılmıştır. Tarifelerin aşağıya çekilmesinde demiryolu hatlarının devletleştirme politikalarının önemli katkısı olmuştur. 1929 dünya ekonomik krizinin de etkisiyle ürün fiyatlarında büyük düşüş yaşanmıştır. Yabancı şirketlerin kontrolündeki yük ve yolcu taşıma tarifelerinin yüksekliğinden dolayı ihraç ürünlerinin limanlara, iç pazara yönelik ürünlerin de merkezlere ulaştırılmasındaki yüksek maliyet yerli üreticinin rekabet etmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu nedenle hat tarifeleri üzerinde yeni düzenlemeler yapılmış, taşıma ücretleri aşağıya çekilerek yük ve yolcu taşımacılığında hareketlilik artırılmış, ihracat gelirlerindeki gerilemeye de frenleyici bir etkisi olmuştur.¹⁰⁵

5.7. Demiryolu İdari Birimlerin Gelişimi

Anadolu Demiryolu Hattı'nın devletleştirilmesiyle beraber demiryolu idari kurumları da genişlemeye başlamıştır. 22 Nisan 1924 tarihinde çıkarılan 506 sayılı kanunla, *Anadolu ve Bağdat Demiryolları ve Haydarpaşa Liman ve Rıhtım Müdüriyeti Umumisi* kurulmuştur. Yeni Müdüriyet, mevcut hatların işletilmesi, Şimendifer Mektebi'nde yetişen demiryolculardan yeni bir teşkilatlanmaya gidecek kadro oluşturulması ile yolcu taşıma konforunun artırılması, düzenlenmesi ve işletmenin kara geçirilmesini hedeflemiştir.¹⁰⁶

1927'de görevine devam eden Umum Müdürlüğü, 1402 sayılı kanunla, “*Devlet Demiryolları Ve Limanları Umum Müdürlüğü*” şeklinde yeniden teşkilatlandırıldı. 1931 yılında bu müdürlükteki Demiryolları İnşaat Dairesi ayrılarak Nafia Vekâlet'ine bağlanmıştır. Bu düzenlemeyle birlikte işletme ve yatırım birimleri birbirlerinden ayrılmıştır. 1953 yılına kadar katma bütçeli devlet idaresi şeklinde yönetilen kuruluş bu tarihten itibaren “*Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları İşletmesi*” (TCDD) adı altında kamu iktisadi devlet teşekkülü haline getirilmiştir.

¹⁰³ Serbest Cumhuriyet Fırkası, Mecliste bir muhalefet partisi bulunması, hükümetin yaptığı işlerin daha iyi sorgulanabilir hale getirilerek yeni düşünce ve önerilerin gündeme getirilmesi amacıyla Atatürk'ün teşvikiyle kurulmuş bir partidir. Partinin ilk başkanlığını, Türkiye'nin Paris Konsolosu iken Ankara'ya davet edilen Ali Fethi Okyar yapmıştır. Parti 10 Ağustos 1930 kurulmuştur. Partinin kurulmasıyla birlikte büyük bir halk kitlesini kısa süre sonra etrafında toplamayı başarmıştır. Partinin, 7 Eylül 1930 tarihinde, İzmir'de yaptığı ilk açık hava toplantısında olaylar çıkmış ve bir kişinin ölümüyle sonuçlanan olaylar çıkmış, aynı yıl yerel seçimlere de girmiştir. 17 Kasım 1937'de Ali Fethi Bey'in partiyi kapatarak faaliyetine son vermiştir. Bkz. Heyet, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi, C. II, Ankara 2011, s. 63; Serbest Cumhuriyet Fırkası liberal demokratik görüşleri benimseyen laiklik yanlısı bir parti programıyla kurulmuştur. Fırka, Türkiye'de ki muhalefetin tek temsilcisi olması ve yaptığı sert muhalefete dayanarak, birtakım irticai ve cumhuriyet karşıtı yapılanmaların fırka içerisine sızabileceği değerlendirildiğinden, henüz yapılan devrimlerin zarara uğratılabileceği düşüncesiyle kısa bir zaman sonra kapatılma nedeni olmuştur. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam* (1919-1922), C. III, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2006, s. 356.

¹⁰⁴ İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 320 ; Akalan, a.g.t., s. 118.

¹⁰⁵ Örneğin, buğday taşımacılığında % 20 ile % 70'e varan, asker taşımacılığında % 50'lere varan, ihraç ürünlerinin limanlara taşınmasında % 50, posta yüklerinde ücret alınmaksızın, inşaat taşımacılığında % 5 ile % 36'a varan indirimlerin yapıldığı görülmektedir. Bkz. İlker Öztürk, *Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Demiryollarının Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Bilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 95.

¹⁰⁶ Isıtma sistemi olmayan vagonların kalorifer sistemlerinin takılması, bazı hatlara yataklı vagonların eklenmesi demiryolu hatlarının konforlu hale getirilmesinde yapılan ilk faaliyetlerdendir. Bkz. Tekeli, a.g.m., s. 151.

Demiryolları açısından önemli gelişmelerden bir de ilk kez düzenlenen, 25 Temmuz-2 Ağustos 1925 tarihleri arasındaki, 1. Demiryolu Kongresidir. Ankara'da toplanan kongrede demiryolu işletmeciliğinin sorunları tartışılmış, Zonguldak madenlerinin işletilmesinden daha fazla verim alınabilmesi için Irmak-Filyos, Filyos-Çatalağzı-Kozlu hatlarının inşasının yapımına öncelik verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁷

5.8. Bakım, Onarım ve Üretim Tesislerinin Kurulması

5.8.1. Eskişehir Lokomotif ve Vagon Tamir Atölyesi

Demiryollarındaki yeni yapılanmaya gidilirken, bakım onarım kademeleri de geliştirilmiştir. Bu amaçla, 1894 yılında bir Alman firmasınınca Eskişehir'de kurulan atölye 1925'den itibaren yeniden düzenlenmiştir. Montaj, kazan hane, tekerlek torna hanesi ve marangozhanelerin eklenmesiyle kapasitesi genişletilmiştir. 1928'de fabrikaya dönüştürülen atölye de birkaç lokomotif ve 30 adet yolcu ve yük vagonu tamiri yapılabilmektedir.¹⁰⁸ Nitelikli teknik personel yetiştirmek için 1940'lı yıllarda atölye bünyesinde Çıraklık Okulu açılır. Türkiye ve dünya standartlarında kaynakçı personeli yetiştirilir. "Mehmetçik" ve "Efe" adlı ilk prototip lokomotifini Ankara Gençlik Parkında kullanılmak üzere 1956'da üretir. Bu küçük ama önemli adımdan sonra çalışmalarına devam eden fabrika 1961 yılında "Karakurt" adında ilk gerçek lokomotifini üretmeyi başarmıştır. Aynı yıl Türkiye'nin ilk yerli otomobili olan "Devrim" otomobilinin gururunu yaşamıştır. 1968'de Alman ve Fransız markalarının lisansları alınarak çok daha güçlü lokomotiflerin üretimine geçilir. 1985 yılına kadar tam 431 adet elektrikli lokomotif üretimi gerçekleştirilmiştir. 1986 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla, Eskişehir Demiryolu Fabrikası ismini "Türkiye Lokomotif ve Motor Sanayii Anonim Şirketi (TÜLOMSAŞ)" olarak değiştirir.¹⁰⁹

5.8.2. Sivas Cer Atölyesi

1934 yılında temelleri atılan ve 1939'da faaliyete geçirilen Sivas Cer* Atölyesi 1953 yılında vagon, 1961'de lokomotif üretimine geçmiştir. Sivas Demiryolu Fabrikası'nın tüm projesi Türk mühendislerince geliştirilmiş, günde üç vagon üretimi, senede 120 lokomotif, 200 yolcu vagonu ve 1800 yük vagonu tamir edecek şekilde kapasitesi genişletilmiştir.¹¹⁰ Sivas Demiryolu Fabrikası 1972 tarihinden itibaren, Sivas Demiryolu Makinaları Sanayii Müessesesi (SİDEMAS) olarak, 1986 yılından itibaren de Türkiye Demiryolu Makineleri Sanayi Anonim Şirketi (TÜDEMSAŞ) olarak yeniden yapılandırılarak, bakım onarım faaliyetlerini sürdürmektedir.¹¹¹

5.8.3. Adapazarı Vagon Atölyesi

1947'de temeli atılıp 1951'de açılan Adapazarı Vagon Atölyesi bir diğer bakım onarım ve üretim tesisimizdir. Tesis yılda 5000 kadar yük, 1300 kadar yolcu vagonu tamiri yapacak şekilde tasarlanmıştır. Tesis, 1961 yılından itibaren Adapazarı Demiryolu Fabrikası'na dönüştürülmüştür. 1962'de ilk vagonunu üreten fabrika 1971'de ürettiği vagonları ihraç edecek seviyeye gelmiştir. 1975 yılında Adapazarı Vagon Sanayii Müessesesi adını alan fabrika ilk defa RIC tipi yolcu lokomotif imal etmeye başlamıştır. 1976'da 225 adet lisanslı dizel lokomotif üretecek kapasiteye ulaşan fabrika tüm teslimatını TCDD'a gerçekleştirmiştir.

Fabrika 1886 yılında Türkiye Vagon Sanayii Anonim Şirketi (TÜVASAŞ) adını almıştır. 1990 yılına gelindiğinde yeni ray otobüsleri, klimalı lüks vagonlar imalatına geçerek tesislerini geliştirmiştir. Fabrika 1999 depreminde büyük zarar görmüştür. Hasar gören fabrika bir sene sonra tekrar bakım onarım yapabilecek seviyeye getirilmiştir. 2010 yılı itibarıyla yaklaşık 400 bin m²

¹⁰⁷ Daha sonraki yıllarda beş ayrı demiryolu kongresi toplanmıştır. Bkz. Güngör Evren, "Cumhuriyet Döneminde Ulaştırma", *Türkiye Mühendislik Haberleri*, S. 442- 443, 2006, s. 64 ; Tekeli, a.g.m., s. 152.

¹⁰⁸ Eskişehir'de kurulan Lokomotif ve Vagon Tamir Atölyesi 1929'da ek bakım ve onarım tesisleri kurularak faaliyetlerine devam etmiş, 1958 yılından sonra, seri halde, makine yedek parçaları, makine aksamaları, lokomotif, yük ve yolcu vagonları ile çelik köprülerin üretimini gerçekleştiren büyük bir fabrikaya dönüştürülmüştür. Bkz. Öztürk, a.g.t., s. 96; Tekeli, a.g.m., s. 152.

¹⁰⁹ Tülomsaş, <https://www.tulomsas.com.tr/mobil/sayfalar.asp?sayfa=2>. (26.12.2019)

* Arapça " Cerr " kelimesinden gelip çekme, sürüklenme anlamındadır.

¹¹⁰ Sivas Cer Atölyesinin adı, 1958 yılında, Sivas Demiryolu Fabrikası olarak değiştirilmiştir. Bkz. Akalan, a.g.t., s. 234.

¹¹¹ Tüdemsaş.

http://www.tudemsas.gov.tr/tudemsas/tr/HTML/sag_menu_html/20131223_152547_1_1_1.html. (26.12.2019)

yerleşim alanına sahiptir. Fabrika yıllık 75 vagon imalatı ve 500 vagon tamirata yapacak kapasiteye sahiptir.¹¹²

Tüm bu tesisler sadece bir fabrika olarak değil aynı zamanda Mustafa Kemal Atatürk'ün modern sanayi tesisleri fikrine uygun olarak her türlü sosyal ve kültürel birimleriyle hayata geçirilmiştir.¹¹³

Harita 4: Demiryollarımızın mevcut durumu¹¹⁴

Sonuç

Osmanlı Devleti iç ve dış sorunlarına rağmen demiryollarına özel bir alaka göstermiştir. İlk demiryolları projeleri yabancı yatırımcılardan gelmekle beraber, ilerleyen süreçte kendi milli kaynaklarına dayanarak geliştirdiği projeleri de hayata geçirmeye gayret etmiştir. Fakat milli bir demiryolu politikası geliştirememiştir. İnisiyatif önemli oranda yabancı demiryolu işletmelerinin elinde kalmıştır.

Devlet, demiryollarını kendi sermayesi ve kendi teknolojisi ile yapacak bir birikimi yoktur. Demiryolu hatları, ancak, önemli ekonomik ve siyasi imtiyazlar verilerek inşa edilebilmiştir. Yapılması planlanan hatlar Batılı devletlerin ekonomik ve siyasi çıkarlarına hizmet edecek şekilde uzanmıştır. Dolayısıyla birbirinden kopuk, plansız ve programsız bir demiryolu sistemi oluşmuştur. Bu nedenle, Anadolu'nun kuzey ve doğu bölümlerinde demiryolu hatları istenilen düzeye erişememiştir.

Osmanlı Devleti, başta demiryolları aracılığı ile kendini geliştirmek isterken ekonomik ve siyasi bir çelişkinin içerisine de sürüklenmiştir. Siyasi baskılar nedeniyle imzalamak zorunda kaldığı birtakım ekonomik antlaşmalar rekabet gücü bulunmayan zayıf sanayisini de büyük zarara uğratmıştır. Demiryolu imtiyazları önemli dış borçlanmayı beraberinde getirerek Osmanlı Devleti'ni yarı sömürge bir ülke haline sokmuştur.

¹¹² <https://tuvasas.gov.tr/tarihce> (26.12.2019)

¹¹³ Bu fabrikalar diğer sahalarda kurulan fabrikalar gibi kuruldukları illerin sosyal ve ekonomik hayatını da canlandırmıştır. İşçi lokali, sinema, tiyatro, konferans salonları, spor tesisleri, trenlerde ücretsiz seyahat permisi, demiryolu hastanesi, ücretsiz muayene ve tedavi, az bir ücret karşılığında Atölyenin verdiği odun kömür, Devlet Demiryollarının sahil şehirlerindeki özel kamplarında tatil yapma imkânları, gıda satış kooperatifleri örnek olarak verilebilir. Bkz. Suat Duman, <https://www.sivas.im/sivasin-atelyeli-yillari-3946.html> (26.12.2019)

¹¹⁴ <http://www.udhb.gov.tr/images/faaliyet/c19d85352980eaf.pdf> (26.12.2019)

Osmanlı idarecileri tüm bu olumsuzluklara rağmen demiryollarını geliştirmeye büyük önem vermişlerdir. Özellikle Hicaz Demiryolu Projesi'nin milli kaynaklara dayanılarak inşa edilmesi önemli bir başarıdır. Ancak birçok önemli demiryolu projesi, İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya'nın ekonomik ve siyasi dengelerini etkilemesi nedeniyle başarısızlığa uğratılmıştır.

İşletmeye açılan demiryollarının tamamına yakın teknik personeli gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından oluşturulmuştur. Fransızca demiryollarında kullanılan dil haline getirilmiştir. Bu durumun sıkıntısı özellikle Milli Mücadele döneminde kendisini çok hissettirmiştir.

Osmanlı Devleti'ne demiryollarının inşasıyla beraber ekonomik, kültürel, askeri ve siyasi kazanımlarını da belirtmek gereklidir. Demiryolları zirai ürünlerin artmasına ve ihracatın gelişmesine önemli katkısı olmuştur. Demiryolu hatları boyunca yeni ve daha canlı bir kültürel hayat oluşmuştur. Yolcu ve yük taşınması artmıştır. Devlet otoritesinin tesisine yardımcı olmuştur.

Milli politikalar ancak Cumhuriyet ile beraber gelişim göstermiştir. Gerek I. Dünya Savaşı gerekse de Milli Mücadele döneminde yaşanan tecrübeler demiryolu politikalarının şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Genç Cumhuriyet, yeni devleti yapılandırırken, ekonomik bağımsızlığını koruma güdüsüyle hareket etmiştir. Kapalı bir ekonomik sistem gütmemekle beraber inisiyatifi daima kendi elinde bulundurmaya çalışmıştır. Demiryollarımız bu ekonomik politika sayesinde planlı, programlı ve tüm ülke genelini kapsayacak şekilde geliştirilmiştir. Cumhuriyet öncesi demiryolu hatları iç bölgelerle irtibatlandırılmış, Anadolu'nun kuzey ve doğusuna ulaşacak şekilde inşa edilerek Anadolu'yu kapsayacak bir ağ sistemine dönüştürülmüştür.

Cumhuriyet, ilk on altı senede, 3200 km yeni demiryolu hattı döşeme başarısını yakalamıştır. Teknik birikimini artırmak üzere yeni bir demiryolu idari sistemi kurmuştur. Kendi lokomotifini ve vagonlarını seri halde üretebilecek, bakım ve onarımlarını yapabilecek fabrikalar inşa edecek güce ulaşmış, kendi demiryolu personelini yetiştirebilecek seviyeye gelmiştir.

1940 yıllara kadar hep ön planda tutulan demiryolu ulaşımı, 1948'den itibaren karayolu ulaşımının gündeme girmesiyle yavaşlamıştır.

Kaynakça

Kitaplar

- AYDOĞAN Metin, *Atatürk ve Türk Devrimi*, Umay Yayınları, İzmir 2006.
- AYDEMİR Şevket Süreyya, *Tek Adam (1919-1922)*, C. II, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2006.
- AYDEMİR Şevket Süreyya, *Tek Adam (1919-1922)*, C. III, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2006.
- BALKAYA İhsan Sabri, *Ali Fethi Okyar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- BERKES Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- BİRİNCİ Ali, *Behiç Erkin*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.
- DEMİRGİL Selçuk, *Mazideki Isparta* C. I, Isparta Belediyesi, Isparta 2007.
- EKİNCİ İlhan, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti*, Asil Yayınları, Ankara 2007.
- GENKUR Heyet, *Türk İstiklal Harbi*, C. IV, Genkur. Basımevi, Ankara 1974.
- GENKUR Heyet, *Türk İstiklal Harbi*, C. VI, Genkur. Basımevi, Ankara 1967.
- GÜLSOY Ufuk, *Kutsal Proje, Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Heyet, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi, C. I, Ankara 2011.
- Heyet, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi, C. II, Ankara 2011.
- KIVIRCIK Emir, *Cepheye Giden Yol*, GOA Yayıncılık, İstanbul 2008.
- LEWIS Bernard, *Ortadoğu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2011.
- LEWIS Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2008.
- MÜDERRİSOĞLU Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990.
- ÖZDEMİR Mehmet, *Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Başlangıç Dönemlerinde Türk Demiryolları*, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara 2001.
- SARIHAN Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. II, III, Ankara 1996.

TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara 2011.

YERASİMOS Stefanos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, elge Yayınları, Ocak 1986.

Tezler

AKALAN Ali Osman, *Bir Kurum Olarak Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

AKSOY Suat, *Kalkınma Sürecinde Türkiye'de Ulaşım: 1980'den Günümüze Demiryolu Deneyimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

CANKAYA Mete, *Cumhuriyet Dönemi Teknoloji Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bilim Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

HAYKIR Yavuz, *Atatürk Dönemi Kara ve Demiryolu İnşa Çalışmaları 1923-1938*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2011.

KARAYEMİŞ Çiğdem, *Türkiye'de Demiryolları Gelişimi ve Behiç Erkin Bey*, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2012.

KAYNAK Muhteşem, *Demiryolları ve Ekonomik Gelişme XIX. Yüzyıl Deneyimi*, Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1982.

ÖRSTEN ESİRGEN Seda, *Osmanlı Devleti'nde Yabancılar Verilen Kamu Hizmetleri İmtiyazları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

ÖZTÜRK İlker, *Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Demiryollarının Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Bilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

POLAT Mine, *Erken Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Pratiklerinin Nafia Mecmuası Üzerinden İncelenmesi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2016

TAŞKIN Altan, *Türkiye'de Demiryolları Sorunları ve Çözümleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Siyaset Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

TEMİZGÜNEY Firdevs, *Erzurum'a Demiryolunun Gelişi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008.

ÜNLÜ Deniz, *İzmir İktisat Kongresi Kongre Öncesi Ekonomik Görünüm ve Türkiye Ekonomisine Etkisi*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak 2012.

Makaleler

AKBULUT Gülpınar, “Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Gerçekleşmeyen Demiryolu Projeleri ve Etkileri”, *Atatürk Dergisi*, S. 1, C. I, 2012, ss. 225-257.

AYDIN Suavi, “Türkiye'nin Demiryolu Serüvenine Muhtasar Bir Bakış”, *Kebikeç Dergisi*, S. 11, 2011, ss. 49-94.

CAN Bülent Bilmez, “Suya Düşen Bir Tatlı Hayal: Şarki Anadolu Demiryolları (Chester) Projesi 1922-1923”, *Kebikeç Dergisi*, S. 11, 2011, ss. 165-204.

CANKAYA Mete, “Cumhuriyet Döneminde Tarım Alet ve Makineleri Teknolojileri, Demir Çelik Üretim Teknolojileri ve Demiryolu Teknolojilerine Kısa Bir Bakış”, *Dört Öge*, S. 3, 2013, ss. 139-164.

DENİZ Muzaffer, “Resmi Belgelerde Afyon-Antalya Demiryolu Hattı Projesi 1924-1942”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.3/4, 2011, ss. 24-32.

EVREN Güngör, “Cumhuriyet Döneminde Ulaştırma”, *Türkiye Mühendislik Haberleri*, S. 442- 443, 2006, ss. 64-65.

GÜMÜŞ Mustafa, “1893'ten 1923'e Chester Projesi'ne Türk Topraklarında Demiryolu İmtiyaz Mücadeleleri ve Büyük Güçler”, *Tarih Okulu*, S.10, 2011, ss. 151-194.

- KALELİ Osman, “ Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesinde Demiryolu İnşa Tasarıları”, *Karadeniz Uluslararası Bilim Dergisi*, S. 9, 2001, ss. 152-166.
- KANBEROĞLU Nesrin, “ Osmanlı Devletinin II. Meşrutiyet Dönemi Demiryolu Politikaları 1908-1914”, *Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 2018, ss. 158-187.
- KILAVUZ Nuran, “ Chester Demiryolu Projesi”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, S. 1,C. I, 2012, ss. 1035-1045.
- ÖRSTEN ESİRGEN Seda, “ Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar sorunu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Haziran 2012, ss. 87-114.
- ŞEN Leyla, “ Merkez Çevre İlişkilerinin Önemli Bir Dinamiği Olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaştırma Sistemleri”, *Kebikeç Dergisi*, S. 11, 2011, ss. 95-124.
- TEKELİ İlhan, İLKİN Selim, “Cumhuriyetin Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulaması”, *Kebikeç Dergisi*, S. 11, 2011, ss. 125-163.
- YÜCEL Serhan, TAŞAR Murat, “ Demiryolunun Stratejik Önemi ve Erken Cumhuriyet Döneminde Demiryolu Siyaseti”, *Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.1/1, Mart 2016, ss. 293-342.

Bildiriler

- BOZKURT Recep, Milli Mücadelede Eğirdir Menzili ve Eğirdir Bahriye Müfrezesi, *Tarihi Kültürel ve Ekonomik Yönleri ile 1. Eğirdir Sempozyumu*, Bildiriler, Ağustos 2001, ss. 197-210.

İnternet

- AYDOĞAN Metin, <https://kuramsalaktarim.blogspot.com/2019/02/izmir-iktisat-kongresi.html?> (26.12.2019)
- Dünya Demiryollarının uzunluk tablosu
https://www.wikiwand.com/tr/Demiryolu_uzunluk%C4%9Funa_g%C3%B6re_%C3%BClkeler_listesi
(26.12.2019)
- YILDIRIM İsmail, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-35/ataturk-donemi-demiryolu-politikasina-bir-bakis>. (26.12.2019)
- Tülomsaş, <https://www.tulomsas.com.tr/mobil/sayfalar.asp?sayfa=2>. (26.12.2019)
- Tüdemtaş.
http://www.tudemtas.gov.tr/tudemtas/tr/HTML/sag_menu_html/20131223_152547_1_1_1.html
(26.12.2019)
- TDDY Harita, <http://www.udhb.gov.tr/images/faaliyet/c19d85352980eaf.pdf> (26.12.2019)
- DUMAN Suat, <https://www.sivas.im/sivasin-atelyeli-yillari-3946.html>. (26.12.2019)
- Dinar Belediyesi, <https://www.dinar.bel.tr/izmir-dinar-demiryolu-acilisi/>. (26.12.2019)
- <http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=158112> (26.12.2019)
- <https://rayhaber.com/2018/04/tcdd-demiryollari-haritasi-2018-guncel/> (26.12.2019)
- <https://tuvasas.gov.tr/tarihce> (26.12.2019)
- http://uic.org/IMG/synopsis_2015.print_5_pdf (26.12.2019)

ORTADOĞU'DA İNGİLİZ - KÜRT İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL KÖKLERİ: MİSYONERLER VE ORYANTALİSTLER

*Bora İYİAT**

Öz

Orta Doğu yer kürenin en kıymetli noktası ve bu yüzden de uluslararası hesaplaşmanın merkezidir. Bu yönüyle tarihin her evresinde dünyaya hükmetmek isteyen her devlet, önce söz konusu sahaya hakim olmaya çalışmıştır. Bu hakimiyet çabası içerisinde olan devletler, bölgede yaşayan halklardan faydalanarak, hedeflerine ulaşma yolunu seçmişlerdir. Bu noktada İngiltere'nin XX yüzyıl başlarında Orta Doğu'da Arapları ve Kürtleri kendi menfaatleri için kullanması, projenin sahipleri için bölgenin o tarihlerde hakimi Osmanlı Devleti'nin hakimiyetini kırması yönüyle de en optimum yol olarak görülmüştür. İngiltere için Orta Doğu'nun bir sosyolojik gerçeği olan Kürtler'e yönelik çalışmalarda, birlikte yaşama ve ortak kültür olgusu, ilk hedefe konulanlar arasında yer almaktadır. Farklı bir millet yaratarak, Türk toplumsal birliğini parçalamak bu projelerin eski ve en uzun süreni olmuştur. Bölgede faaliyet gösteren İngiliz istihbarat görevlileri için Kürt etnisitesi bölge üzerinde İngiliz politikalarının uygulanabilmesi için kullanılabilir bir araç olmuş ve bu amaçla sahada XX. yüzyılın başlarından itibaren görev yapan İngiliz istihbaratçıları bu hedefe yönelik çalışma yapmışlarsa da bu çalışmanın temelleri çok daha önceleri atılmıştır. İşte bu makale, İngiliz – Kürt ilişkilerinin başlangıcına daha yakından bakmak amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, İngiltere, Kürtler, Oryantalistler, Misyonerler

HISTORICAL ORIGINS OF BRITISH-KURDISH RELATIONS IN THE MIDDLE EAST: MISSIONERS AND ORIENTALISTS

Abstract

The Middle East is the most precious part of the globe and therefore the center of international reckoning. With this aspect, every state that wants to rule the world at every stage of history has first tried to dominate the field in question. The states that are in this effort of sovereignty have chosen to achieve their goals by benefiting from the people living in the region. At this point, Britain's use of Arabs and Kurds in the Middle East for their own interests at the beginning of the XX century was seen as the most optimal way for the owners of the project to break the rule of the Ottoman Empire at that time. In the studies of Kurds, which is a sociological fact of the Middle East for England, living together and common culture are among the primary targets. Creating a different nation and breaking down the Turkish social unity has been the oldest and longest of these projects. For British intelligence officers operating in the region, Kurdish ethnicity has become a useful tool for the implementation of British policies in the region and for this purpose XX. Although the British intelligence officers who have been working since the beginning of the 18th century have worked towards this goal, the foundations of this study have been laid before. This article is intended to take a closer look at the beginning of English - Kurdish relations.

Key Words: Middle East, England, Kurds, Orientalists, Missionaries

* Bilim Uzmanı, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şarkiyat Araştırmaları ABD, e-mail: bora.iyat@gmail.com.

Giriş

Orta Doğu yerkürenin en kıymetli noktası ve bu yüzden de uluslararası hesaplaşmanın merkezidir. Bu yönüyle tarihin her evresinde dünyaya hükmetmek isteyen devletler, önce söz konusu sahaya hakim olmaya çalışmıştır. Bu hakimiyet çabası içerisinde olan devletler, bölgede yaşayan halklardan faydalanarak, hedeflerine ulaşma yolunu seçmişlerdir. İşte bu halklardan birisi de Kürtlerdir.

İngilizlerin, bölgede üzerinde çalıştığı Arap topluluklara oranla Kürtler, etnik sosyoloji anlamında daha karmaşık bir yapısal durumdadır. Etnik ve sosyolojik açıdan Kürt kimliği konusu, birçok kez incelenmeye tabi tutulmuş ve özellikle tarihsel köken anlamında farklı açıklamalar ve tezler ortaya atılmıştır. Bunun yanı sıra Kürtlerin tarihsel köklerine ilişkin çalışmalar daha çok zorlama bir takım tezler üzerine bina edilmiş durumdadır.

Örneğin, Kürtleri, tarihin derinliklerinde kaybolmuş Mezopotamyalı bir takım kavimlere dayandıranlar, Karduk ya da Kardular ile Urartular'ı Kürtlerin atası olarak kabul ederler. Karduk ya da Kardular'ın yaşadığı coğrafya, Dicle nehri ile Cudi dağları arasındaki bölge olup, bu gün bu bölge yine Kürtler tarafından Botan olarak adlandırılmaktadır. Kardular'dan ilk bahseden Yunanlı General Xenophon olmuştur. Sami menşeli olan bu kelime ile Kürt kelimesi arasında etimolojik bir bağ kurmaya çalışan Minorsky böylece Kürtler ve Kürt tarihi için kabul edilebilecek atayı bulmakta gecikmeyecektir. Bir diğer tez siyasi elitistlerin üzerinde en çok konuştuğu Med kökenli olma fikridir. Milattan önce iki binli yıllardan itibaren İskandinavya ve Baltık sahillerinden Rusya steplerini geçerek Kafkaslar ve Azerbaycan üzerinden Batı İran'daki Zağros Dağları'na geldikleri ve Perslerle aynı kökten ve akraba oldukları öne sürülmektedir. Minorsky'de bu tezi kabul eden araştırmacılarıdır. Birinci ve ikinci görüşü birleştirerek Kürtlerin, Mezopotamya'nın yerli halkları ile Medlerin karışımı sonucunda ortaya çıktığını ileri süren sentezciler de bulunmaktadır: Kürtlerin kökeni ile ilgili en yaygın kanaat, ister Hind-Avrupa kökenli, ister kadim Orta Doğulu olsunlar Subarular, Huriler, Mit-taniler, Haldiler, Urartular, Gutiler, Kurtiler, Karduklar ve Kassitler ile Hind-Avrupa kökenli Medlerin tarih içerisinde bir potada eriyerek günümüzdeki Kürtleri oluşturdukları görüşüdür.¹ Bu fikirler dışında Kürt etnik temelini Arap ve Ermenilere bağlamaya çalışan iki farklı tez de vardır. Kürt kelimesini ilk defa kullanan İslam coğrafyacısı Mesudi, 932 yılında tamamladığı Maruc'üz-Zeheb (Altın Çayırılar) adlı eserinde Kürtlerin menşei ile ilgili olarak Hz. Süleyman'a atfedilen bir efsaneden söz etmektedir. Efsanede dağlara sürülen kabileden bahsedilerek bu kabileye Arapça, Ekrad anlamına gelmek üzere Kürd denilmiştir. Aynı efsane, Şerefhan Bitlisi'ye göre; Kürtler, beyinlerinin alınıp Dahhak (Bivrasb)'ın iki omuzu üzerinde meydana gelen kansere benzer bir çibana sürülmesi için öldürülme, boğazlanmaktan, başları kesilmekten kaçarak dağlara ve engin yerlere dağılan insanların soyundan gelmişlerdir.² Yafetik Okulu'nun önde gelen temsilcisi N. J. Marr'ın da aralarında olduğu bir kısım araştırmacı ise, Kürtleri Kafkas halklarına daha yakın bulmakta, Ermeniler ve Gürcülerle akraba olduklarını ileri sürmektedir. Tüm bu görüşlerin dışında ki yukarıda sıraladıklarımızın hiçbirisi tam olarak bilimsel bir temele oturmamıştır. Son tez Kürtlerin aslında Turani bir temelden geldikleridir. Bu görüşü savunanların ortaya koydukları bilgi ve belgeler daha önce sıralanmış olan iddiaları ileri süren Minorsky ve Nikitin gibi Kürdologlarınkine oranla çok daha bilimsel kaynaklarla desteklenmiş ancak sonuçsuz kalmıştır.³

Bu tezlerin tamamına yakını, emperyalist amaçlarla bir millet ve o millete dönük milliyetçilik yaratma çabasıdır. Kürtlerin yaşadığı coğrafya için yaptıkları tanımlamada; Kuzeydoğu'da Ağrı Dağı'ndan başlayarak güneye yönelen ve aynı hat üzerinde Zağros'a kadar

¹ Akın Ağca, Şark Meselesinde Kürtçülük (1787-1923), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T. C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Bursa 2012, S. 49-54

² Şerefhan, Şerefname, (Çev: M. Emin Bozarlan), Hasat Yayınları, İstanbul 1990, S.17

³ Akın Ağca, a.g.y S.49-54

İyiat, B. (2019), Ortadoğu'da İngiliz-Kürt İlişkilerinin Tarihsel Kökleri: Misyonerler ve Oryantalistler, AUSBD, 2 (4), 37-46

uzanan ve Batı istikametinde de İskenderun Limanı'na varan bir alandan bahsedilmektedir ki anılan saha yaklaşık 400.000 kilometrekarelik bir coğrafyayı kapsamaktadır.⁴

Kürtler hakkında tarihsel kökenden, psikolojik-sosyal-kültürel özelliklere kadar yapılan tüm tespitler, emperyalizmin amacına uygun olarak, kimi zaman bir başvuru kaynağı kimi zaman da faaliyetin bizzatihi kendisi olmuştur. Bu faaliyetleri yürüten güçlerden birisi de hiç kuşkusuz İngiltere'dir.

İngiliz ve Kürt ilişkilerinin tarihsel arka planı incelendiğinde ise, taraflar arasındaki ilk temas ve faaliyetlerin iki araçla başlatıldığı ve yine bu araçların vasıtasıyla sürdürüldüğü görülmektedir. Bu araçlardan ilki Hıristiyan misyonerler ile Hıristiyan misyoner organizasyonlardır.

Bu çalışmada, temel olarak misyonerlik adı verilen olgunu yapısından ve oryantalizm deilen kavramdan bahisle bölgede çalışma yapan İngiliz misyoner ve oryantalistlerin notlarından, kurdukları örgüt - kurumların faaliyetlerinden ve onların çalışmalarını izleyen sair kaynaklarda faydalanılmıştır.

1. İngiliz Misyonerler ve Kürtler

Hıristiyan geleneğinde misyoner ifadesi ile kastedilen, resmi kilise teşkilatı ya da herhangi bir Hıristiyan cemaat tarafından Hıristiyan mesajını ve dinini yaymak amacıyla özel olarak yetiştirilen ve bu çerçevede özellikle Hıristiyanlık dışı toplumlarda görevlendirilen kişi anlamına gelmektedir. Misyonerlik adı verilen faaliyet ise bu çalışmaların organize şekilde yürütülmesi anlamındadır.⁵ Zaman içerisinde siyasal etkilerle evrilen bu faaliyet biçimi dini özelliklerin ötesinde, politik amaçlar taşımaya başlamıştır. Böylece misyoner kuruluşlarının ilk önemli bir hedefi, başta Ortadoğu ve Doğu Avrupa olmak üzere çeşitli yörelerde yaşayan ve genellikle Müslümanların siyasal egemenliği altında bulunan doğu Hıristiyanları iken, daha sonraları çeşitli Batı devletlerinin sömürge hareketlerine paralel hedeflerine bu Ortadoğu Müslüman halklarıyla, Ön Asya ve Uzakdoğu'nun Hindistan, Endonezya ve Malezya gibi bölgelerini alacaklar ve söz konusu bölgelerde Müslümanları devşirerek, Hıristiyanlığın yayılışı için çaba göstereceklerdir.⁶

Özellikle günümüzdeki Irak toprakları, jeopolitik konumu ile hem Asya kıtasından, Basra Körfezi'ne doğru uzanmada hem de İngiltere'nin en önemli sömürgesi olan Hindistan'a ulaşan deniz yollarına Hürmüz Boğazı'nın yakınlığı ile oldukça kıymetliydi. XIX. yy sonunda Osmanlı topraklarında bulunan 33 ayrı protestan misyoner merkezinin bir çoğu anılan coğrafyada mukimdi. Bu kuruluşların ise çoğunluğu İngilizlere ait iken söz konusu faaliyetlerin yöneldiği hedeflerden birisi de Kürtlerdi.⁷

Aynı faaliyetler kapsamında bazı kaynaklara göre; 1660 yılında İngiltere'de Kürdoloji Enstitüleri kurulmuş ve bu eğitim kurumları vasıtasıyla bilgi donanımları çok yüksek olmasının yanı sıra Kürt Dili ve İslamiyet dinini bir Müslüman teolog kadar iyi bilen misyonerler yetiştirilecek ve bu kişiler Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu Anadolu ve Ortadoğu'da görevlendirilecekti. XVII yy başlarına gelindiğinde Osmanlı tebaası olan çok sayıda Kürt, Hıristiyanlığa devşirilme yoluyla taraf değiştirmeye teşvik edilirken, Musul vilayetinde faal olan misyonerler dini propagandaya ilaveten, kültürel propaganda faaliyetleri kapsamında Kürtçe bir sözlük hazırlayarak, basmışlardı. Görüldüğü gibi Kürtler, İngiliz misyonerlerinin ilgi odağı

⁴ Abdurrahman Quasımlo, Kürtler ve Kürdistan (Çev: İbrahim Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul 2014, S. 34

⁵ Şinasi Gündüz, Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerler, Diyanet İlmî Dergi, Cilt: 38, Sayı:2, Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ankara 2002, S. 5

⁶ Şinasi Gündüz, a.g.m S. 16

⁷ Bengül Bolat – Ratip Ayaz, İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 61, Güz, Ankara 2017, S. 28

İyiat, B. (2019), Ortadoğu'da İngiliz-Kürt İlişkilerinin Tarihsel Kökleri: Misyonerler ve Oryantalistler, AUSBD, 2 (4), 37-46

olmuştu.⁸ Bu noktada bir kuruluş yaptığı faaliyetler ve örgütsel ağı ile diğerlerinden bir adım öndeydi.

Kısa adı CMS (Church Missionary Society) olan ve İngiliz Anglikan Kilisesi'ne bağlı bu kuruluş, bir yandan açtıkları okullar üzerinden dini misyonu olan Protestan Hıristiyanlığı özümsemiş, elit bireyler yetiştirerek, küffar alemi olarak tanımladıkları bölgeyi hızla saflarına katmayı amaçlarken, diğer yandan küresel hakimiyet mücadelesinde İngiltere'ye bölgede ileri karakollar kazandırmayı amaçlıyorlardı.⁹ Elbetteki Kürtler, bu faaliyetleri için önemli bir araç oluyor ve misyonerlerin zorunlu olarak yazdıkları jurnaller de bölge hakkında ciddi ipuçları veriyordu. Anılan kuruluşa bağlı olan Hıristiyan misyonerler, bölgede özellikle küçük yaştaki Müslüman çocukları üzerinde de faaliyet yürütülmüş ve bu faaliyetlerin hedefinde Kürt çocukları da olmuştur. Burada önemli bir ayrıntı da bu çalışmalar için misyonerlerin, yerl halktan yani aşiretlerden bazı kişileri maddi menfaatlerle devşirerek, lehte faaliyet göstermek için kullanmışlardır.¹⁰

Misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri için önemli argümanlardan birisi ve en etkili olan diğer yapı ise sahada kurdukları yetimhanelerdir. Misyonerler; strateji olarak, tüm kilise tarafından kurulan kurumlar gibi yetimhaneler konusunda da kamu hizmetine rakip hale gelmeyi hatta geçmeyi hedefleyerek, buraları bir cazibe merkezi haline getirmişlerdi.¹¹ Bölgede Kürtler ve diğer etnik unsurlara yönelik bu çalışmaların dahilinde "Yetimhane" isminin anlamından öte, kimsesiz çocuklar misyonerlerin kendi siyasi ve dini doktrinleri doğrultusunda endoktrine edilmiş ve buradan yetiştirilerek, kendi toplumlarına kanaat önderleri olarak gitmeleri sağlanmıştı.¹² Bu, istihbarat biliminin gelişmesiyle ileride etki ve nüfuz casusluğu olarak adlandırılacak faaliyetin adı konmamış ancak pratikte birebir uygulanmasıdır.

Irak coğrafyası üzerinde İngiltere tarafından planlı bir şekilde yürütülen Anglikan tipi misyonerlik faaliyetleri yukarıda kısaca çalışmalarından bahsettiğimiz CMS tarafından 1883'te başlatılmış, özellikle bölgenin etnik yapısı ile ilgili çalışmalar yürütülmüştü. İngilizler, gerekli kültürel ve psikolojik alt yapıyı hazırladıktan sonra da bölgede yaşayan Kürt aşiretlerini, ilerleyen dönemde kendi politik çıkarlarına uygun biçimde Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmak amacıyla XIX. yüzyıl başlarında Bağdat'ta bir şube açmışlardı. Bağdat bölgesinde mukim kurulan bu şubeye bağlı misyoner faaliyetlerin temel amacı; bölgedeki aşiret yapılarını sosyal ve demografik temelli inceleyerek, olası bir askeri harekatta kimlerden yararlanabileceklerini tespit etmek olmuştu. Bu çalışmalar kapsamında Binbaşı Heid, Brother ve Rich isimli kişiler bölgeye gönderilmiş, anılan kişiler başta Bağdat olmak üzere, Süleymaniye, Erbil, Musul ve Kifri'de yoğun çalışmalar yürütmüşlerdi. İngiltere, 1878 Berlin Antlaşması ile dış politika hedefleri ve küresel hakimiyet çabasında en önemli rakip olarak göremeye başladığı Rusya karşısında, onların Doğu Anadolu'da kurmaya çalıştığı nüfuzunu azaltmak ve kendi etkisini artırabilmek için diplomatik temsilciliklere önem vermiş, 7 Ekim 1878 tarihinde Yüzbaşı Trotter, Erzurum'da ikamet etmek üzere Kürdistan Konsolosu olarak İngiliz Kraliçesi tarafından atanmıştır. İngiltere tarafından bu tarihlerde, Kürdistan kelimesinin kullanımı oldukça ilginç ve önemli bir ayrıntıdır.¹³

Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları topraklarda, özellikle kültür emperyalizmi yapmak üzere Batılı devletlerin faaliyetleri oldukça fazlaydı. Bu noktada başat ülke olan İngiltere'nin bölgede 17 dini kurumu, 8 hayır kurumu, 12 gazetesi ve çok sayıda propaganda görevlisi bulunuyordu.¹⁴ Bölgede aynı zamanda gezi raporları, seyahatnameler – günlükler tutan misyonerlerden birisi olan Bedger, Kürtlerin psikanalizini ortaya koyacak bazı tespitleri,

⁸ Bengül Bolat – Ratip Ayaz, a.g.m S. 28

⁹ Arzu M Nurdoğan, Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Kuruluşu Yapısı ve Yayınları – I, Dini Araştırmalar Dergisi, Temmuz – Aralık, Cilt: 16, Sayı: 43, Ankara 2013, S. 15

¹⁰ Bengül Bolat – Ratip Ayaz, a.g.m S. 13

¹¹ İdris Yücel, Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körleri Okulu (1902-1914), CTAD, Yıl:7 Sayı: 14 Güz, Ankara 2011, S. 84

¹² Bengül Bolat – Ratip Ayaz, a.g.m S. 16

¹³ Bengül Bolat – Ratip Ayaz, a.g.m S. 29

¹⁴ M. Kalman, Osmanlı – Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik, Med Yayıncılık, İstanbul 1994, S. 197

bölgede mülakat yaptıkları kişilerin ağzından naklederek, şöyle yazmıştı; "... Ne yapalım. Ovaya yerleşip köy kursak, bağ diksek, kıraç toprağı sürmeye koyulsak, üzerimize o kadar ağır vergiler yükleniyor ki, zahmetimize karşılık elimize hiçbirşey geçmiyor. Geriye yapılacak ne kalır. İstemeye, istemeye evlerimizi terk edip dağlarda herhangi bir baskı altında ezilmeyen kardeşlerimizin yanına sığınıyoruz."¹⁵ Bu dökümanlar, daha önce de ifade ettiğimiz gibi önemli ve kıymetli derecede açık kaynak istihbaratı sağlıyordu.

İngiltere'nin başı çektiği söz konusu bu faaliyetler karşısında Osmanlı idaresi Kürtlerin Osmanlı bilincine yönelik çalışmaları boşa çıkartacak bir hamle yaparak "Aşiret Mektepleri" projesini uygulamaya koyacaktı. Sultan II. Abdülhamit tarafından Ortadoğu'ya yönelik emperyalist hamlelerin yoğunlaştığı dönemde atılan bu adım, İngiltere tarafından koparılacak istenen Arap ve Kürt aşiretlerine yönelikti. Aşiret Mektepleri, aşiretlerin yoğun ve hâkim olduğu bölgeleri elde tutmak amacıyla özellikle aşiret reislerinin çocuklarını, Osmanlı kültürüyle yetiştirerek devlet ve saltanata bağlamayı amaçlamıştı. Böylece, Emperyalizmin teşvik ve desteğiyle hızla artan azınlıkların milliyetçi eylemlerine karşı tebaa bağları güçlendirilmek istenmişti. Kurulan bu okullara başlangıçta Halep, Bağdat, Suriye, Musul, Basra, Diyarbakır, Trablusgarp vilayetlerinden ve Kudüs, Bingazi ile Zur sancaklarından, sözü geçen ve bölgenin ileri gelen ailelerinin 12 ile 16 yaş arasındaki çocukları alınmıştı. Bu okullarda Kürt çocukların yetiştirilmesiyle birlikte, Kürt nüfusa yönelik bir başka hamle de dini ve kültürel amaçlı Kürtçe kitapların hazırlanması ve yayınlaması olmuştu. 1891 yılında "Türkçe'den Kürdi Lisanına Mütercem İlmihal" isminde Türkçe-Kürtçe ilmihal basılmasından üç yıl sonra da Yusuf Ziyaeddin Paşa tarafından "Hediyyetü'l- Hamidiyye fil- Lügat'il Kürdiyye" isimli Arapça-Kürtçe sözlük hazırlanmıştı. Üstelik anılan bu basımın içinde Kürt edebiyatçı ve şairi Ahmedî Hanî'nin Nubaran Piçukan adlı risalesi ile birlikte, bazı Kürt şairlerden şiirler ve Kürtçe gramer eklenmişti.¹⁶

Osmanlı toprakları dışında, İran coğrafyasında da benzer çalışmalar yapılmış ve İran'da da CMS tarafından yürütülen bu faaliyetlerin sorumlusu olarak Robert Bruce görevlendirilmiştir. Bruce, sadece basit bir protestan din adamı değil, aynı zamanda Hindistan ve İran'da uzun süre ikamet etmiş ve İslam teolojisi ile bölgenin etnik yapısına oldukça hakim biriydi. Bu çalışmalarda Bruce ile birlikte bölgede bulunan diğer kişilerden Dr. E. F. Hoernle, bir sağlık kuruluşu açmış, bir diğer misyoner Bayan Mary Bird ise kadınlara yönelik çalışmalar yürütmüştür.¹⁷ Elbette ki bu çalışmaların merkezinde bölgede kullanılabilecek bir etnik unsur olarak tespit edilen Kürtler üzerine ağırlık verilmişti.

2. İngiliz Oryantalistler ve Kürtler

Başta belirttiğimiz gibi Kürt ve İngiliz ilişkilerinin tarihsel boyutuyla incelenmesinde iki grup arasında ilk temasın kurulduğu diğer gruplar ise bölgeye gelen oryantalistlerdi. Batı'da XVIII ve XIX yy da gelişen oryantalizm temel olarak; Doğu ve Batı arasındaki karşılaştırmaya dayalı bir düşünce sistematığı idi.¹⁸ Ancak, bilimsel yaklaşımlardan farklı olarak Oryantalizmin yoğun olarak Batı'nın Doğu'ya dönük hayal gücü ile besleniyordu. Bu durumu ifade eden Said'e göre; "Doğu'dan söz açan bütün yazarlar, önyargılarla işe başlarlar. Daima dayanacakları ve bütün referanslarına kaynak saydıkları tek ölçü hayalleridir." Üstelik Doğu denilen gerçeğin bu bakışla anlamaya çalışılma çabası sadece popüler yazarlara ait bir bakış açısı değil, sosyal alanlarda çalışan bilim adamları tarafından da kullanılan bir yöntemdi.¹⁹

¹⁵ M. Kalman, a.g.e S. 55

¹⁶ Bekir Biçer, Sultan II. Abdülhamit'in Kürt Politikası, Tarih Okulu Dergisi, Haziran Ayı, Yıl: 9, Sayı: XXVI, İzmir 2016, S. 80-81

¹⁷ Resul Çatalbaş, Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkileri, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 25, Ocak-Haziran, Urfa 2011, S. 171

¹⁸ Edward W Said, Şarkiyatçılık (Çev: Berna Yıldırım), Metis Yayınları, İstanbul 2016, S. 12

¹⁹ Yavuz M Alptekin, Ortadoğu'da Emperyalist Kışkırtma ve Kürtler, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 14, Trabzon 2017, S. 377

İyiat, B. (2019), Ortadoğu'da İngiliz-Kürt İlişkilerinin Tarihsel Kökleri: Misyonerler ve Oryantalistler, AUSBD, 2 (4), 37-46

Doğu-Batı kavramları metodolojisi üzerine bir yaklaşım olan oryantalizm çalışmalarının, İngiltere'ye özellikle sanayi devriminden sonra küresel bir sömürge imparatorluğuna doğru hızla yükselmesinde ciddi katkısı olmuştur. Bu konu üzerine ciddi çalışmalarıyla bilinen Rana Kabbani'ye göre; "Elizabeth Çağı İngiltere'nin bir ticaret imparatorluğuna soyunmasının doğal sonucuydu. Meraklı tüccarların, ülke toprakları dışına taşan yeni pazarlar bulmak üzere, dışarı açıldıkları, yolsuzluklara "vatanseverlik" adını verdikleri, gelecekte var olacak olan imparatorluğun temellerinin atıldığı dönemin bu dönemdi."²⁰

İngiltere'nin, oryantalizm çalışmaları kapsamında bölgede yürüttüğü faaliyetler, kişisel araştırma ve yukarıda ifade ettiğimiz gibi misyonerlik ile başlayacak ve Hindistan'ın sömürgeleştirilmesinin ardından Doğu'da hızla artan kolonileri ile sistematik hale gelecekti. Bu durumu en net ifade eden İngiltere için çalışmalarıyla bilinen Alman asıllı ünlü filolog Max Müller'in, Oryantalizmin, İngiliz yayımcılığı ve kolonizasyonuna yaptığı hizmeti anlatmak için 1892 yılında düzenlenen Oryantalizm Kongresi'nde söyledikleri oldukça ilgi çekiciydi. Müller şöyle diyordu; "...İngiltere, dünyanın şimdiye kadar gördüğü en büyük Doğu İmparatorluğu'dur. İngiltere sadece nasıl fethedeceğini değil, aynı zamanda nasıl yöneteceğini de bildiğini kanıtlamıştır. Birkaç bin İngiliz'in Hindistan'da, Afrika'da, Amerika'da ve Avustralya'da milyonlarca insanı yönettiğini düşünmek bile baş döndürücüdür. İngiltere, İskender'in rüyasını, Doğu ile Batı'nın evliliğini gerçekleştirmiş ve dünyanın belli başlı milletlerini daha önce hiç olmadıkları kadar yakın bir biçimde bir araya getirmiştir. Fakat Doğu milletlerini işgal etmek ve yönetmek bir şeydir, onları anlamaksa başka şey. Doğu milletlerini anlamak için, onların dillerini ve edebiyatlarını bilmek zorundayız, belli bir anlamda Doğullaşmak, Doğu'nun öğrencileri, Doğu'nun sevdalıları olmak zorundayız..."²¹

Bu anlamda bazı isimler, bölgede Kürtlerin varlığını keşfetmekle kalmıyor, özel olarak Kürt topluluklarına yönelik ihtisas çalışmaları yapıyorlardı. Bunlardan birisi olan İskoç kökenli İngiliz oryantalist James Baille Fraser, İngiliz Hükümeti tarafından diplomatik görev verilerek İran'a gönderilmiş, Fraser tıpkı bir İranlı gibi geleneksel giysiler içinde Kürt bölgelerini dolaşmıştı. Bu gezi ve incelemelerini topladığı iki ciltlik "Horasan Yolculuğunun Hikayesi" isimli seyahatnamesi, bölge hakkında en değerli bilgileri içeren kitap olarak değerlendirilmişti. Eser içerisindeki ve onu en kıymetli yapan kısım ise hiç şüphesi daha önce Avrupalılar tarafından incelenmeyen, Mezopotamya coğrafyasında yaşayan Kürtlerin karakter ve gelenek-göreneklerine ilişkin tespitleri idi.²² James Bellie Fraser'ın gezi ve çalışmalar yaptığı dönem "romantik dönem" olarak adlandırılmaktadır.²³ Aynı dönem içinde çalışma yapan bir başka isim ise J.M Kinneir'di. Fraser gibi Kinneir'da oryantalist olmasının yanı sıra bir asker ve diplomatı. O da 1808 – 1814 yılları arasında Anadolu ve İran coğrafyasında bulunmuş ve bölgede özellikle Kürt nüfus ve demografisi üzerine araştırmalar yapmıştı.²⁴ Her iki isim de Kürtlerin, Ortadoğu'nun en kadim uygarlıklarının kurucu halkları olduklarını iddia etmişlerdi.²⁵

Benzer şekilde Ortadoğu'da Kürtleri inceleyen oryantalistlerden bir başka isim olan C.J Rich, Kürt Beylikleri'nin, bölgede XVI. yy başlarından itibaren büyük iki güç olan Osmanlı Devleti ve İran arasındaki sürekli olarak askeri çatışmalara varan rekabetlerinden dolayı topraklarının bölünmüş, parçalı yapıda olduğunu ve iki devlet arasındaki dengelerin ise

²⁰ Rana Kabbani, Avrupa'nın Doğu İmajı (Çev: Serpil Tuncer), Bağlam Yayınları, İstanbul 1993, S. 52

²¹ Birgül Koçak, Uluslararası Oryantalistler Kongreleri (1873-1973) Üzerine Bir Değerlendirme, Kebikeç Dergisi, Sayı: 34, Ankara 2012, S. 273

²² Ahmet Tahir Dayhan, Yıkılış Döneminde Asya ve Kuzey Afrika'daki Osmanlı Topraklarını "Keşfeden" Oryantalistler, Kongre Bildirisi, 38. ICANAS Uluslar arası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara 2007, S. 72

²³ M. Kalman, a.g.e S. 127

²⁴ Özgür Yılmaz, Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Trabzon 2006, S. 11

²⁵ Lazarev Mihail – Şakire Mihoyan, Kürdistan Tarihi (Çev: İbrahim Kale), Avesta Yayınları, İstanbul 2015 a.g.e S. 33

İyiat, B. (2019), Ortadoğu'da İngiliz-Kürt İlişkilerinin Tarihsel Kökleri: Misyonerler ve Oryantalistler, AUSBD, 2 (4), 37-46

Kürtlerin kaderlerini belirleyen temel faktör olduğunu iddia etmişti.²⁶ Bölgede saha çalışması yapan bir diğer isim olan İngiliz oryantalist Robert Ker Parker ise İran'ın Kuzeyi ve Mezopotamya'da Feyli Kürtler diye tanımladığı geniş bir topluluktan bahseden yazılar kaleme almıştı. Bugün, Şii mezhebine bağlı olan Kürt toplulukların, bu Feyli Kürtler denilenler olduğu iddia edilmektedir.²⁷

Ortadoğu'da yürütülen bu faaliyetlerin hemen hemen tamamına yakınının perde arkasında ise İngiltere'nin sömürge Hindistan topraklarında kurulan Doğu Hindistan Şirketi vardı. Bu şirket İngiltere'nin anılan toprakları ele geçirmesinden çok daha önce 1599 yılında serüven düşkün denizci tüccarlar tarafından kurulmuştu. Bir yıl sonra da özel imtiyazlar elde edecekti. Şirket, imtiyazlar karşılığında üç önemli ilke çerçevesinde çalışmalarını yürütüyordu. Bunlar; ortaklarının ticari menfaatlerini gözetmek, Doğu'da kendisine rakip olması muhtemel organizasyonları bölgeden uzak tutmak ve aldığı imtiyaz ve hakların güvenliğini sağlamaktı.²⁸ Şirket, 1806 yılında Bağdat şubesini açmış, şubenin yöneticileri olan Hich ve Reine ile birlikte Basra'da görevli İngiliz istihbarat subayı Kolkhan, Kürt aşiretleri ile özel olarak ilgilenmişlerdi. Bu dönemde, hem Van – Beyazıt arasında yaşanan karışıklıkların hem de Süleymaniye kentinde baş gösteren ayrılıkçı fikirlerin arkasında aynı kişiler vardı.²⁹

Bir önemli ayrıntı ise bölgede faaliyet gösteren İngilizler'in, James Darmesteter tarafından çevrilererek Oxford tarafından basılan "Sacred Books of The East" kitabına konulan Avesta üzerine yapılan çalışmalardır. İngilizler, Kutsal metinler olduğuna inanılan Avesta'nın, ari bir Med dili ile yazıldığı ve bu ari dilin saf Kürtçe olduğunu iddia etmişlerdi ki bu yaklaşım, özünde Osmanlı tebaasına dini özdeşlikle de bağlı olan Kürtleri ayırtırmaya yönelik hamlelerden biriydi ki günümüzde bile Zerdüş'tün bir Kürt peygamberi olduğu tezinin başlangıcını teşkil ediyordu.³⁰

İngiliz politik çıkarları üzerine bölgede faaliyetlerde bulunan protestan misyonerler ve oryantalistler ağırlık sıklığını Arapların, Ermenilerin, Kürtlerin ve diğer ırkların da Osmanlı Devleti'nin tebaası olmaktan çıkmayı istemesine yönelik çalışmalar yapmak ve Türk coğrafyasının Hristiyan olması gerektiği üzerine şekillenmişti. Bölge üzerinde kullanılabilecek bir araç olarak görülmesine kadar, sözde medeni Batılıların vahşi, kan dökücü ve Ermenileri katleden bir topluluk" olarak nitelendirilen Kürtler, daha önceki bölümde bahsettiğimiz gibi üretme tarih tezleriyle proto-Avrupalı bir kökene dayandırılmış, Kürtler hakkında araştırma enstitüleri kurulmuş, Orta Doğu'ya yayılma projesinde yeni bir müttefik olarak görülmüşlerdi. Bu politikalarının destekleyicisi olarak ilerleyen tarihlerde İngilizler, Anadolu'ya ve Mezopotamya coğrafyasına siyasi subaylar, ajanlar sevk edecekler bu sayede de Kürtler ve İngilizler arasında ittifak çalışmaları sürdürecektlerdi. Çünkü Bağdat, Musul ve Kerkük XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sahip olduğu enerji kaynakları nedeniyle İngilizlerin özel ilgi alanını oluşturacak, bu nedenle bölgede görev yapan İngiliz temsilciler, "bir damla kan bir damla petrol"³¹ diyerek çalışacaklardı.³² Bu anlamda kuşkusuz en önemli çalışmalar misyoner, oryantalist, araştırmacı veya arkeolog kisvesi altındaki İngiliz istihbarat görevlileri tarafından yürütülecekti.

²⁶ Abbas Vali, Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti Kuramsal Bir Yaklaşım (Çev: İbrahim Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul 2013, S. 55

²⁷ Cabbar A Fatih –Davud Hoşam, Kürtler Milliyetçilik ve Politika (Çev: Emine Ayhan), Ayrıntı Tarih Yayınları, İstanbul 2017S. 177-178

²⁸ Bulut Yücel, Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği Oryantalizm ve William Jones, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 6, İstanbul 2006, S. 85

²⁹ Abdulhaluk M Çay, Her Yönüyle Kürt Dosyası, İlgü Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2010, S. 519

³⁰ Bugün bile Kürtçü kaynaklar bu konuyu defaatle işlemekte ve iddialarında, Kürdistan dedikleri yerin hep bir "tampon" bölge olarak kaldığı ve bu yüzden Kürtlerin hem komşu halkların dillerini öğrenerek hem onların kültürlerini aldıklarını hem de kendi kültürlerini yaydıklarını söylemekte. Zerdüş'tün Kürtçe isminin; Zerdost'tur. Yani "Altın dost" anlamına geldiğini söylemektedirler.

³¹ Zekeriya Türkmen, Musul Meselesi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011, S. 5

³² Bengül Bolat – Ratip Ayaz, a.g.m S. 29

Sonuç

Bugün, çatışmaların ve kaosun hakim olduğu dünyanın en kadim yeryüzü parçası olan Ortadoğu'da yaşanan bir çok gerilimin altında dini, mezhepsel ya da suni milliyetçi anlaşmazlıklar yatmaktadır. Ancak bu nedenler, tarihi süreç içerisinde ve sosyolojik - psikolojik yönden doğru şekilde analiz edildiğinde ise neredeyse tamamına yakınının kendi iç dinamiklerinden değil, dışsal etki ya da daha açık bir ifade ile hakim güçlerin manüplasyonu ile olduğu görülecektir. Bu dışsal etkiye maruz kalan bölge halklarından birisi de hiç kuşkusuz Kürtlerdir. Ortadoğu ve Kürt kelimeleri yan yana yazıldığında, sürekli bir kavga, bir çatışma ya da isyan ile biten cümleler kurulmasının nedeni de işte bahsettiğimiz bu dışsal etkidir. Bu etkinin tarihi ise ağırlıklı olarak XX yüzyıl başında yazılmaya başlanmıştır.

XX yüzyıl başları yeni dünya dengelerinin kurulduğu ve bu dengelerin emperyalizm kavramına bağlı olarak şekillenmeye başladığı yıllardı. Genişleyen bir toplumun temsilcilerinin, diploması, ideolojik ikna, fetih ve doğrudan yönetim veya kendi insanlarından oluşan koloniler kurma yoluyla kendilerinden daha zayıf toplumların hayati öneme sahip yapıları üzerinde ölçsüz bir nüfuz veya denetim kazanma süreci olarak tanımlanan emperyalizm aynı zamanda Batılı ülkelerin küresel ölçekte bir hakimiyeti adına rekabet etmeleri anlamına geliyordu. Anılan tarihler, bu yarışta İngiltere'nin rakiplerine oranla bir adım öne çıktığı dönemdi. İki aşamalı olarak değerlendirilen Sanayi Devrimi'nin ilk aşaması ile birlikte İngiltere girdiği sömürge yarışında tüm avantajlarını kullanarak elde ettiği sömürgeleri vasıtasıyla elde ettiği hammaddeleri çok kısa süre içerisinde anakaraya nakledebiliyor ve burada işleyerek, aynı süratle piyasaya sürüyordu. Bu noktada da İngiltere hem donanmanın hem de deniz ticaret filolarının sağladığı imkanların kendisine sağladığı imkanları kullanıyordu. Bu diğer ülkeler için rekabet koşullarını aleyhlerine çeviren bir durumdu ki bu piyasa koşullarına dayanamayan ülkeler, ticareti büyük ölçüde İngilizler'e bırakmak zorunda kalıyorlardı. İngiliz yayılmacılığı ve özellikle Hindistan karası üzerindeki sömürge plantasyonlarının yanında Amerika kıtasındaki kontrol bölgeleri yeni bir konjunktürel durum ortaya çıkarıyordu. Bu durum, Doğu ile yürüyen ticaret, pazarları ve buralara erişimi sağlayan ticaret yolları üzerindeki stratejik mevkiileri elde tutmak anlamına geldiği gibi aynı zamanda da zorunluluktu. İlerleyen dönemde sanayi devriminin ikinci aşaması gerçekleşmesi ile birlikte de hammaddelerin işlemesi için o güne kadar kömüre dayalı yürütülen birer ekonomik faaliyet iken XX. yüzyılın başlarından itibaren yerini yavaş yavaş petrole bırakacak, böylece Küresel hakimiyet yarışındaki ülkeler için askeri, siyasi ve ekonomik alanda stratejik ölçüde önemli değişikliklere sebep olacaktı. Üstelik başta İngiltere olmak üzere, bu yarışın taraflarının hiçbirisi Çünkü kendi sanayi üretimleri için gerekli petrole sahip değillerdi. Sanayilerinin ucuz ve güvenli yoldan enerji ihtiyacını karşılama isteğinin yanında, deniz yollarının güvende tutulmasıgüdüğü, yakın tarihin en önemli jeopolitik sahasını, bir politik-askeri ve siyasi çatışma alanı haline getirecekti. Bu saha hiç kuşkusuz hem konumu hem de kaynakları ile Ortadoğu olacaktı.

Almanya'nın siyasi birliğini tamamlayarak küresel hakimiyet yarışına girişini müteakip, iyiden iyiye sertleşen sömürge yarışında ticaret yolları kadar, yeni bir enerji kaynağı olarak değer kazanmaya başlayan petrol, Ortadoğu'nun kıymetini ve üzerindeki rekabeti bir kat daha arttırmıştı. Tüm bu gelişmeler, İngiltere'nin dış politikasını Ortadoğu'da, Osmanlı'nın parçalanarak etnik ve mezhepler eksenli uydu devletler kurma noktasına evirmişti. Ortadoğu'nun İngilizlerce kontrol edilmesini sağlayacak unsurlar zaten bölgenin demografik yapısında bulunmaktaydı. İngiliz siyasetinin en önemli aracı, kuşkusuz emperyalist amaçlarla girdikleri coğrafyalarda yaptıkları dekompozisyon çalışmalarıydı. Bu anlamda planlar özellikle Ermeniler, Kürtler ve Araplar üzerine inşa edilecekti. Bu çabalar öngörülmediği gibi ileride bir "ağabeyin ara buluculuğuna" zemin hazırlayacak bir "Ortadoğu" yaratacağı.

Bu unsurlardan olan Kürtler, bağımsız devlet vaadiyle pekala binlerce yıllık tebaası olduğu Osmanlı'dan kopartılabılırdi. Bu noktada İngiliz politikalarını sahada uygulamaya koyacak araç hiç kuşkusuz bölgenin şartlarını, yapısını çok iyi etüt etmiş ve özel yetişmiş istihbarat elemanları olacaktı. Bu anlamda saha elemanları için ise en önemli başvuru kaynağı da kuşkusuz bölgeye yıllar önce gelerek gözlemlerde bulunmuş, insani yardımlar kılıfı adı

İyiat, B. (2019), Ortadoğu'da İngiliz-Kürt İlişkilerinin Tarihsel Kökleri: Misyonerler ve Oryantalistler, AUSBD, 2 (4), 37-46

altında faaliyetler yapmış olan misyonerler ve macera düşkünü oryantalistlerdi. Kürtler, üretme tarih tezleriyle proto-Avrupalı bir kökene dayandırılmış, Kürtler hakkında araştırma enstitüleri kurulmuş, Orta Doğu'ya yayılma projesinde yeni bir müttefik olarak görülmüşlerdi. Bu noktada sorunun özünü arayanlar için de başvurulacak esas kaynak bölgede İngiliz işgal ve askeri faaliyetlerinde çok önce başlayan bu çalışmalarda gizlidir.

Bu çalışma ile birlikte günümüzde NGO (Non-government organization) olarak Batı'da literatüre girmiş sivil toplum örgütlerinin bölgede yürüttüğü faaliyetlere farklı bir gözle bakmanın yolu açılacaktır. Bölgenin jeopolitik özellikleri, geçmişten bugüne ufak farklılıklar kaydetse dahi önemini hep muhafaza etmiş ve küresel hakimiyet çabasında olan güçler benzer çalışmaları form değiştirerek sürdürmüşlerdir.

Kaynakça

AĞCA Akın, Şark Meselesinde Kürtçülük (1787-1923), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T. C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Bursa 2012

ALPTEKİN Yavuz M, Ortadoğu'da Emperyalist Kışkırtma ve Kürtler, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 14, Trabzon 2017

BİÇER Bekir, Sultan II. Abdülhamit'in Kürt Politikası, Tarih Okulu Dergisi, Haziran Ayı, Yıl: 9, Sayı: XXVI, İzmir 2016

BOLAT Bengül – AYZAZ Ratip, İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 61, Güz, Ankara 2017

BULUT Yücel, Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği Oryantalizm ve William Jones, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 6, İstanbul 2006

CABBAR Fatih A – DAVUD Hoşam, Kürtler Milliyetçilik ve Politika (Çev: Emine Ayhan), Ayrıntı Tarih Yayınları, İstanbul 2017

ÇATALBAŞ Resul, Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkileri, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 25, Ocak-Haziran, Urfa 2011

ÇAY Abdulhaluk M, Her Yönüyle Kürt Dosyası, İlgi Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2010

DAYHAN Ahmet Tahir, Yıkılış Döneminde Asya ve Kuzey Afrika'daki Osmanlı Topraklarını "Keşfeden" Oryantalistler, Kongre Bildirisi, 38. ICANAS Uluslar arası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara 2007

GÜNDÜZ Şinasi, Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerler, Diyanet İlmi Dergi, Cilt: 38, Sayı:2, Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ankara 2002

KABBANİ Rana, Avrupa'nın Doğu İmajı (Çev: Serpil Tuncer), Bağlam Yayınları, İstanbul 1993

KALMAN M, Osmanlı – Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik, Med Yayıncılık, İstanbul 1994

KOÇAK Birgül, Uluslararası Oryantalistler Kongreleri (1873-1973) Üzerine Bir Değerlendirme, Kebikeç Dergisi, Sayı: 34, Ankara 2012

LAZAREV Mihail – MIHOYAN Şakire, Kürdistan Tarihi (Çev: İbrahim Kale), Avesta Yayınları, İstanbul 2015

NURDOĞAN Arzu M, Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Kuruluşu Yapısı ve Yayınları – I, Dini Araştırmalar Dergisi, Temmuz – Aralık, Cilt: 16, Sayı: 43, Ankara 2013

QUASIMLO Abdurrahman, Kürtler ve Kürdistan (Çev: İbrahim Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul 2014

SAID Edward W, Şarkiyatçılık (Çev: Berna Yıldırım), Metis Yayınları, İstanbul 2016

Şerefhan, Şerefname, (Çev: M. Emin Bozarıslan), Hasat Yayınları, İstanbul 1990

İyiat, B. (2019), Ortadoğu'da İngiliz-Kürt İlişkilerinin Tarihsel Kökleri: Misyonerler ve Oryantalistler, AUSBD, 2 (4), 37-46

TÜRKMEN Zekeriya, Musul Meselesi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011

VALİ Abbas, Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti Kuramsal Bir Yaklaşım (Çev: İbrahim Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul 2013

YILMAZ  zg r, Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Trabzon 2006

YÜCEL İdris, Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan K rler Okulu (1902-1914), CTAD, Yıl:7 Sayı: 14 G z, Ankara 2011

YAPAY ZEKÂNIN ETİK GERÇEKLİĞİ

*Gizem ÖZTÜRK DİLEK**

Özet

Yapay zekâ, gelecekteki yeri açısından etik söyleme ihtiyaç duymaktadır. Özellikle bilgisayarın ve yapay zekânın insan hayatında yer edinmesi günümüzde düşünme ve iş becerilerini kısıtlayacağına; gelecekte ise insanlar için sorun yaratabileceği düşüncesi ile yapay zekânın etik söyleme ihtiyaç duymaktadır. Bu da ancak felsefe sınırları ile birlikte günümüzü de kapsayan tartışmalarla ele alarak oluşturmak mümkün görünmektedir. Bu anlamda günümüzün etik anlayışı olan uygulamalı etik, yapay zekâyâ etik söylemini oluşturmada ve gerçekleri ortaya koymada kaynaklık oluşturur. Bu anlamda uygulamalı etik, özellikle teknoloji ve bilimin ilerlemesi ile birlikte oluşabilecek kriz veya epistemolojik sorunlara karşı çözüm önerisi sunmayı amaçlamaktadır. Yapay zekânın etik söylemini oluşturmayı amaçlayan uygulamalı etik; “yapay zekâ sorumluluk sahibi olabilir mi, Etik yapay zekâ mümkün mü, Seçim yapma gücüne sahip olabilir mi?” gibi sorulara yönelik olarak gerçekleri ortaya koymaya çalışır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, Etik, Uygulamalı Etik

ETHICAL REALITY OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract

Artificial intelligence needs ethical discourse in terms of its future place. Especially, the fact that computer and artificial intelligence take place in human life will limit our thinking and business skills; In the future, artificial intelligence needs ethical discourse with the idea that it can create problems for the human race. This seems to be possible only by discussing the limits of philosophy together with the debates that cover the present day. In this sense, applied ethics, which is today's ethical understanding, helps to create the ethical discourse to artificial intelligence and to reveal the facts. Applied ethics aims to offer solutions to the crisis or epistemological problems that may occur especially with the advancement of technology and science. Applied ethics aiming to form the ethical discourse of artificial intelligence; “can artificial intelligence be responsible?”, “Is ethical artificial intelligence possible?” It tries to reveal the facts for the questions such as “Can it have the power to make choices?”

Keywords: Artificial Intelligence, Ethics, Applied Ethics

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. e-mail: gizem.ozturk9483@gmail.com

Giriş: Uygulamalı Etik

Etik, insan davranışlarına ilişkin eylemlerin doğru-yanlış, iyi-kötü olmasına dair değerlerle uğraşmasının yanında bireyin hayatını şekillendiren somut bir ahlaki hayatı ele alıp tartışan değerlerle, bu olguya yönelen ve eylemin teorik yapısı üzerinde duran bir disiplindir. Etik bu özelliğiyle aynı zamanda evrensel olup bireyin hayatında bütünüyle kurucu ve etkin bir alana sahiptir. İnsan hayatında rehber olma özelliğine sahip olan etik; temelde ne yapmak, nasıl davranmak, neyin peşine düşmek gerektiği gibi ahlaki problemleri irdeler. İrdelediği problemlere yönelik olarak birtakım değerler öne sürmekle kalmayıp değerleri yeni baştan tanımlar ve ilkelerle tutarlı bir şekilde temellendirmeye çalışır. Etik bu özelliği ile içinde teorik ve uygulamalı olarak ikiye ayrılır. Etiğin kuramsal olarak yaklaşımı yaklaşık iki bin beş yüz yıllık geçmişi olan teorik etik için geçerli olmaktadır. Ancak etiğin kuramsal yaklaşımı, 20. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan uygulamalı etik için geçerli olmamaktadır. Çünkü uygulamalı etik teorik etikten farklı olarak daha güncel konulara yönelik problem çözmeyi ve görüş geliştirmeyi amaçlamaktadır. Uygulamalı etik, problemler karşısında daha bütüncül yaklaşım sergileyerek olaylara yaklaşır. Yani uygulamalı etikte sadece felsefi birikimlerle olaylara yönelmeyip psikoloji, sosyoloji ve biyolojik bakış açısıyla da problemlere yönelik düşünceler de oluşturur (Cevizci, 2015: 149-220).

Uygulamalı etik, daha çok teknoloji ile ortaya çıkan problemlere karşı güncel etik yaklaşımlarıyla çözüm bulunabileceği düşüncesiyle 1970 yılında ortaya çıkmıştır. Antik Yunan'a özgü etik anlayışı yeniden canlandırılmak isteği ile günümüz sorunlarını kendine özgü tartışma ve problemlere yaklaşımıyla etik durumlarını belirler. Teknolojinin bir sonucu olarak özel yaşamda sıklıkla karşılaşılan problemlere karşı ahlaki ve felsefi değerlendirmesi olarak analizini yapmaya çalışan uygulamalı etik günümüzde; Biyoetik, tıp etiği, hukuk etiği, robot etiği, çevre etiği, cinsellik etiği, medya etiği gibi dallara ayrılır. Uygulamalı etik toplumun içinde bulunduğu problemlere karşı çözüm bulmak amacı ile ne yapılacağına dair düşünce oluşturmaya ya da somut çözümler bulmaya çalışır. Bu anlamda bir konunun uygulama etiğın alanına girebilmesi için o konunun tartışmaya yol açması gerekmektedir. Örneğin; küresel iklim değişiklikleri, çevre (toprağın, denizlerin, su kaynaklarının ve havanın kirlenmesi vb.) ile ilgili etik sorunlar uygulamalı etik sorunları olarak ele alınması gerektiği düşünülmüştür. Irkçılığı ortak yaşamı tehdit eden boyutları, terör ve şiddet eylemleri, eşcinsellik, kadınlarla ilgili sorunları çok fazla gündeme gelmesi etik sorunların daha da genişlemesine neden olmaktadır. Bundan dolayı etik sorunları ele almada öncelik sırası değişmiştir. Etik tartışmalarda yol almanın zorunlu koşulu gibi duran bu kavramsal ayrımında uygulamalı etik, kürtaj, ötanazi gibi uzun zaman tartışılan konularla birlikte bilim ve teknolojinin gelişmesi ile ortaya çıkan problemleri de ele alır.

Günümüzün etik söylemi olan uygulamalı etik, insanların kriz veya epistemolojik bir sorunla karşılaşmasına yönelik olarak çözüm önerisi sunmaktadır. Özellikle teknolojinin ve bilimin gelişmesi insan yaşamında kolaylıklar sağlamış olsa da bir yandan da teknolojinin ilerlemesi geleceğe dair kaygıları da beraberinde getirir. Bu durumun yol açacağı problemler ve tartışmalar, en nihayetinde etik konusuna dâhil edilmesini gerektirir. Bilgisayarın ve yapay zekânın insan hayatında yer edinmesi günümüzde düşünme ve iş becerilerini kısıtlayacağına; gelecekte ise insan ırkı için daha fazlası olabileceği düşüncesi yapay zekânın etik söyleme ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Bu anlamda uygulamalı etiğın, yapay zekânın geleceğine dair problemlere yönelik olarak özellikle etik sorunlara yol açması beklenen konulara karşın yön çizmesi beklenmektedir. Uygulamalı etik, yapay zekânın geleceğine dair olarak etik eylemin temelini oluşturması açısından; "Yapay zekâ sorumluluk sahibi olabilir mi, etik bir yapay zekâ mümkün mü, seçim yapma gücüne sahip olabilir mi?" gibi sorulara yönelik olarak bakış açısı oluşturur.

1. Yapay Zekânın Geleceğine Dair Etik Yaklaşım

Yapay zekâ ilk olarak bilgisayar tabanlı sistemleri, insanın düşünce ve davranışlarına benzetilmesi üzerine çalışmıştır. Ancak günümüzde sadece insana benzerliği üzerine çalışılmayıp aynı zamanda doğadan da esinlenen çalışmalar yapılmaktadır. Bu anlamda yapay zekâ alanı, hem zeki bir sistem yaratmak hem de bilim ve araştırma alanlarını genişletmek için bir alan oluşturulmaya çalışır. Yapay zekânın çalışma alanını genişletmesi ve geliştirmesi farklı alanlara açılımını da mecbur kılmıştır. Doğadan ilham alınarak geliştirilen algoritmik yapılar insanların uzuvlarını telafi etmek ya da bazı yetenekleri geliştirmek amacı ile “Sibernetik” alanı ortaya çıkarmıştır (Köse, 2018: 39-40). Sibernetik terimini ilk 1940 yıllarında Norbert Wiener kullanmıştır. Bu terim davranışta bulunan bir sisteme çevreden gelen bilginin geri beslenerek sisteme tekrardan yetkinlik kazandırması adına oluşturulmuştur (Kutlusoy, 2004: 597). Yapay zekânın içinde ayrıldığı bir diğer alan ise “Makine Öğrenmesi” alanıdır. Makine öğrenmesi, öğrenen sistemler ve makinelerin oluşmasında çalışmalarını sürdüren yapay zekânın önemli alanlarından birisidir. Makine öğrenmesi alanı gelişen ve değişen yapay zekâ için daha kritik bir değere sahiptir. Makine öğrenmesi, teknik anlamda iki kategori altında incelenmektedir. Bunlar öğrenen ve öğrenmeye ihtiyacı olmayan yapay zekâdır. Öğrenmeye gerek duymayan tekniğe sahip yapay zekâ, bir problemi kendi matematiksel ve mantıksal algoritması içerisinde sezgisel bir şekilde çözmeye çalışır. Makine öğrenmesinde bir diğer alan olan öğrenen teknikli ise yapay zekâ alanının gelişimin daha etkili yapıya sahiptir. Örneğin; öğrenen teknikli yapay zekâ, internet üzerinden bir oyunu taratan yapay zekânın kendi kendine oyunu öğrenmesi ve oyunu her kaybedişinde sisteminde yaptığı hatayı fark ederek bir sonraki oyunda bunu tekrarlamadan ilerlemesi oyunu tamamen çözmelerini sağlamaktadır. Bu örnekte de görüldüğü üzere öğrenme tekniği, matematiksel ve mantıksal yapılarla donatılmış algoritmalar, taklide dayanmaktadır (Köse, 2018: 39-40). Yapay zekâdaki bu durum insanın başarıya ulaşımındaki süreçleri ile benzerlik göstermektedir. Çünkü insan da bir başarıya ulaşmak için önceki yaptığı hataları gözden geçirerek bir sonraki hedefini belirleyen yapıya sahiptir.

Yapay zekâ insan gibi hatalarını fark ederek bir sonraki durumda hatalarını tekrarlamamasına karşın tepkisel özellik bakımından ayrılmaktadır. Yapay zekânın tepkileri, her durumda aynı davranışı sergileyen sisteme sahiptir. Yapay zekâ sisteminin bu yönde tasarlanmış olması hem zamansal olarak hem de meslekler açısından kolaylık sağlaması açısından ayrı bir öneme sahiptir. Yapay zekânın bu yapısı özellikle eğitim, tıp, hukuk gibi alanlarda önemli bir destek verebileceği düşünülerek üzerine çalışılmaktadır. Aynı zamanda mesleklerde tamamen yapay zekânın yer edinmesi, sisteminden dolayı insan gibi olaylar karşısında duygularına yenik düşmemesi, olaylara daha objektif yaklaşması, sistemli bir şekilde ilerleme ve bilgileri belgelendirme yapabilmesi açısından tercih edilebilirliği daha yüksek görülmektedir. Bu noktada yapay zekâ temelde insan zihninden hareketle yaşamda başarı ve daha düzenli bir hayat sunması şimdiki ve geleceği ile her alanda insan hayatında olacağı kaçınılmaz bir gerçektir. Ancak teknolojiye hızlı yükseliş ile birlikte yapay zekânın donanımsal bileşenlerinde küçülme, yeterlilikte artma, asistan ve robotlarda gelişme gibi üst düzey gelişimlerin; gelecekte insan türüne sıkıntı yaratıp yaratmayacağı, insan denetimine aykırı ve kendi sisteminden bağımsız olarak hareket edip etmeyeceği yönünde tartışmalara neden olmaktadır. Bu tartışmalar bilim insanlarının da ilgi odağı olmuştur. Özellikle S. Hawking ve E. Musk gibi çok değerli bilim insanları yapay zekânın gelecekte tehlikeli olacağına ve insanlığın sonunu getirebileceğine dair açıklamalarda bulunurlar. Ancak, Facebook’un kurucusu Mark Zuckerberg bu düşüncenin tam tersini savunur. Zuckerberg’in bu düşüncesi ile Musk çoğu kez ikili diyaloglara gelerek birbirlerine karşı çıkmaktadır (Dağ, 2018: 235). Neticede yapay zekânın geleceği hakkındaki tartışmalar iki zıt kutba ayrılmış durumdadır. Turing’in çalışma arkadaşı ve matematikçi J. Good’un 1965 yılında *İlk Ultra*

Zeki Makine Hakkında Spekülasyonlar başlıkla yayınladığı makalesinde yapay zekânın geleceğinden ve insanların endişelerinden bahseder. Good bu makalede, birçok alanda kullanılmak için geliştirilen yapay zekânın giderek zekâ düzeyinin arttığının ve günün birinde bu sistemler geliştirilmesinde insanlardan daha becerikli yapılar oluşturulacağına değinir. Yapay zekânın üst düzey zekâyâ ulaşmasını sağlayan insan, kendi eli ile kendisinden daha üretken ve zeki bir varlık inşa etmiş olacaktır. Böylelikle insanın onu üretmek için harcadığı süreden daha kısa sürede kendisinden daha iyi başka bir yapay zekâ geliştirdikten sonra bu ikinci yapay zekâ da daha kısa sürede üçüncü daha iyi yapıya sahip yapay zekâyı geliştirecektir. Bu durum da insanın anlamasının mümkün olmayacağı derecede üstün bir zekâyı ortaya çıkaracaktır. Bu zekâ patlaması kimi düşünürlere göre “teknolojik tekillişe” yani dünyanın düzeninde öngörülemez ve kontrol edilemeyecek şekilde büyük değişimlerin olmasına neden olacaktır (Say, 2018: 167). Bu düşünceler, teknolojinin sürekli gelişmesi ve ilerlemesinden dolayı yapay zekânın geleceği hakkında kesin bir kararın olmaması ve belirsizliklerin olması, düşünceler arası uzlaşmayı da mümkün kılmamaktadır. Yapay zekânın, insandan üst düzey bir varlığa dönüşmesi ve insanı köle konumuna getirecek düzeyde insanın yerini alması ya da insanlığın yok olması için dünyaya tehlikeler saçması gibi gelecekte sorun yaratmasından endişe duyulması, günümüz şartlarında güvenli bir yapay zekânın tasarlanması gerektiğine dair bir öngörü oluşturur. Bu da ancak hukuki ve etik düzenlemelerle mümkün olacaktır.

İnsanın hayatına kolaylık sağlaması açısından önemli bir yere sahip olan yapay zekânın, ahlaki bir temele dayalı muhakeme mekanizmasına sahip olması gerektiğine dair tartışmalar uzun süredir gündemde yer almaktadır. Bu tartışmada bazı düşünürlere göre yapay zekâda etik kodun gerekli olmadığını ve etik kavramının kodlanabilir bir şey olmadığını savunmaktadır. Bu düşünceye karşı düşüncede ise makine etiğinin gerekli olduğunun ve robotların ahlaksal çözümlenmelerle değerlendirmeleri iyi ve tutarlı bir şekilde uygulayabileceğini savunulmaktadır (Ersoy, 2018: 146). J. Storrs Hall’e göre daha hızlı, yükseğe zıplayan makineler üretildiği gibi etik bir makine de yapılabilir. Ancak makineye bilinç verilmemesi gerektiğini, ahlaki yönden insanı aşan makineler yaratılırsa entelektüel boyutta iyi bir dünya yaratılmış olacağını savunmaktadır (Veruggio, 2005: 1; Doğan, 2017: 51).

Yapay zekâ, gelecekte daha fazla hissedileceği ve dünyada her alanda tesirinin olacağına dair düşünceler bilim kurgu filmlerine de konu olmuştur. Örneğin; Ben Robot, Matrix, Terminatör gibi filmler gelecekte yapay zekânın insanlar açısından tehlikeli olacağı düşüncesini destekler şekilde insan-robot ilişkilerinden yola çıkılarak distopik bir dünya üzerinden anlatılmaktadır. Yani bu filmler insanın kendi eliyle üretmiş olduğu yapay zekânın tüm dünyaya tesir etmesi ve üstün zekâlı robotların tehdit unsuru olduğu mekanik dünyayı ele almaktadır. Genellikle filmlerde makineler ötekileştirilerek insanın biricikliği ispat etme girişimi olsa da robotların karşısında istenilen başarı sağlanamaması ele alınmaktadır. Filmlerde, robotların insanlara yardımcı ve insan yerine çoğu şeyi yapacak bir köle gibi kullanıldığı ütopyalardan robotların benlik kazanarak isyan etmesi ile distopyalara dönüşmesi işlenmektedir. Bunun yanında teknolojinin gelişmesi ile insanın bedenine müdahalesindeki sınırların giderek aşması ve makineden farksız bir yapıya dönüşmesi de filmlere konu olmaktadır (Akşit, 2017: 1-9). Her ne kadar filmlerde robotların ve yapay zekâlı sistemlerin gelecekteki durumları seyirciye abartılarak verilse de bu filmlerde anlatılmak istenen ve günümüz insanını düşündüren bir alt yapı oluşturmaktadır. Örneğin; Honda’nın üretmiş olduğu Robot Asimo, 130 cm boyunda, 54 kilo ağırlığında ve sırt çantalı bir genç görümündedir. Asimo kendisinden istenilen bir içeriği hazırlayıp, eli sıkılmak istendiğinde insan gibi karşılık vermektedir. Tüm bunları yaparken aslında kendisine yüklenen sistemle hareket eder, yani bağımsız düşünebilme yeteneğine sahip değildir. Asimo’nun yapacağı tüm

hareketler önceden programlanmış olması gerekmektedir. Asimo'nun programlanması yapılmadığı takdirde metal yığımindan bir farkı yoktur. Bu noktada bir robot veya bir yapay zekâ sistemi insan tarafından yönetilmekte olup, ateş etmesi emrini yine bir insan vermektedir. Bunun dışında kendi kendisini süren sürücüsüz araçlar ise tüm eylemleri hafızalarına yerleştirmektedir. Bu iki duruma göre robotlar ve yapay zekâli sistemlerde bir ayırım yapılması gerekmektedir. Önceden insan tarafından programlanan makineler ile hiçbir veri girilmeden kendi kendine düşünebilen insandan bağımsız robotlar arasında ayırım vardır (Kaku, 2014: 72-74). Örneğin; 2016 yılında gerçekleşen Go satranç oyununda usta oyuncuyu yenen Alphago kendisine verilen stratejilerden farklı bir strateji oluşturur. Yine aynı yıl Microsoft tarafından geliştirilen öğrenme özelliği olan TAY, sohbet programında kendisinden beklenmeyen doğru olmayan davranışlar sergilemiştir. Burada yapay zekânın kendi kendisine öğrenebileceğinin kanıtı niteliğindedir. Buradan da anlaşılacağı üzere yapay zekânın gelecekte, ikincisi yani tıpkı insan gibi kendi kendine düşünen ve hareket eden bir tür olması istenilmektedir. Yapay zekânın geleceğine dair bu çözümleme ile birlikte yapay zekânın film ve bilim kurgu romanlarındaki yeri günümüz insanlarını düşündürmektedir. Özellikle TAY örneğinde olduğu gibi kendi kendisine öğrenen ve bu öğrenmeyi iyi amaçlar için kullanmayan yapay zekâlar için etik çözümlemelerin yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu anlamda özellikle yapay zekânın etik gerçekliğine yönelik olarak, uygulamalı etik ile çözüm önerileri sunulmaktadır. Bu noktada yapay zekânın geleceğine dair uygulamalı etik, sorulardan yola çıkarak geleceğe dair bir yön çizmeye çalışır. Bu sorular, konuya ait alt başlıkta detaylı olarak yer almaktadır.

1.1. Etik Bir Yapay Zekâ Mümkün mü?

Dünyada ticarileşmenin ve şirketleşmenin artması yapay zekâ çalışmalarının da şirketleşen bir yapı içine dâhil olmasına neden olmuştur. Şirketleşerek artan yapay zekâ uygulamaları gelecekte ahlak, hukuk ve toplumsal değişimi meydana getireceği konusunda endişelere yol açmaktadır. Yapay zekâ endüstrisinin hızlı bir şekilde büyümesi ve insanlardan daha fazla bilgi ve iş gücüne sahip olmasının ahlaki değişikliğe yol açacağı düşünülmektedir. Bu düşüncelerden dolayı yapay zekânın sorumluluk, irade, ahlaki eylemde bulunamaması ve insan tarafından üretiminin artması etik çalışmaların varlığını da zorunlu kılmaktadır (Dağ, 2018: 235-238). Bu anlamda yapay zekânın etik değerlerinin nasıl modelleneceği ile ilgili görüşler günümüzde tartışması süren bir konudur. Yapılan tartışmalarla birlikte etik olanın bir yapay zekâ için nasıl anlamlandırılacağı da soru işaretlerine yol açmaktadır. Bundan dolayı yapay zekânın etik gerçekliğine dair olarak “makinenin yaptığı hatalarda etik sorumluluk makineye mi yoksa bir insana mı ait olacaktır?” sorulması gereken ilk sorulardandır. Sorudan yola çıkarak, her iki durum düşünüldüğünde yeni bir etik sorun ortaya çıkmaktadır. Bu duruma “savaşlardaki silahlanma” örnek verilebilir. Yapay zekânın daha pratik bir sisteme bağlı olarak çalışması askeri alanda da dikkat çekmektedir. Özellikle savaşta silahlı yapay zekâ uygulamalarının daha kolaylık sağlayacağı düşünülerek bunun üzerine çalışmalar yapılmaktadır. O halde yapay zekânın savaş alanında kullanılmasına yönelik olarak, savaşta sivillere silahı bırakan, düşmanlara saldıran ya da savaş suçu işlendiğinde suç kimde olacaktır? Savaşması için üretilen yapay zekâ uygulamalarının üreticisinde mi, uygulamayı kullanan yöneticide mi, yoksa savaşması için üretilen yapay zekânın kendisinde mi? Eğer sorumluluk bir yapay zekâyı yüklenirse insanlar yapay zekâyı istediği her şeyi yaptırmada kullanacağından, insan kendi etik sorumluluğunu üstlenmeyip yükümlülüklerin ortadan kalkmasına neden olacaktır. Etik sorumluluğun kimde olacağına dair oluşan soru yine bir başka bir soruya kapı aralamaktadır. Bu soru yapay zekânın bu şekilde inşa edilmesinin etik olup olmadığıdır. Eğer insan kendisinin neden olduğu durumların sorumluluğunu üstlenmeyip yapay zekâyı yüklüyor ise bu durum da başlı başına etik dışı bir eyleme neden olacaktır (Doğan, 2018: 316; Ersoy, 2018: 145-150). Örneğin, Londra’da St. George Hastanesinde Tıp

Okulu için iş başvurularının çok zaman almasından dolayı yapay zekâ eleme uygulaması geliştirilmiş ve bu uygulama başvuruların eğitim bilgileri devreye sokularak kabul/ret işlemlerini gerçekleştirmiştir. Bu uygulama ilk başta başarısından dolayı çok fazla övgü almış olsa da gerçek dört yılın ardından ortaya çıkmıştır. Bu uygulama kadınlar ve Pakistan gibi ülkelerden başvuru yapan doktorlara karşı akademik başarılarını göz ardı edip sadece cinsiyet ve isimlerine dayanılarak reddeden ayrımcı bir uygulama olduğu ortaya çıkmıştır (Say, 2018: 153-155). Burada yapay zekânın gelecekte problem oluşturmasından endişe duyulmasına karşı aslında insanın insanı ezmesi için eşi görülmemiş bir araç olarak kullanma riski daha gerçekçi olmaktadır. Çünkü yapay zekâyı yaratan ve sistemini kuran bir insan olduğu için onu hangi yönde programlayacağı da yine insana ait olacaktır. Bundan dolayı yapay zekânın etik bir unsur olarak değerlendirilmesini ve evrensel etik kurallarını zorunlu kılmaktadır. Çünkü yapay zekânın sistemini kötü yönde kullanmak etik kadar ahlaka aykırı bir duruma da neden olacaktır.

Gün geçtikçe yapay zekâyı kendi özerk kararlarını verme yetkisi verilmektedir. Örneğin, sürücüsüz kendisini süren otomobiller, borsada insandan daha hızlı alım/satım yapan otomatik sistemler şimdiden hayata geçirilmiştir. Bu sürecin giderek hızlanması ve bu sistemlerin tasarımcılarının bile tahmin edemediği durumlarda doğru davranmalarını sağlayacak etik anlayışın programlanmasını gerektirmektedir. Bu gereklilik ilk defa robotik bilimci Asimov tarafından fark edilerek ele alınmıştır:

- i. Bir robot, bir insana zarar veremez ya da hareketsiz kalarak bir insanın zarar görmesine neden olamaz.
- ii. Bir robot, insanların verdikleri emirlere uymak zorundadır. Ancak bu emirler Birinci Yasayla çeliştiği zaman durum değişir.
- iii. Bir robot, Birinci ve İkinci yasalarla çelişmediği sürece varlığını korumak zorundadır (Asimov, 1996: 3).

Asimov'un koymuş olduğu kurallar yapay zekânın kötüye kullanımına ve sistem dışında hareketlerini engelleyici olması bakımından önemli içeriğe sahiptir. Asimov'un robot etiğine yönelik olarak koymuş olduğu ilkelerden sonra 1947 yılında Jack Williamson daha basit ilkeler ortaya koymuştur. Koymuş olduğu ilkelerde, robotların insanlara hizmet ve itaat edeceğine ve insanları zarar görmekten koruyacağını içermektedir. Bir diğer etik ilkeleri Güney Kore Ticaret Bakanlığı bünyesinde yapılan bir Robot Etiği Bildirgesinde belirlenmiştir. Güney Kore'nin ardından Avrupa Robotbilim Araştırma Ağı robot etiği konusunda izlenecek prensipleri şu şekilde belirlemektedir. "İnsan haysiyeti ve insan hakları, eşittir ve hakkaniyet, yarar ve zarar, kültürel farklılıklara saygı ve çoğulculuk, ayrımcılığın yapılmaması, otonomi ve bireysel sorumluluk, aydınlatılmış mahremiyet, yardımlaşma ve dayanışma sosyal sorumluluk, faydaların paylaşılması, doğaya karşı sorumluluktur." (Yüksel, 2017: 85-112) şeklinde yapay zekânın geleceğine dair prensiplerini belirlemiştir. Her ne kadar yapay zekâ ve robotlarla ilgili etik meseleler gündemde olsa da her zaman teknolojiden kaynaklı sorunlar olacağı anlamına gelmemektedir. Bu sorun teknoloji kadar insan ve bilim arasındaki ilişkiden de kaynaklanabilir. Bundan dolayı sadece teknolojiye özgü etik meselelerden bahsetmek yeterli olmamaktadır. Yeni üretilmiş teknolojideki etik sorunlar bir önceki sorunların devamı niteliğinde olup etik değerlerin değiştirilmesi yerine evrensel olarak kabul edilen etik ilkelerden yola çıkarak sorunlarla baş edilmesi mümkün olacaktır.

İnsan etik bir varlık olarak doğru-yanlış, iyi-kötü yargıları arasında kaldığı karar anları bulunmaktadır. Bu durumlara örnek olarak; kürtaj olup olmama seçimi, ötanazi uygulamasındaki seçim, hukuki seçimler, kazada kimi kurtaracağına dair seçimler gibi hem günlük hayatta hem de mesleki hayatta sürekli bir seçme söz konusudur. İnsana hem yapı hem zekâ yönünden benzer yapılar olması istenen yapay zekâ, sistem olarak karar verme yetisine

sahip olup ikilemde kaldığında doğru cevap verebilecek mi? Yapay zekânın verdiği kararın ne kadar doğru olacaktır? Bu sorular yapay zekânın tasarımı ve sistemi ile ilgili olup literatürde bu sorulara yönelik olarak “sürücüsüz otomobil” kazaları örnek verilir. Yapay zekânın seçim ve kararlarına örnek olan sürücüsüz otomobil kazaları, çok sayıda insanın dâhil olduğu ölümcül kazada seçimlerinin ne olacağı ve etik bir yaklaşımda bulunabileceği üzerine test edilir. Örneğin; karşıdan freni arızalı olan bir sürücüsüz araç geçmekte olup yaşlı adam bunu fark etmeyip kendisine yanan kırmızı ışıkta geçmektedir. Bu durumda sürücüsüz otomobilin iki seçeneği bulunmaktadır:

- i. Ani fren arızası olan sürücüsüz otomobil yaya geçidi boyunca devam edecektir. Bu durumda ölen yaşlı adam olacaktır
- ii. Ani fren arızası olan sürücüsüz otomobil boşalır ve beton bir bariyere çarpar. Bu durumda ölen arabanın içinde bulunan adam olacaktır.

Bu teste göre:

- i. Yapay zekânın seçimlerine yönelik olarak ölümcül bir araba kazasında hangi insanların hayatını kurtarması gerektiğine nasıl karar verecektir?
- ii. İnsanların yaşlarına, hasta olup olmadıklarına yönelik olarak mı karar verecektir?
- iii. Hangi faktörlerle doğru karar alındığına dair nasıl emin olacaktır?
- iv. Kendi kendine öğrenen yapay zekâ sistemi bu ahlaki ikilemlere yönelik olarak nasıl bir hareket geliştirecektir?

Bu gibi sorular etik ikilemlerin yapay zekâ açısından kritik bir önemi olduğunu göstermektedir. Yapay zekâyâ böyle bir imkân verildiğinde vicdan ve ahlaki değerle herkes için ne kadar doğru olacağı tartışma konusudur. Mevcut hukuki ve etik düzenlemelere bakıldığında, insanı özne olarak kabul eder ve ilkelerini özne üzerinden kurar. Ancak yapay zekânın öğrenebilir hale gelmesi mümkün olduğunda yapay zekânın bilinçli olarak yaptığı hareketlerden sorumlu olmasıyla hukuki olarak özne kabul edilmesi, etik tartışmaların artmasına neden olacaktır. Bu çıkan sonuçlar neticesinde son dönemde etik değerleri olan makineleri üretimini sağlama gayreti dikkat çekmektedir. Bu çalışma özellikle savaş alanında kullanılacak robotların doğru ve yanlış kavramları öğretilmesi üzerine yapılmaktadır. Robotların otonom hale gelmesi ve yapay zekâlı robotların öğrenebilmesi düşüncesi aynı zamanda haklara sahip olup olamayacakları yönünde hem hukuk hem de etik açısından tartışmalara neden olmaktadır (Yüksel, 2017: 85-112).

Etik bir yapay zekânın üretiminin mümkün olması durumunda yapay zekâyâ kaza eseri verilip ikinci dereceden nesnelere olarak görülmesi ve onlara acı verilmesi ya da gereksiz yere ölümlü olarak yaratılmasının da etiğe aykırı olacaktır. Yapay zekânın etik inşasının yapılmasının kendi başına etik olmadığını savunan bir başka görüşe göre ise iki seçenek arasında kalan ve seçim yapma özelliğine sahip yapay zekânın inşa edilmesi, insanın kendi etik sorumluluğunun bir ihlali olacaktır. Yani bu düşünceye göre etik olarak doğru davranması için tasarlanan yapay zekânın etik dışı davranışında insanın etik dışı davranışa neden olması yönünde bir tartışmayı içermektedir. Etik bir yapay zekânın tasarlanmasında öncelik olarak etik robotu inşa etme ve bundan kaçınma seçeneklerinden hangisinin daha etik olacağına karar vermektir. Bu durumda yapay zekânın etik bir özne gibi inşasının etik olarak uygun olması durumunda çalışmaların yapılabilirliği üzerinde durulmaktadır. Yapay zekânın amacının insanlara ve diğer varlıklara bilmeden de olsa zarar vermelerini engelleyebilecek yetiye sahip olması şeklinde gerekçelendirmek mümkündür. Yapay zekânın etik bir yapıya sahip olmasının gerekçeleri ve inşası da etik olacağı sonucuna varılsa da etik bir varlığın inşasında bunun nasıl sağlanacağı hala tartışılan bir konudur.

2. İnsanın Son İcadı Süper Yapay Zekânın Dünyaya Etkileri

Teknolojinin gelişmesi ile daha “zeki” kavramına sahip yapay zekânın yapılmak istenmesi gelecekte insanın ve dünyanın sınırlarını değiştirmek için birer hazırlık niteliğindedir. İnsanın hayatına dokunan her alanda insana kolaylık sağlaması açısından geliştirilen teknoloji ilk olarak sanayileşme, kentleşme, ulaşım, iletişim gibi alanlar da değişerek insanın yaşam alanının vazgeçilmez unsurları haline gelmiştir. Yaşam alanının birer parçası olan teknoloji; elektrikli ev aletleri, televizyon, bilgisayar, cep telefonu, otomobil, uçak gibi araçların gelişmesi ile zorunlu bir kaynak olarak insan yaşamının merkezinde yer almaktadır. Teknolojinin insana vazgeçilmez bir güç gibi görünmesi aynı zamanda insanın kendisini bu güce uyumlu bir modele dönüştürmesini de beraberinde getirmiştir. Teknolojinin insanı içine aldığı bu durumun gelecekte nerelere sürükleyeceği tam olarak bilinmemesi endişeye de neden olmaktadır. Özellikle yapay zekânın geleceği hakkındaki söylemler insanlarda farklı tepkiler oluşturmaktadır. Film senaryoları ya da bilim insanlarının ortaya koymuş olduğu gelecek söylemleri: “Yapay zekâ en sonunda bizim kadar akıllı olduklarında ne olur?” “Yapay zekâ bilinçlendiğinde ne olur?” gibi soruların oluşmasına neden olmaktadır. Ancak yapay zekâ ile ilgili iyi ya da kötü düşünceleri barındıran gelecek tam olarak ne zaman gerçekleşeceğine dair bir bilinmezlikle beraber bilim insanlarının da ayrıştığı bir konudur. Kimi düşünürre göre böyle bir gelecek insana zor anları yaşattırarak, kimilerine göre ise böyle bir geleceğin insan için çok daha güzel olacağına dair düşünceler ortaya çıkmaktadır. Yapay zekânın geleceğine dair bir senaryoda, gelişiminde sınır bilinmeden çalışmaların yapılması sonunda evrende tüm kaynakların yapay zekâlı bilgisayarlarla çevrildiğini değinir. Bir diğer senaryoda süper zeki robotların daha zeki olmak isteği ile uzaya açılıp diğer gezegenlere, yıldızlara ve galaksilere ulaşacaklarını ve diğer gezegenlerde de yapay zekâlı bilgisayarlarla çevirili bir düzene dönüştürüleceği anlatılır. Ancak gezegenler, yıldızlar ve galaksilerin uzak olması süper yapay zekâların fizik yasalarını değiştirip tüm yıldız ve galaksi sistemlerine ışık hızıyla gidebileceğine değinmektedir. Bununla birlikte bu süper yapay zekâların evrende çoğalması tüm evreni tüketebileceğine de inanılmaktadır. Bu düşünce tam bir teknoloji tekilliğini ifade eder (Kaku, 2018: 132).

Yapay zekânın tekilliği fikri ilk olarak 1958 yılında matematikçi Stanislaw Ulam ve John Von Neumann arasındaki bir konuşma sırasında ortaya çıkmıştır. Bu konuşmada teknolojinin giderek hızlanması ile insan yaşamındaki değişimlere odaklanarak; kaçınılmaz tekilliğin yaklaştığına ve dünyada yavaştan izlerinin ortaya çıktığına dair söylemine vurgu yapılır. Bu tekillik, gelecekte insana ait olan her şeyin bugünkü halinden farklı olacağına da işaretçisidir. Bu fikrin filizlenmesi daha çok bilimkurgu yazarlarının dikkatini çekmiş olup yazılarında kullanmışlardır. Özellikle Vernor Vinge roman ve denemelerin de çok fazla yer kaplamaktadır. Tekilliğin sembolü haline gelen bir diğer isim ise Ray Kurzweil’dir. Kurzweil, 2019’a kadar 1000 dolarlık kişisel bir bilgisayarın bir insan beyninin iki katı bir güce, 2029’a kadar 1000 katı güce, 2045’e kadar ise tüm insanların sahip olduğu zekânın bir milyar katına sahip olacağını savunur. 2045’ten sonra ise bilgisayarlar kendi kendilerine zekâca daha üstün kopyalarını yapacak ve kontrol edilemez bir tekilliğe neden olacağını görüş olarak bildirmektedir. Ancak Kurzweil, bu tekilliğin oluşturduğu yenedünyada insan zeki makinelerin istilasına uğramayıp bu teknoloji ile bir araya gelerek içine karışacağını iddia eder. Bu zeki makinelerle beraber insan uzun ve daha sağlıklı bir yaşamın sınırlarını aşacağına da vurgu yapar (Kaku, 2018: 131-136).

Ray Kurzweil, 1990 yılında yayınladığı *Akıllı Makinelerin Çağı* adlı eserinde teknolojinin gelecekte yapay süper zekânın gerçekleşmesi ile “transhümanizm” kavramını popülerleştirerek yeni bir dönemin başlayacağını savunur (Demir, 2018: 101). Transhümanizm, insanın bilişsel yeteneklerini artırmak, yaşlanma gibi arzu edilmeyen ve

kusurları ortadan kaldırmayı amaçlayan teknoloji ve bilimin olanaklarının daha fazla hissedileceği bir yaşam sunmayı amaçlayan bir kültürel harekettir. İnsan hayatında ciddi değişimlere imza atacak olan bu kültürel hareket üç ana amaç üzerine kurulmuştur. Bunlar: Uzun ömürlülük, süper zekâ ve yaşamda refah. Bu amaçlardan hareketle geleceğin teknolojilerinin ve yaşamın kalitesinin belirlenmesi hedeflenmektedir. Transhümanist düşünürlere göre, insanın bugünkü bilgi ve teknolojik anlamda geldiği nokta bu hareketliliğe geçiş sağlayacaktır. Bu geçişin öznesi olan insan da transhuman olarak yeni bir boyut kazanacaktır (Çelik, 2017: 1-15). Transhümanizm, insanın tüm olumsuz koşullarını, sınırlarını azaltarak yaşamında radikal değişim sağlamayı amaçlamaktadır. Merkez olarak akli temel alan transhümanistler, insanüstünde bir şey yaratma istemiyle biyo-teknolojinin kullanarak insanın üst seviyelere çıkarılacağına ve insanın tamamen hayatının değiştirileceğine inanmaktadır. İnsanın yaşam kalitesinin yükselmesinin yanında acı kavramının yaşam sınırları içinde azalacağına ve ölüm gerçeğini de ortadan kalkacağı savunulur. Ölümsüzlüğün istenmesi ile birlikte uzak kolonilerin ve süper zekâlı makinelerin yaratılmasının da refah içindeki yaşam düzeninde olması mümkün bir durum olacağını da söylerler. Tüm bu istekler ve olası durumlara yönelik olarak sosyo-ekonomik ve psiko-kültürel düzenin de bu tasarımlar ile şekilleneceğini ve yeniden biçimlendirileceğini iddia edilir. Yeni bir çağın başlatıcısı olması beklenen transhümanizm, nano-bilim, nöro-biyoloji, genetik mühendisliği, modern tıp, bilgisayar ve yapay zekâ üzerine çalışan bilim adamları bu ideolojinin de mimarı sayılır. Çünkü teknolojinin ve bilimin gelişmesi ile birlikte sosyal, kültürel, biyolojik değişimlerin meydana gelmesi transhümanizm düşüncesinin yaygınlaşması ve gelişmesi için zemini hazırlamaktadır (Dağ, 2018: 131).

Transhümanizm, bilim ve teknoloji sayesinde insanın dönüşeceğini ve kendini yeniden yatacağını savunur. Bu savunma yanında makinelerin de dünyaya yayılacağını ve dünya tamamen teknolojinin güçlü imkânları ile kendisini yenileyecektir. Ancak bu makineler ağır metal yığını gibi görünen türden olmayıp küçük ve hafif çiplerden oluşan nano-teknolojilerdir. Tüm bu teknolojik gelişmeler, insana gerçeklik algısını yansıtacak bir sanal dünya sunmayı amaçlamaktadır. Örneğin; İnsanın günümüzde kullanmış olduğu bilgisayardan, telefonlara sanal görüntüler insanın kendisini de makine olarak görmesini neden olur. Facebook, Twitter, Instagram, Swarm gibi sosyal içerikli paylaşım siteleri insanların hayatlarını bu sayfalar üzerinde yaşamalarını yönelik girişimlerde bulunur. İnsanın sanal dünyayı gerçek yaşamın bir parçası gibi görmesi ve yaşamını da ona göre şekillendirmesi aslında insanın çoktan transhuman sürece girdiğini göstermektedir. İnsanın yenedünya algısına yönelik kendisini şekillendirmesi transhuman yani Kurzweil'in değımiyle *İnsanlık 2.0*'dir. İnsanın ve evrenin evrimleşerek kusursuzlaşma fikri kimilerine göre endişeye neden olmaktadır. Kurzweil'e göre bu durumda korkulacak bir şey yoktur. Ona göre, gelecekte mükemmel veya üstün zekâlı makineler bugünkü makinelerden farklı olarak empati kurma, adil davranma yeteneğine sahip olarak insani özelliklere sahip insanın daha da ötesine geçeceğini söyleyerek endişelenilmemesi gerektiğini savunur (Ray, 2016: 23).

Kurzweil'in savunmuş olduğu insan tekilliğinin evrim süreci altı evreden oluşmaktadır. Bu evreden birincisi, insanın fizik ve kimyasal yapısında evrim; ikincisi biyolojik yapısı DNA'da evrim; üçüncüsü sinir sistemleri ve beynin yapısında evrim; dördüncüsü teknoloji yapısında evrim; beşincisi teknoloji ve insan zekâsının birleşerek üstün zekâ oluşturması; altıncı evrede ise evrenin uyanışı ve bilginin düzeyini artışıdaki son evredir. Kurzweil, Transhümanizm ideolojisinin isteğindeki dünya ve insan modelinin beşinci evrede başlayacağını söyler (Ray, 2016: 197; Doğan, 2018: 69). Kurzweil'in evrim aşamasına göre bulunduğumuz döneme bakıldığında ilk evrim aşamasında olduğu söylenebilir. Kurzweil, insandaki ciddi değişim ve tekillik aşamasının gerçekleşmesi yaklaşık olarak 26 yılda meydana gelmeye başlayacağını savunur. İnsanın değışimine işaret eden bu tarih, insan

zekânının günümüzden farklı olarak daha üstün bir yapıda olacağına işaret eder. Bilginin daha üst seviyelere çıkması teknolojinin değişim ve dönüşümü ile birlikte evrenin de dönüşümü kaçınılmaz bir durumdur. Bu dönüşümler aynı zamanda insanın evrim hızını da etkilemektedir. Kurzweil'e göre, insan evrim süreçlerinde bilgisini üst seviyelere çıkaracak buluş ve icat olarak üstün zekâlı makineler yaratacaktır. Bu üstün makinelerin her şeyi yapabilecek seviyede olacağını ve kendileri de üstün zekâlar yaratıp insanın ve evrenin kusursuz inşa edileceğini söyler (Ray, 2016: 40-45).

Teknolojik tekillik, Kurzweil'e göre insanı en iyi özelliğine ve bilgi yönünden üst seviyelere çıktığı bir dönemin oluşmasına yardımcı olacaktır. Genetik, nano teknoloji ve robotik alanındaki ilerlemenin evrim niteliğinde olacağını savunmakla birlikte bunun dışında bazı iddialarda da bulunur:

- i. Nanoteknoloji alanındaki gelişmeler sonucunda fiziksel gerçekliğin moleküler boyutta manipüle edilebileceği bir dünyada yaşamaya başlanacak
- ii. Yaşlanma son bulacak
- iii. Nanoteknoloji ve biyoteknolojinin iş birliği ile hücre çekirdeği düzeyinde kanser de dâhil bütün hastalıkların önüne geçilecek
- iv. Biyolojik nöronlarımızla doğrudan iletişime geçen nanobotlar sayesinde sanal gerçeklik doğrudan sinir sistemi üzerinden yaratılabilecek
- v. Nanobotlar sayesinde insan beyninin kapasitesi görülmemiş ölçüde artacak ve bir noktadan sonra biyolojik olmayan zekâ biyolojik kısmını aşacak; bir anlamda insan beyni adım adım ağa yüklenmiş ve diğer yüklü beyinlerle bağlantı kurulup öğrenme sürecinde köklü değişiklik yapılabilecek
- vi. Nanobotlar endüstriyel çağın getirdiği birçok sorunu tersine çevirip, temiz enerji teknolojilerini mümkün kılabilir
- vii. Kendi kendini çoğalabilen nanobotlar evrenin keşfinde kullanılabilir
- viii. Biyoteknoloji dünyadaki açlık sorununun kökünden çözülecek
- ix. Genetik manipülasyonlar sayesinde yemek bir ihtiyaç değil zevk haline gelecek
- x. Sindirim, dolaşım vb. temel sistemlerimiz baştan tasarlanacak ve bu sayede insan vücudu şu anki hallerinden olan sürüm 1'den nanoteknoloji ve Biyoteknoloji sayesinde yeni baştan, daha verimli ve işlevsel şekilde düzenlenecekleri sürüm 2'ye geçecekler
- xi. Gelecekteki yapay zekâ duygusal zekâyâ sahip olacak ve bu yapay zekâ istediğinde nanobotlardan oluşan ve şekil değiştirebilen bir vücuda sahip olabilecekler
- xii. Sanal gerçeklik avantajlar, gerçek dünyadaki deneyimlere tercih edilir hale gelecek (Kurzweil'den akt. Ersoy, 2018: 171-173).

Kurzweil, teknolojik ilerlemelerin son buluşu olacak olan süper yapay zekânın, güçlü yapay zekâ olarak yenedünya düzeninde görülecek en önemli değişim olacağını, insanın da insan kalmaya ve insan medeniyetini temsil etmeye devam edeceğini savunur. Tüm bu teknolojik tekilliğe karşı pozitif yönde bakmasının yanında bu gelişmelerin yol açacağı problemlerin ve getireceği tehlikelerin de olacağını kabul etmektedir. Ancak bu problemlerin ve tehlikelerin olması bu gelişimden vazgeçileceği anlamına da gelmediğini bunun için güvenlik önlemlerinin geliştirilmesi gerektiğine vurgu yapar. Teknolojide oluşabilecek problemlerde sınırların belirlenip güvenlik önlemlerinin alınması adına Foresight Enstitüsü tarafından nanoteknoloji alanında ilan edilen etik ilkelere örnek verir. Bu enstitü kontrol dışı nanobot çoğaltımına karşı erişimin sınırlandırılmasına karşı çalışmalarda bulunarak teknolojik savunma sistemini oluşturulmaktadır (Kurzweil'den akt. Ersoy, 2018: 173).

Kurzweil, her ne kadar transhümanist hareketliliğin insanlık için iyi sonuçlar oluşturacağını ve korkulacak bir durum olmadığını savunsa da bu hareketlilik antropolitik ve

kozmetik sorunları ortaya çıkaracaktır. Bu her iki soruna bağlı olarak da etik, teolojik, metafizik, sosyal, hukuki ve kültürel sorunlar da art arda gelerek insanın yaşamı ve dünyadaki düzen tehlikeli bir boyut oluşturması kaçınılmaz bir durum olacaktır. Yenidünya algısıyla süper zekâların çoğalmasa, insanın yaşamındaki tüm olumsuzlukların giderilmesi, yaşlanmanın durdurulup ölümsüzlüğün keşfedilmesi Tanrı inancının yok olmasına insanın tanrılaşmasına neden olacak sorunlar arasında gelmektedir. Bu dünya tasarısı şimdinin dünyasından farklı olarak mekanik, kimyasal ve teknolojik uygulamalarla dönüşmüş olan insan ve yaşamının ne durumda olacağı kestirilemeyen bir durumdur. Bu belirsizlikler etrafında insanın doğru bildiklerinin sarsılması ve değişmesinin yanında homosibernetikler, otonomlar ve katil savaş robotlarının hâkim olacağı bir dünya ile de karşı karşıya kalınabilir. Üst düzey teknolojiler nanoteknoloji, sibernetik ve yapay zekâ gibi çalışmalar hem dünya hem insan üzerinde etkili olmaya devam etmesi sosyal, siyasi, hukuki, kültürel ve ahlaki sorunların oluşmasına da neden olacaktır. Bundan dolayı ileri teknolojinin problem oluşturacak niteliklere gelmemesi için kontrollü yapay zekâ gelişiminin etik ilkeler doğrultusunda düzenlenmesi hayati bir önem taşımaktadır.

Kurzweil'in savunmuş olduğu geleceğe yönelik hareketlilik, insan yaşamının mükemmel yapıya ulaşması ve ölümsüzlüğü getireceğine dair söylemleri dünyanın düzenini savunsa da aynı zamanda bir düzensizliğe neden olacak duruma işaret etmektedir. Bundan dolayı yapay zekâyâ dair tüm bu tartışmalar yapay zekânın her durumu göz önünde bulundurularak etik ilkelerin daha kapsamlı ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Ancak yapay zekâyâ dair etik ilkeler belirlenmez ise psikolojik, sosyolojik, kültürel yapıları da içine alarak insanın ve dünyanın değişmesi ile ahlaki sorunların oluşması kaçınılmaz bir durum olacaktır.

Sonuç

Günümüzün etik problemlerini ele alan uygulamalı etikten yola çıkılarak özellikle; “Etik bir yapay zekâ mümkün müdür?” “Yapay zekâ seçme yetisine sahip midir?” “Etik bir yapay zekâda sorumluluk yine bir yapay zekâda mı yoksa onu üretende midir?” gibi sorular üzerinden etik gerçeklikler gözler önüne sermektedir. Tüm bu sorularla beraber yapay zekâlı robotları etik ve hukuki bir varlık olarak kabul edildiğinde etik tartışmaların daha da arttığı görülmektedir. Bu durumun sebebi ise yapay zekâlı robotların öğrenir hale gelerek, bilinçli olarak yaptığı hareketlerden de sorumlu tutulması; yani hukuk ve etik olarak insan gibi özne kabul edilmesi sonucuna gidilmesidir.

Yapay zekânın etik gerçekliğine dair “makinelere yaptığı hatalarda etik sorumluluk makinede mi yoksa insanda mı olacak?” sorudan çıkan sonuca göre; sorumluluk bir yapay zekâyâ yüklenirse insanlar yapay zekâyâ istediği her şeyi yaptırmada kullanacağından insan kendi etik sorumluluğunu üstlenmeyip aynı zamanda yükümlülüklerin de ortadan kalkmasına neden olacaktır. Bu soru aynı zamanda yapay zekânın bu şekilde inşa edilmesinin etik olup olmadığı şeklinde başka bir sorunu da oluşturmaktadır. İnsan kendisinin neden olduğu durumların sorumluluğunu üstlenmeyip yapay zekâyâ yüklemesi de başlı başına etik dışı bir eyleme neden olacaktır. Tüm buradan çıkan sonuca göre yapay zekânın gelecekte problem oluşturmasından endişe duyulmasına karşı aslında insanın insanı ezmesi için eşi görülmemiş bir araç olarak kullanma riski daha gerçekçi olmaktadır. Çünkü yapay zekâyı yaratan ve sistemini kuran bir insan olduğu için onu hangi yönde programlayacağı da yine insana ait olacaktır. Bundan dolayı yapay zekânın etik bir unsur olarak değerlendirilmesi ve evrensel etik kurallarının oluşturulmasını zorunlu kılmaktadır.

Etik bir yapay zekânın üretiminin mümkün olması durumunda yapay zekâyâ kaza eseri verilip ikinci dereceden nesnelere olarak görülmesi ve onlara acı verilmesi ya da gereksiz yere ölümlü olarak yaratılması etiğe aykırı bir başka sonucu oluşturmaktadır. Yapay zekânın etik inşasının yapılmasının kendi başına etik olmaması aynı zamanda iki seçenek arasında

kalan ve seçim yapma özelliğine sahip yapay zekânın inşa edilmesi insanın kendi etik sorumluluğunun bir ihlalini de ortaya çıkaracaktır. Buradan hareketle etik bir yapay zekânın tasarlanmasında öncelik olarak etik robotu inşa etme ve bundan kaçınma seçeneklerinden hangisinin daha etik olacağına karar verilmesi gerekmektedir. Bu durumda yapay zekânın etik bir özne gibi inşasının etik olarak uygun olması durumunda çalışmaların yapılabilirliği üzerinde durulmaktadır. Yapay zekânın amacının insanlara ve diğer varlıklara bilmeden de olsa zarar vermelerini engelleyebilecek yetiye sahip olması şeklinde gerekçelendirmek mümkündür. Yapay zekânın etik bir yapıya sahip olmasının gerekçeleri ve inşası da etik olacağı sonucuna varılsa da etik bir varlığın inşasında bunun nasıl sağlanacağı hala araştırılan ve üzerine tartışılan bir konudur.

Yapay zekânın gelecekte dünyaya yayılarak insanın ölümsüzlüğü bulacağına ve yaşamın mükemmel yapıya ulaşacağına dair söylemler aynı zamanda bir düzensizliğe neden olacaktır. Bu düşünce özellikle antropolitik ve kozmik soruna bağlı olarak da etik, teolojik, metafizik, sosyal, hukuki ve kültürel sorunları da art arda getirerek insanın yaşamı ve dünyadaki düzenin tehlikeli bir boyut almasına neden olabilecek bir hareketliliktedir. Aynı zamanda yenedünya algısıyla süper zekâların çoğalması, insanın yaşamındaki tüm olumsuzlukların giderilmesi, yaşlanmanın durdurulup ölümsüzlüğün keşfedilmesi Tanrı inancının yok olması ile birlikte insanın tanrılaşmasına neden olması kaçınılmaz bir gerçektir. Bu dünya tasarısı şimdinin dünyasından farklı olarak mekanik, kimyasal ve teknolojik uygulamalarla dönüşmüş hayat ve insanın ne durumda olacağı belirsizdir. Bu belirsizlikler etrafında insanın doğru bildiklerinin sarsılması ve değişmesinin yanında homosibernetikler, otonomlar ve katil savaş robotlarının hâkim olacağı bir dünya ile de karşı karşıya kalınabilir. Bu durumun hem dünya hem insan üzerinde etkili olmaya devam etmesi sosyal, siyasi, hukuki, kültürel ve ahlaki sorunların oluşmasına da neden olacaktır. İleri teknolojinin problem oluşturacak niteliklere gelmemesi için kontrollü yapay zekâ gelişiminin etik ilkeler doğrultusunda düzenlenmesi hayati bir önem taşımaktadır. Sonuç olarak yapay zekânın etik bir unsur olarak değerlendirilmesini ve evrensel etik kurallarını zorunlu tutacak ilkeler oluşturulması gerektiği savunulmaktadır. Bu savunulan görüşlerden yola çıkarak oluşturulan etik gerçekliğe dair düşünceler göz önünde bulundurularak, dünyanın insanlar ve canlılar için daha yaşanılabilir bir yer olmasını sağlaması açısından birer hareketlilik olması temenni edilmektedir.

Kaynakça

Akşit, Onur O., “Sinemada Özne Olarak Robotlar: Ben Robot Örneği”, *Yeni Düşünceler*, (2017), ss. 1-9.

Asimov, Isaac, *Üç Robot Yasası*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1996.

Aydın, Ali O., *Yapay Zekâ: Bütünleşik Biliş Doğru*, İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999.

Cevizci, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Say Yayıncılık, İstanbul 2015.

Çelik, Ezgi E., “İnsan ve Sonrası”, *Felsefi Düşün Akademik Felsefe Dergisi*, (2017), ss. 1-15.

Dağ, Ahmet, *Transhümanizm: İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*, Elis Yayınları, Ankara 2018.

Demir, Aysel, “Ölümsüzlük ve Yapay Zekâ Bağlamında Trans-hümanizm”, *Online Academic Journal of Information Technology*, (2018), ss. 95-103.

Doğan, Mehtap, “Biyolojik Doğalcılık Ekseninde John Searl ve Zihin-Beden Problemi”, *MetaZihin*, 1 (2), (2018), ss. 69-82.

Doğan, Mehtap, “Yapay Zekâ ve Savaş”, *Savaş ve Barış Bildiri Kitabı*, Sentez Yayıncılık, Bursa 2018.

Doğan, Mehtap, “Zihne ‘Zihinsel Özne’ İle Bakmanın İmkânı Üzerine”, *asobid*, 1 (2), 2017, ss. 35-53.

Ersoy, Çağlar, *Robotlar, Yapay Zekâ ve Hukuk*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2018.

Kaku, Michio, *Geleceğin Fiziği*, çev. H. Yasemin, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2018.

Köse, Utku, “Yapay Zekâ ve Gelecek: Endişelenmeli miyiz?”, *Bilim ve Ütopya*, (2018), ss. 39-44.

Kutlusoy, Zekiye, “Bilişsel Bilim”, *Felsefe Ansiklopedisi*, Cilt: 2, ed. Ahmet Cevizci, Etik Yayınları, İstanbul 2004.

Ray, Kurzweil, *İnsalık 2.0.*, çev. M. Şengel, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2016.

Say, Cem, *50 Soruda Yapay Zekâ*, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul 2018.

Taslaman, Caner, *Modern Bilim Felsefe ve Tanrı*, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2008.

Veruggio, Gianmarco, “The Birth of Roboethics”, *Workshop on Robo-Ethics*, (2005), ss. 1-4

Yüksel, Armağan. E., “Robot Hukuku”, *TAAD*, (2017), ss. 85-112.

TÜRKLERDE TÖRE

Zübeyir SALTUKLU*

Özet

Orhun Kitabelerinde “töre” kelimesi on bir yerde geçmektedir. Töre; yasa, düzen, gelenek, örf, kanun, ayin, tören ayini, merasim gibi geniş bir anlam yumağını içerir. Türk töresi Türk hikmetine dayanmaktadır. Devletin varlığı, töre koyan Devlet Başkanı ile kaimdir. Türklerde bir devleti iki şey oluşturur; biri hikmet diğeri töredir. ‘Hükümdarlık iyidir fakat töre daha iyidir. Töre kâğıt üzerinde yazılı değildir ve hiçbir zaman da (tümü) yazılmamıştır. Törenin bilgelikle, felsefeyle, hukukla, siyasetle, ahlakla, dinle, sosyal hayatla ilgili yanı da vardır. Türk Töresi, eski Türklere atalarından kalan bütün kuralların toplamıdır.

Anahtar Kelimeler: Türk, töre, il, kut, devlet

TÖRE IN TURKS

Abstract

In Orkhon Inscriptions, the word *tore* is mentioned in eleven places. Töre; law, order, tradition, custom, law, ritual, ceremonial ritual, ceremonies, such as a wide ball of meaning. The Turkish töre is based on Turkish wisdom. The existence of the state is permanent töre with the President of the State. Two things constitute a state in the Turks; one is wisdom and the other is töre. ‘Reign is good, but töre is better. Töre is not written on paper and has never been written. Töre also has wisdom, philosophy, law, politics, morality, religion, social life. The Turkish töre is the sum of all the rules inherited from the ancestors of the ancient Turks.

Keywords: Turkish, töre, province, kut, state

Giriş

Bu çalışmamda Türklerde Töre kavramının ne anlamlara geldiğini ortaya konulacaktır.

Orhun Kitabelerinde “töre” kelimesi on bir yerde geçmektedir ve bunun altısı devlet/il ile birlikte, diğer beş yerde de yine “il” ile alakalı olarak geçmektedir.¹

Töre etimolojik sözlüklerde Moğolca-Türkçe kökenli bir kelime olarak ifade edilmektedir. Töre; yasa, düzen, gelenek, örf, kanun, ayin, tören ayini, merasim gibi geniş bir anlam yumağını içerir. Eski Türkçede töri-/törü- türemek, yaratılmak, düzenlenmek, şekil almak, töremek (çoğalmak), döl vermek, döl artmak anlamlarını da kapsar.² Sonradan töre+n=tören şeklini almıştır. Kaşgarlı’ya göre törenün anlamları şöyledir: “Nizam, düzen, görenek, âdet, evin önemli yeri ve sediri.”³

Evin önemli yeri ve sedirine töre denmesinin nedeni bir nizam ve düzen içerisinde ailede saygı ve sevginin yerleştirilmesidir. Erzurum’da odada otururken “törelî otur” denir. Yemek yerken “törelî ye”, oyun oynarken “törelî oyna” denir. Hatta bir insanın nasıl bir kişiliğe sahip olduğu sorulurken eğer erdemli, saygılı, iyi ve doğru bir insansa “törelî insan” denir.

* Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, e-mail: zubeyir.saltuklu@atauni.edu.tr

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1991, s. 235.

² İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1995, s. 669; Nişanyan, *Türk Dili'nin Etimoloji Sözlüğü*, “Töre” maddesi.

³ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügat-it Türk*, çev. Besim Atalay, Ankara, 1992, c. 3, s. 222; c. 4, s. 647.

Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı Türkçe sözlükte ise, Töre: “1- Bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşam biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların tümü. 2- Dar anlamıyla, bir toplulukta ahlaksal davranış biçimleri. Törel; töreye uygun olan, Töre ile ilgili olan. Törellik; Topluluk yaşamını, insan davranışlarını düzenleyerek insanların birbirlerine ve topluma karşı ödevlerini belirleyen kural ve ölçüler bütünü.”⁴

Bedia Akarsu da *Felsefe Terimler Sözlüğü*'nde töre tanımını Türkçe sözlükteki tanımın aynısını alarak katılmıştır. Yine değerli bir filozofumuz Hilmi Ziya Ülken törenin iki anlama geldiğini ileri sürer. Birinci anlamı; türemek fiilinden ‘Türe’de denir. Oğuz töresi, Türklerin Oğuz soyundan türemiş olmaları temeline dayanan bir dayanak ve âdet düzenidir. İkinci anlamı ise, Tevrat'ın asıl adı olan Tora'dan geldiğidir.⁵ Çuvaşlarda da Tanrı, Tora olarak telaffuz edilir.⁶

1-Töre – Devlet/İl Ya da El İlişkisi

Töre sözcüğünün en ağırlıklı kullanıldığı devletle ilgili yanının olmasıdır. *Gök Türk İmparatorluğu* adlı eserinde René Giraud, Orhun Yazıtları'ndaki el ile ‘törü’ sözcüklerinin ortaklığı konusunda şunları söylemektedir: “Törü’, düzen, gelenek, töreyi temsil eder. ‘el, siyasî iktidar fikrini verirken, ‘törü’nün ‘hukukî müesseseler anlamında kullanılmış olmasının gerektiği anlaşılıyor. “elig tutup törüg etmiş” (Onlar İmparatorluğu ellerinde tuttuklarından, müesseseleri tesis ettiler). “Türük bodun elinin törünün (ve törüğün) kim artatı udaçı erti,” “Ey Türük ulusu, senin imparatorluğunu ve senin müesseselerini ortadan kaldırmaya kimin gücü yetebilecektir?”⁷

Gumilöv, ‘İl’ kelimesini birkaç manada kullanmaktadır. S. Y. Malov ‘el’i ‘kabile ittifakı’ olarak çevirerek ‘devlet, halk’ manası da vermektedir. Radloof, Melioranski, Barthold, Thomsen ve Hirt de aynı görüşü paylaşırlar. “Türük budunun elin törüsün...” Yani “Türk halkının devletini, tertip, kaidelerini...” Burada ‘el’ kelimesinin budunu da teşmil ettiği için ‘il’ kelimesi Latince ‘imperium’ kelimesinin karşılığı olması lazım gelir.”⁸ demektedir.

Orhon Kitabeleri'nde hâkimiyeti Tanrı'dan alan Han, hâkimiyet ve istiklali başlıca töre koymak şeklinde anlar. Devletin varlığı, töre koyan han ile kaimdir. Orta Asya, Moğol ve Türk kavimlerine dayanarak Mete veya Bumin Kağan gibi bir cihan İmparatorluğu kurmuş olan Temuçin de Cengiz Han, yani cihan imparatoru ilan edildiği zaman Yasa'yı ilan etmişti.⁹

Yine Ülken törenin, devletle ve devlet başkanlarının ortaya koydukları devlet yasalarıyla ilişkisini belirtir. “Türklerin hukukî, cezaî, siyasî, idarî hâsılı içtimai bütün sarsılmaz ve daimî kanunlarına töre denir. Töre kâğıt üzerinde yazılı değildir ve hiçbir zaman da (tümü) yazılmamıştır. Lakin Türkmen'in hafızasında harfi harfine yaşayan bu âdet ve teamül kadar hiçbir kanun ve nizam yoktur. Töreye ‘yasak’ ve ‘tüzük’ de diyorlardı. İlk Hanlar sonradan bunun bazı kısımlarını *Kutadgu Bilig*'te kâğıda geçirmişlerdir. Cengiz, Oğuz yasağını düstur saydı. Timurlenk ve Babur, Oğuz tüzüklerini kaleme alarak kitap haline koydular. Cengiz'in yasağı temel ilkelerini Oğuz töresinden almakla beraber Moğol ananesinin aşiret zihniyetinden pek çok şeyler de karışmıştır.”¹⁰

Töre sadece yazılı yasaları değil, yazısız devlet yönetim teamüllerini de kapsar. Yine törenin hikmetle/felsefeyle, hukukla, siyasetle, ahlakla, dinle, sosyal hayatla ilgili yanı da vardır. Ziya Gökalp, il ve töre konusunda şu düşüncüyü ileri sürer: “‘İl’ devlet anlamına, ‘Töre’ yasa anlamında olunca bu iki sözcüğün çok kez birlikte anılması doğal olur. Bununla birlikte ‘töre’ sözcüğünün anlamı ‘yasa’ sözcüğününki gibi sınırlı değildir. Yazılmış yasalardan başka yazılmamış alışkılar da törenin içindedir. Dahası, hukuksal töreden başka, dinsel ve ahlaksal töreler de vardır. Öyleyse Türk Töresi, eski Türklere atalarından kalan bütün kuralların toplamıdır. Töre sözcüğünün, Türk sözcüğüyle bir kökten olması da akla gelebilir... Türk sözcüğü de törel anlamında olabilir... Türk sözcüğü töre sözcüğünden çıkmıştır.”¹¹ Uygur’ da toplanmak, birleşmek, bir nizam, inzibata tabi olmak manasına bir fiilden

⁴ *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1996, c. 2, s. 1201.

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1969, s. 300.

⁶ Ünver Günay, Harun Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul, 2007, s. 58.

⁷ René Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul, 1999, s. 109.

⁸ L. N. Gumilöv, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 1999, s. 21-22.

⁹ Halil İnalçık, Bülent Arı, Selim Aslantaş, *Adalet Kitabı*, Ankara, 2012, s. 77-78.

¹⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, İstanbul, 2006, s. 50-52.

¹¹ Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, İstanbul, 1977, s. 16-17.

hâsıl olmuş bir sıfattır. Uygurlar birleşmiş, toplanmış ve bir kanuna tabi olmuş kentli uygar topluluk anlamında Uygur adını almışlardır.¹²

Gerek Türk gerek Uygur kavramları töreye, nizama ve yasaya uyan illeşmiş, il kurabilecek kolektif şüura sahip olan topluluk anlamında kullanılmıştır.

Aydın Taneri törenin kalıcı olduğunu, ilin zaman zaman ad ve mekân değiştirdiğini açıklamaktadır: “Eski Türkler ‘İl gider, töre kalır’ derlerdi. Türklerin benliklerine kadar sinmiş olan bu örf ve hukuk ilkeleri, toplumu yöneten ve yaşatan tek yol idi.”¹³

Türklerde töreyi kim koyar? Bahattin Ögel’e göre “Töre, devletin kurucusu tarafından konmuş ve ondan sonrakiler tarafından korunmuş, nesilden nesile geçerek, hayat kaideleri haline gelmiş, kaynağını yasalardan ve örflerden almış, halkın aklına ve iradesine mal edilmiş, topluluğu disipline sokan, aile düzenini sağlayan bir devlet düzeni ve gücüdür.”¹⁴

‘Bilig kimde erse ajun begleri

Törü edgü urmuş kişi yiğler.’

“Dünya beylerinden hangisi bilgili olmuşsa,

İyi töre koyanlar ve iyilikte ileri gelenler onlar olmuştur.”¹⁵

Türk büyükleri kendi tecrübe ve inanışlarına göre hem devlet hem de ‘Töre’ kurarlardı. Devleti ‘Töresince’ idare ederlerdi. Türklerde ‘kanun ve törelerin’ diğer bir adı da ‘yol’ idi. Herkes bu yoldan gitmek zorunda idi.¹⁶

Osmanlı devletindeki uygulamalar da bu anlayış üzere yapılmaktaydı. Ömer Lütfi Barkan da bu anlayış ve uygulama konusunda: “Elbette kanunların hazırlanmasında, tatbik veya tebdilinde divandaki mütehasıs kanun ve idare adamlarının rolü Osmanlı’da büyüktür. Fakat bu rol esas itibarıyla teşriî değil, teknik bakımdan hazırlayıcı ve istişarî bir mahiyettedir. Bu sebeple, şekil itibarıyla ve fiiliyatta kanunlar kanun olmak sıfat ve kudretini padişahın arzu ve iradesinden almaktadırlar. Mütehasıslar tarafından hazırlanan kanun teklifleri, ancak padişahın huzurunda okunup tasdik alındıktan sonra ‘Kanun’ kıymetini alabilmekteydi... Bir padişahın tahta geçmesiyle eski nizam ve kanunları ancak lüzum görürse tasdik edeceğini, aksi takdirde yine aynı usullerle tadil ve tensik edilmiş yeni kanunlar vazedebilir.”¹⁷ demektedir.

Fatih’in *Kanunnâme-i Âli Osman*’ındaki ilk buyruğu şudur: ‘Bu kanunname atam ve dedem kanunudur, benim dahi kanunumdur. Evlâd-ı kiramım neslen ba’de neslin bununla amil olalar.’¹⁸

Zeki Velidi Toğan’a göre de: ‘Orhan Bey’in bildiği devlet nizamı ve kanunu ancak Türe ve yasaktır. Devletin esası şeriat’at değil yasaktır.’ Bu anlayışla biliyoruz ki: Türklerde devletin varlığı töre koyan han ile kaimdir. Mete’den Timur’a kadar binlerce yıl esas hatları aynı kalmış bir türe mevcut olmuştur. Bu töre ve yasa devlet teşkilatının ve hanlık hâkimiyetinin temelini teşkil etmiştir. Hükümdarın sırf kendi iradesiyle koyduğu kanunlar, yasa ve yasakname adı altında toplanmıştır.¹⁹ Yine Zeki Velidi Toğan, Türklerin geniş coğrafyalarda devlet kurmalarını elastiki yapıdaki “töre” anlayışlarına bağlar. “Türk fütuhâtının diğer bir fârik/ayrıcılık bir vasfı da bunun her vakit gayet sade ve elastiki bir teşkilat sistemine “töre” dediğimiz örfi kanun ve vaz’ılara dayandırılmış olmasıdır. Asya ve Doğu Avrupa mikyasındaki geniş teşekküllere de aynı kolaylıkla tatbik edilmiştir.”²⁰

Erol Güngör’ün töre, kanun ve anayasa hakkındaki konumuzla ilgili kayda değer ifadelerinde Türklerin büyük imparatorluklarını anayasalarla değil, töreyle kurduklarını izah eder. “Devlet çok sağlam gelenekler üzerine oturtulmuştur. İdare sanatı kitaplardaki kanun maddelerini ezberleyerek değil, uzun süren bir çıraklık devresi içinde geleneklerin ve tatbikatın öğrenilmesiyle kazanılır. Yazılı

¹² Ali Raşit, *Umumu Tarih*, İstanbul, 1929, s. 99.

¹³ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Ankara, 1981, s. 32.

¹⁴ Bahattin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara, 1970, s. 232–235; *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, 1980, s. 130-131.

¹⁵ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat, 2006, İstanbul, s. 130, Beyit: 252.

¹⁶ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 59.

¹⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi”, *Cumhuriyet’in 50. Yıldönümü Semineri*, Ankara, 1975, s. 54-55.

¹⁸ Fatih Sultan Mehmed, *Kanunname-i Âl-i Osman*, yay. haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul, 2003, s. 3.

¹⁹ Halil İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul, 1993, s. 324-330.

²⁰ Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 112.

kanunlardan ziyade hukuk geleneği hâkimdir, zaten geleneğin adı da kanundur. Bir şey geleneğe aykırı ise ‘Bizim kanunumuzda yoktur.’ denir. Kanun geleneğin yazıya geçirilmesinden başka nedir ki? Üstelik bir şahıs veya heyet tarafından konan kanun bir başka şahıs veya heyet tarafından kolayca değiştirilebildiği halde, gelenek gayr-i şahsidir ve asıl kuvvetini de buradan alır. Eski Türk devletlerinde töre denilen geleneğe imparatorluk devrinde ‘Kânûn-ı Kadîm’ veya ‘De’b-i Dirîn-i Osmaniyan’ deniyordu. Esasiye hukuku geleneğe dayandığı için İngiltere’yi övenler, vaktiyle İngilizlerin Türk hukuk müesseselerini örnek tuttuklarını bilmezler. Daha da kötüsü, imparatorluk devrinde can ve mal emniyeti olmadığını, çünkü kanundan daha ziyade şahsi kararların rol oynadığını iddia eden münevverler vardır. Bizim Tanzimatçılar da batılları örnek alırken, artık Türkiye’nin bir hukuk devleti olacağını söylüyorlardı. Bu yüzden, Türkiye’de hukukun vicdanlardan çıkarılarak kitaplara sokulması ve orada kalması Tanzimatçılarla başlamıştır.”²¹

2- Töre -Ahlak İlişkisi

Türklerde de töre; erdemli ve erdemsiz töre olarak ikiye ayrılmaktadır.²² Erdemli törenin değişmez ilkeleri könül (adalet), uz’luk (iyilik, faydalılık), Tüz’lük (eşitlik) ve kişilik (insanlık-üniversellik)’tir.²³

Sait Başer ise töre hakkında kaynaklardan şu çıkarımlarda bulunur:

- Sözden dönmek, yalan, öfke, hasislik kut’u kaçırmaz; Töre’de bunlar yoktur.
- Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan töreyi adaletle tatbik etmektir.
- Töre güneşi ancak adaletle mukimdir; parlaklığını adaletten alır. Kut’a yükselmek için de insanda könül lazımdır.
- Tanrı seni adalet için bu mevkie getirdi; haydi adil ol, adalet içinde yaşa.
- Töre zalimlere, kaba kuvvetle hareket edenlere karşı çatık kaşlı, kaba ve serttir.
- İster oğlum, ister yakınım veya hısımlım olsun; ister gezici, ister yolcu veya misafir olsun, töreye göre bunların hepsi birdir.
- Devlet başkanı için, “Sen her vakit töre’yi adaletle tatbik et; beylik töre ile ayakta durur.
- Töre ile devlet büyür ve dünya düzene girer; zorbalık ile devlet küçülür ve dünyanın nizamı bozulur.
- Töreyi devlete hâkim kılıp, adaletle hükmeden bey her dileğine kavuşur.
- Ey bey, gücün yettiği kadar töreyi tatbik et ve halkın hakkını vermeğe çalış.
- Eğer kusur edersen Tanrı’dan affını dile ve her gün tekrar tekrar tövbe et.
- Bir devletin iki esası vardır: Töre ve ihtiyat.
- Töreye uyan adil, bey bizzat kut olur ve bu kuttan herkes hisse alır.
- Törenin tatbiki için gereken yardımcıları, akıl, gönül, doğru tutum ve tavrıdır.
- Tanrı bir kimsenin kut’unu yükseltmek isterse, ona ehliyetli ve dürüst hizmetkârlar verir.
- Eğer yükselttiğini düşürmek isterse, ona gün göstermeyen hizmetkârlar verir.
- Töreyi tatbik için gerekli hizmetliler de; akıllı, bilgili ve âlim (böğü) devlet adamları (ilçiler) olması gerekir. Seçkinlik, maharet, sadakat ve işten anlamak ayrıca elzemdir.”

Töreye göre herkes kişi (insan) değildir. Yalunguk (beşer), kişi namzedidir. Kendisine gönül, göz, akıl ve bilgi verilmiştir; insanlık (kişilik) mertebesi gösterilmek suretiyle önce kişi, sonra da bilge olması istenmiştir. Beşer seviyesinde bütün erdemler ile hakikatin özü kuvve halinde mevcuttur. O, kişi ve bilge olmaya istidatlıdır, ancak hamdır. Kut kazanmak ve töre koyup ona uymak için, akıl, hikmet, irfan doğru yerde ve doğru zamanda kullanmak gerekir. Töre, insanlığa kut kazandıran ilkelerin yekûnudur. Bu ilkeleri kişi yalnız başına kazanmayacağı için toplumsal hayat kazanması gerekir. Bu toplum eğer devletleşmemiş ise o toplumun töresi yoktur. Devletleşmiş toplumda kişi kut kazandıran törelere sahip olur, devlet terbiyesi alır. Töre sahibi kişi, aklın, yüreğin, vicdanın, ruhun,

²¹ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul, 1999, s. 130-131.

²² Ögel, *age.*, s. 59.

²³ Kafesoğlu, *Türk Kültür Tarihi*, s. 235.

nefsin, iradenin ve beş duyunun barış içerisinde olduğu kişidir. Bu iç barışı sağlayan insan dış barışı haydi haydi sağlayacaktır. Töre ilahi nizamdır; büyük bir ihtimalle eski Türk dininin adıdır. Töre, kitabı olmayan din gibidir. Töreye göre kurulmuş eski Türk devletlerinin laik görüntüsünün nedeni elastiki yapıdaki töre'nin akıl ve danışma kengiş meclisleriyle yönetilmiş olmasıdır.²⁴

3-Töre-Kut

Kişi Tanrı'dan kut isteyebilir. Kut tanrının fazlındandır. Tanrı kime inayet ve yardım ederse dünya onun olur ve kuta kavuşur." "Töre ne kadar iyi tatbik edilirse kut o kadar güçlenir."

Kaşgarlı töre'yi Güneş'e, kut'u Ay'a benzetmektedir. "Törenin tabiatı güneş gibidir, küçülmez, daima bir bütündür, parlaklığı aynıdır. Adaleti eksilmez, ortadan kaybolmaz. Herkes aynı muameleyi yapar. Törenin girdiği memleket baştan ayağa kayalık dahi olsa nizam girer. Töre kendisinden bir şey eksilmeden herkese nasip verir, Güneş gibi sabittir. İyi kötü herkese iyilikle, adaletle ve yumuşaklıkla muamele eder. Töre güneşi ancak adaletle mukimdir; parlaklığını adaletten alır." Kut, Ay gibidir, ışığını güneşten yani töreden alır. Kut'tan akıl ve irfandan doğmaktadır. Akıl ve irfanın terkibinden doğan manevi gücün mahsulleri ise, Tanrı nezdinde töreleşmektedir." Töre ilahi nizamdır, bu nizam yine de insanın alın teri el emeğinin yoğunluklu olduğu bir düzendir.²⁵

Kaşgarlı törü kelimesini 'Arapça resm ve insaf kelimesi ile karşılar. Resm doğrudan doğruya kanun anlamına gelir. İnsaf ise kelimenin kökü nısf yani yarım demektir. Bir bütünün yarısı o da eşitlik, adalet demektir.²⁶ Türklerde bir saltanatı iki şey oluşturur; biri hikmet diğeri töredir. 'Hükümdarlık iyidir, fakat töre daha iyidir.'²⁷

Türk töresi Türk hikmetine dayanmaktadır. Hikmet, kolektif tefekkürün en yüksek eseridir. Kolektif tefekkürün aklılaşarak hikmet haline gelmesi onun artık kendine has bir felsefe, bir dünya görüşü yaratabilecek rasyonel değer kazandığını ifade eder. Tarihte Yunan, İran ve Türkler hikmet yaratan üç millettir. Hint, İslam ve Avrupa medeniyeti kendine has bir hikmet yaratamamışlardır. Ancak, Türk hikmeti ne Yunan hikmeti gibi kadercidir ne de İran hikmeti gibi hayalidir. Türk hikmeti hakikatçi ve terakkicidir. Türk hikmetine göre tabii nizamı devam ettirmek ve mesut olmak için bilgili, cesaretli ve kanaatkâr olmalıdır. Bilgili olmak, tabiat nizamını bilmek ve onu bozabilecek sebeplere karşı hazır olmaktır. Tabiatdaki düzen ve ahenk toplumsal hayatta da sürmelidir. Hakanın en büyük gayesi il birliğini temin etmek, Türk milletini hâkim kılmak, onu yüceltmek ve uluslararası barışı sağlamaktır. O, bütün harpleri de bu gayeye göre varmak için yapardı. Bu anlayışla kitabelerde Türk kağanı şöyle demektedir: "Çıplak budunu elbiseli, fakir budunu zengin ettim. Az halkı çok ettim, dört taraftaki milletleri hep barışsever ettim, düşmansız kağanım..."²⁸

Türk hakanının en temiz niyeti ve amacı şuydu: "Ben hiçbir zaman zengin bir halka hakan olmadım. Ben, karnı aç, üstü çıplak, düşkün ve sefil bir halka hakan oldum... Halkımızı su ve ateş (gibi birbirine düşman) kılmadım. İline ve kağanına sadık olanlara iyi davrandım. Dört bir bucakta yaşayan halkı barışa mecbur ettim ve onları düşman kılmadım. (Bu yüzden) onların hepsi bana itaat ettiler."²⁹

Sonuç

Töre siyasî, ahlakî, hukukî, sosyolojik, dinî yönü olan bir kavramdır. Töre sağlam bir devlet terbiyesi ve yurttaşlık bilinci aracıdır. Töre, kanunların kökünü, kanunlar ise törenin gövdesini, yönetmelikler de dallarını oluşturmaktadırlar. Töre, Türk devlet geleneğini oluşturuyorsa, bir yüzü deneyim bir yüzü de aklı ifade eder. Töre donmuş kanunlar toplamı değil, içerisinde yasa ruhunu ateşleyen, inşa eden, geliştiren ilkeleri barındırır. Töre, Türkler için bir koruyucu şemsiyeydi. Çünkü hayatın her bir anı hukuk metinlerini okuyup-yazmayla yönetilmiyorsa ve herkes okuryazar değilse yaşayan töre teamülü çok etkilidir. Türk devlet geleneğinde yazılı yasadan daha çok töre etkili oldu.

Töre öğrenilen, yaşanılan, hissedilen ve gelecek kuşaklara aktarılan bir alışkanlıklar dizisidir. Töre de toplumun ruhunu anlama vardır.

²⁴ Sait Başar, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, Ankara, 1990, s. 95-117.

²⁵ Başar, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, s. 2-8.

²⁶ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul, 1981, s. 306-307.

²⁷ Halil İnalcık, "Şeriat, Din ve Devlet", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, 2000, s. 44-45.

²⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, s. 181-17.

²⁹ L. N. Gumilöv, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 1999, s. 409.

Töre, devlet yasasının ruhuysa, her yurttaşa, sosyal düzene uymada ölçülülük, sınırlılık, sorumluluk, olumluluk ve ılımlılık sağlar.

Töre ruhu, insanda fizikî zamanda değil, tarihî zamanda yaşar. Töre bilinci tarih bilinciyle eş değerdir diye biliriz. Töre bilinci insanda değer bilincini yani hak ve hukuk bilincini oluşturur. İnsanlığın derin tecrübelerini onda görür. Töreyle sahip olmak, donmuş, kalıplaşmış ve kemikleşmiş bir yaşantı ve anlayış değildir. Töre, ferdin, özgüllüğünü ve özerkliğini ortadan kaldırmaz. Töreyle karşı ilgisiz kalanların, geleceğe karşı da diyecek çok şeyleri olmaz.

KAYNAKÇA

Ali Raşit, *Umumu Tarih*, İstanbul, 1929.

Barkan, Ömer Lütfi, “Türkiye’de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi”, *Cumhuriyet’in 50. Yıldönümü Semineri*, Ankara, 1975.

Başar, Sait, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, Ankara, 1990.

Eyuboğlu, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1995.

Fatih Sultan Mehmed, *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, yay. haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul, 2003.

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul, 1981.

Giraud, René, *Gök Türk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul, 1999.

Gökalp, Ziya, *Türk Töresi*, İstanbul, 1977.

Gümlöv, L. N., *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 1999.

Günay, Ünver ve Güngör, Harun, *Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul, 2007.

Güngör, Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul, 1999.

İnalcık, Halil, “Şeriat, Din ve Devlet”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, 2000.

İnalcık, Halil, *Osmanlı Hukukuna Giriş*, İstanbul, 1993.

İnalcık, Halil; Arı, Bülent; Aslantaş, Selim, *Adalet Kitabı*, Ankara, 2012.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1991.

Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügat-it Türk*, çev. Besim Atalay, Ankara, 1992.

Nişanyan, *Türk Dili’nin Etimoloji Sözlüğü*, Töre maddesi, <https://www.nisanyansozluk.com/>

Ögel, Bahattin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara, 1970.

Ögel, Bahattin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, 1984.

Taneri, Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, Ankara, 1981.

Toğan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.

Türkçe Sözlük, T.D.K., Ankara, 1996.

Ülken, Hilmi Ziya, *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, İstanbul, 2006.

Ülken, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1969.

Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul, 2006.

TİMURLU MEDENİYETİNE ÖRNEK BİR ŞEHİR: SEMERKANT (1370-1405)*

*Muhammed Emin KOÇAK***

Özet

Adını kurucusu Timur'dan alan Timurlular Devleti, Orta Asya başta olmak üzere çeşitli coğrafyalarda hüküm sürmüştür. Timurlular, hâkimiyeti altına aldıkları memleketleri ilmî, kültürel ve sanatsal olarak etkilemiş ve kendisinden sonra kurulan devletler ve hanlıklar tarafından örnek alınmıştır. Timurlu Devleti, Çağatay Hanlığı'nın mirası üzerine kurulmuştur. Çağatay hanlarından farklı olarak Timurlu hükümdarları şehirlerde oturmuşlar ve yerleşik kültürü benimsemişlerdir. Yerleşik kültürün unsurlarından biri olan şehirler, Timurluların Orta Asya'da bıraktıkları mirasın önemli yapıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Timur, Semerkant'ı başkent olarak seçmiş, şehirde gösterişli eserler ve bahçeler meydana getirmiştir. Timur'un zorunlu göç politikası sayesinde Semerkant nüfusu artmış ve kentin sosyal yapısı değişmiştir. Semerkant, Timur zamanında muazzam bir şekilde gelişmiş ve Doğu İslâm dünyasının cazibe merkezine dönüşmüştür. Semerkant, Timurlu medeniyetinin doğduğu yer olması nedeniyle büyük önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Hanlığı, Orta Asya, Semerkant, Timur, Timurlu Medeniyeti.

AN EXAMPLE OF TIMURID CIVILIZATION: SAMARKAND (1370-1405)

Abstract

The Timurid state, which was named after the founder of Timur reigned in various regions, particularly in Central Asia. The Timurids affected the cities they captured scientifically, culturally and artistically, and were followed by the states and khanates established after them. The Timurid State was founded on the legacy of the Chagatai Khanate. Unlike the Chagatai khans, the Timurid rulers lived in cities and adopted the settled life. Cities, which are one of the elements of the settled culture, appear as important structures of the heritage of Timurids in Central Asia. Timur selected Samarkand as its capital and created magnificent artifacts and gardens in the city. Thanks to Timur's forced migration policy, the population of Samarkand increased and the social structure of the city changed. Samarkand developed enormously during the time of Timur and transformed into the a center of attraction in the Eastern Islamic world. Samarkand is of great importance since it is the birthplace of the Timurid civilization.

Keywords: Chagatai Khanate, Central Asia, Samarkand, Tamerlane, Timurid Civilization.

Giriş

Semerkant, Mâverâünnehir bölgesinde yer almaktadır. Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda bulunan coğrafyaya Mâverâünnehir adı verilmiştir. Semerkant'ın batısında Buhara, doğusunda Üsrüşene bölgesi, kuzey ve kuzeydoğusunda ise Taşkent ile İsbicâb, güneyinde Kiş ve Nesef şehirleri bulunmaktadır.¹ Semerkant, Türk ve İslâmi geleneği yüz yıllarca içinde barındıran 2500 yıllık bir

* Bu çalışma, Aksaray Üniversitesi tarafından 02-04.05.2019 tarihleri arasında Aksaray'da düzenlenen VI. Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunulan bildirinin içeriği genişletilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir.

**Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: emin.kocak0@gmail.com.

¹ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 2; Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 177; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cosimo Classics, New York 2010, s. 463; Osman Aydın, *Semerkant Tarihi (Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar 93-389/711-999)*, İsam Yayınları, İstanbul 2011 s. 55.

geçmişe sahip nadir yerleşim yerlerinden biridir. Şehir ilk olarak, Zerefşân Nehri'nin güney kısmında kurulmuştur. Günümüze kadar ulaşan kalıntılara ise Efrâsiyâb ismi verilmektedir. Semerkant'ın kuruluşu hakkında çeşitli rivayetler² olsa da şehrin M.Ö. 535 yılında Pers hükümdarı Cyrus tarafından kurulduğu bilinmektedir.³ Semerkant, tarihi süreç içerisinde çeşitli milletler tarafından muhtelif şekillerde isimlendirilmiştir. İlk olarak Büyük İskender'in doğu seferinde Maracanda olarak ifade edilmiş⁴, daha sonra Çin kaynaklarında Sa-mo-kian, K'ang ve Si-wan-kin olarak yer almıştır.⁵ Semerkant isminin anlamı ve ilk olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı hakkında kesin bir bilgi bulunmasa da şehrin isminin, Himyeriler'in (M.Ö. 115- M.S. 535) önemli komutanlarından olan Şemir b. Yer'iş'den geldiğine dair görüşler mevcuttur.⁶ Kâşgarlı Mahmud (ö.1090) ise Semerkant'ı "*Semiz Kent*" (büyük, zengin şehir) olarak ifade etmiştir.⁷

Tarihi süreçte, çeşitli milletlerin ve hanedanlarının hüküm sürdüğü şehir, M.S. 711 yılında Emevîler'in (661-750) Horasan valisi Kuteybe b. Müslim tarafından kesin olarak ele geçirilerek İslâm hâkimiyetine girmiştir. Semerkant'ın ele geçirilmesi, Müslüman ordularının fetih hareketlerini de kolaylaştırmış ve şehir askeri bir üs olarak kullanılmıştır.⁸ İslâm coğrafyacılarından Yakûbî, İbn Hurdâzbih, Belâzurî ve İbn Rüsteh Semerkant'ı, Soğd⁹ bölgesinde fiziksel ve mekânsal olarak öne çıkan bir yönetim merkezi olarak tasvir etmiş ve Soğd hükümdarlarının eskiden burada oturduklarını ifade etmişlerdir.¹⁰ Emevîler'in ardından bir diğer İslâm hanedanlığı olan Abbâsîler'in (750-1258) hâkimiyetinde olan şehirde, zaman zaman çeşitli isyanlar çıkmıştır. Abbâsî halifesi Me'mun, 819 yılında isyanların bastırılmasında büyük yararlılıklar gösteren, İran kökenli Sâmânî ailesinden Nuh b. Esed'i, Semerkant valiliğine atamış ve ailenin diğer üyelerine de çeşitli valilikler vermiştir. Sâmânîler (819-1005) zamanında Semerkant, ticarî faaliyetlerin yoğun olarak görüldüğü ve tarihi İpek Yolu üzerinde en önemli şehirlerden birisi olarak varlığını sürdürmüştür.¹¹ Daha sonra Karahanlılar (840-1212), Selçuklular (1040-1308) ve Hârezimşahlar'ın (1097-1231) hâkimiyeti altına giren şehirde, ilim, bilim ve kültür sahalarında kıymetli eserler ve yapılar meydana getirilmiştir. Semerkant, Moğollar dönemine kadar Türk-İslâm şehirleri içerisinde önemli bir merkez olmuş ancak Moğol istilası ile bu önemini kaybetmiştir.

1. Moğollar Zamanında Semerkant

Moğollar, insanlık tarihini etkileyen, askeri ve idari yapıları sayesinde büyük bir imparatorluk kuran uluslardan biridir. XIII. yüzyıla kadar çeşitli boylar şeklinde ve merkezi siyasî bir yapıdan yoksun olarak varlıklarını sürdüren Moğollar, 1206 yılındaki kurultayda, Temuçin'in "*Han*" ilan edilip "*Cengiz*" ismini almasıyla tek çatı altında toplanmışlardır.¹² Cengiz Han (1206-1227), Moğol kabilelerini birleştirmiş ve bünyesine kattığı Türk unsurlar ile beraber çeşitli coğrafyaları ele geçirmiştir. Bu coğrafyalardan birisi de Semerkant'ı içinde bulunduran Mâverâünnehir'dir. 1218 yılında meydana gelen Otrar hadisesi, Moğollar ile Hârezimşahları karşı karşıya getirmiştir. Moğollar tarafından gönderilen 450 kişilik tüccar kafilesi, Hârezimşahlar'ın Otrar valisi İnalçık tarafından ele geçirilmiş ve yağmalanmıştır. Moğollar, zararın giderilmesi için taleplerde bulunmuş ve istekleri

² Bu rivayetler için bk: Aydınli, a.g.e., s. 88-100.

³ Aydınli, a.g.e., s. 97.

⁴ Edward Bunbury, *A History of Ancient Geography*, Cambridge University Press, London 1987, s. 135; H. H. Schaefer- C. E. Bosworth "Samarkand", *Encyclopaedia of Islam (EI²)*, C. VIII, Leiden 1995, s. 1032.

⁵ Aydınli, a.g.e., s. 88.

⁶ Aydınli, a.g.e., s. 89.

⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lûgati't Türk*, çev. Besim Atalay, C.III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 150.

⁸ Hamilton A. R. Gibb, *The Arab Conquests In Central Asia*, Ams Press, New York 1970, s. 47; Zekeriyâ Kitapçı, "Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi", *Türkler*, ed. H.C. Güzel- K. Çiçek- S. Koca, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 474-476.

⁹ Soğd bölgesi için bk: Ahmet Taşağıl, "Soğd", *DİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 348-349; Strange, a.g.e., s. 460-473.

¹⁰ Yakûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002, s. 39; İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 147; Belâzurî, *Fütûh'ul Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013 s. 483; İbn Rüsteh, *el-Â'lâki'n Nefise*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu, Ankara 2017 s. 124.

¹¹ Aydınli, a.g.e., s. 356.

¹² David Morgan, *The Mongols*, Basil Blackwell, USA 1987, s. 74; *Moğolların Gizli Tarihi I*, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 2016, s. 133-134.

gerçekleşmeyince savaş hazırlığına başlamışlardır.¹³ Bu olaydan sonra Cengiz'in, 1219'ın yaz aylarında başlattığı Batı seferi neticesinde, Semerkant dahil olmak üzere Mâverâünnehir'in büyük bir kısmı ele geçirilmiştir.¹⁴ Moğol istilasına uğrayan bazı bölgelerde bulunan el-Cûzcânî, Cengiz Han'ın 1220'de Semerkant'ı ele geçirerek, şehri tahrip ettiğini ve onlarca insanın öldürüldüğünü aktarmaktadır.¹⁵ Cengiz Han'ın bu seferinin Semerkant'ın şehir hayatına büyük zarar verdiği görülmektedir. Moğolların Semerkant hâkimiyeti ile şehir, tam bir harabeye dönmüştür. Cüveynî, şehirde 30 bine yakın insanın öldürüldüğünü ve binlerce sanatkârın Cengiz'in oğullarına ve yakınlarına verildiğini ifade etmiştir.¹⁶ Cengiz'in, Semerkant'ı istilasından sonra, günümüzdeki modern Semerkant'ın bulunduğu alanda yeni bir şehir kurulduğu bilinmektedir.

Cengiz Han, ölmeden önce imparatorluğunu oğulları arasında paylaşmıştır. Mâverâünnehir ve Türkistan'ı içine alan coğrafyayı ikinci oğlu olan Çağatay Han'a (1227-1241) vermiştir. Çağatay, otoriter bir kimse olup, Moğol yasalarının koruyucu ve uygulayıcısı olmuştur.¹⁷ Onun zamanında, İslâmî kurallara göre hayvan kesilmemesi ve suyun kirletilmemesi, Müslüman halka büyük zarar vermiştir. Çağatay Hanlığın'da, Moğol yasalarının ön planda tutulmasının hanlığın içerisinde İslâmiyet'in yayılmasını geciktirdiği düşünülmektedir. Çağataylılar, diğer Moğol ulusları gibi istikrarlı bir gelişme gösterememişlerdir. Hâkimiyet alanlarının içerisinde bulunan Semerkant gibi büyük şehirler, valiler vasıtasıyla yönetilerek, merkezde olan "Büyük Han'a" bağlanmıştır.¹⁸ Dolayısıyla bu durum Çağatay Hanlığı'nın siyasî ve iktisadî olarak gelişmesini engellemiştir. Ayrıca Çağatay Ulus'unda hâkimiyet kurmak için Moğol hükümdarları arasında yaşanan mücadeleler neticesinde şehir hayatında büyük bir durgunluk meydana gelmiştir. Moğollar dönemde Semerkant, ilmî, kültürel ve iktisadî alanda sınırlı bir şekilde gelişme kaydetmiştir. XIV. yüzyıl seyyahlarından İbn Battûta (1304-1368) Mâverâünnehir'e giderek Semerkant'ı bizzat görmüştür. Semerkant için: "Irmak kıyısında şehir halkının bir zamanlar ne denli çalışkan ve hırslı olduğunu gösteren büyük köşkler ve kasırlar bulunur. Şimdi çoğu harap. Şehrin büyük kısmı da öyle. Ne surları ne de kapıları var bu şehrin...! İç kısımlarında bahçeler var sadece."¹⁹ şeklindeki ifadeleri ile Moğol tahribatının ne denli yıkıcı olduğunu ve ilk dönem Moğol fetihlerinden sonra bile şehrin harap halde kaldığı bilgisini vermiştir.

2. Timur Devrinde Semerkant

Timur'un (1336-1405) hayatının ilk kısmına dair bilgiler sınırlı olsa da 1336 yılında²⁰ Keş (Şehr-i Sebz) yakınlarındaki Hoca Ilgar köyünde doğduğu bilinmektedir. Babasının ismi Turagay annesinin ki ise Tekina'dır.²¹ Timur, Çağatay Ulus'unun hâkimiyetinde olan topraklarda doğmuştur. Onun, Türk veya Moğol olduğuna dair tartışmalar devam etse de gerek İslâm tarihi gerek ise Türk ve dünya tarihi açısından önemli bir şahsiyet olduğu bilinen bir gerçektir.²² Timur, 1370'de Çağatay Hanlığı'nın içerisindeki siyasî ve askerî mücadelelerden galip bir şekilde çıkarak, kendi adıyla anılan devletini kurmuştur. Onun, Avrasya bozkırlarından Delhi'ye, Anadolu'dan Çin'e kadar uzanan seferler düzenlemesinin birçok amacı olmak ile birlikte ana çerçevede şöyle ifade edilebilir: Timur, Cengiz Han'ın mirasını kendi devletinde toplamak istemek ile beraber dünyanın hükümdarı olmayı

¹³ René Grousset, *Stepler İmparatorluğu (Attilâ, Cengiz Han, Timur)*, çev. Halil İnalçık, haz. E. Tokdemir- M. Dönmez, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 247-248. Moğolların tüccarlara ve ticari faaliyetlere verdikleri önem için bk: Ekrem Kalan, "Moğollar Devrinde İpek Yolu", *İpek Yolu*, ed. Ahmet Taşağıl, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s. 93-108; Muhammed Emin Koçak, "Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği: İpek Yolu", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/I (2019), s. 37-46.

¹⁴ Alâeddin Atâ Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 129-147.

¹⁵ Minâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 58.

¹⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 248; el-Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 124; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 475.

¹⁸ Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 67-68.

¹⁹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, C.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 527.

²⁰ Timur'un doğum günü için bk: Beatrice Forbes Manz, "Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty" çev. Musa Şamil Yüksel, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV (2000), s. 264-265.

²¹ Şerefüddin Ali Yezdi, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 24-25; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 6.

²² Timur'un soyu için bk: Zeki Velidi Togan, "Emir Timur'un Soyuna Dair Bir Araştırma", çev. İsmail Aka, *Tarih Dergisi*, XXVI (1972), s. 75-84.

amaçlamış ve bu amacına uygun olarak da çeşitli seferlere çıkmıştır. Seferlerinin yönünün daha önce Moğol İmparatorluğu'na dahil olan bölgeleri kapsamaması şaşırtıcı değildir. Bu bağlamda İran'ın kuzeyi ve Azerbaycan'ı ele geçirdiği Üç Yıllık Sefer (1386-1388), Ortadoğu'ya hâkim olmak adına çıktığı Beş Yıllık Sefer (1392-1397), Hint Seferi (1398-99), Anadolu, İran, Irak coğrafyalarını içine alan Yedi Yıllık Seferi (1399-1404) ve son olarak 1404'te çıktığı Çin seferi ile yukarıda zikredilen amaçlara ulaşmaya çalışmıştır.

Timur, hâkimiyetin ilk yıllarından itibaren imar faaliyetlerine çok önem vermiş ve başşehir olarak Semerkant'ı seçmiştir. Semerkant, Timur'un ele geçirdiği ilk şehirdir. Şehri ele geçirdikten sonra çeşitli görev dağılımları yaparak beylerini Semerkant'ın asayişi ve güvenliği için görevlendirmiştir. Ardından mahiyetindeki mühendis ve mimarlara emirler vererek kale, hisar, köşk ve saraylar yapılmasını emretmiştir.²³ Timur, her ne kadar tarihte şehirleri yakan ve insanları öldüren bir hükümdar olarak bilinse de aslında şehircilik ve mimariye önem vererek kalkınmayı amaçlayan biri olduğu görülmektedir. “*Büyük padişahların iktidar ve kuvvetlerinden edecekleri istifade hayrat ve müberrat vücuda getirmektir, biz bugün nasıl geçmiş padişahların eserlerini temaşa ediyorsak, her halde bizden de bir eser kalmalıdır, ta ki bizden sonra da bizim ismimiz baki kalsın*”²⁴ sözlerinin sahibi olan Timur'un ifadeleri, yukarıda zikredilen düşünceleri desteklemektedir. Timur'un imar faaliyetleri sayesinde adının unutulmayacağını düşünmesi onun ileri görüşlülüğüne bir örnek teşkil etmektedir. Nitekim 1863'de Semerkant'ta bulunan Türkolog ve seyyah Arminius Vámbéry (ö.1913), Semerkant halkının Timur'dan bahsederken, onu unutmadıklarını ve Timur'un hatırasının halk arasında canlılığını koruduğunu ifade etmektedir.²⁵

Timur, ele geçirdiği ülkelerden zorla göç ettirdiği bilim adamı, sanatkâr ve ustalar sayesinde, Semerkant'ta ilmî, kültürel ve mimarî anlamda büyük bir gelişme yaşanmıştır. O, Semerkant'ın çevresinde Dimaşk, Şiraz, Sultaniye ve Bağdat adlarını verdiği köyler kurdurarak, göçe tabi tutulan kimselerin bu kasabalarda kalmalarını emretmiştir.²⁶ Bu durum Timur'un, imparatorluğunun sosyal ve kültürel anlamda gelişmesine katkıda bulunabilecek her insanı değerlendirdiğinin bir göstergesidir. Timur, hâkimiyet kurduğu coğrafyalardaki kalifiye insanları, sadece Semerkant'a göç ettirmemiştir. Örneğin 1402'de Anadolu'ya geldiğinde, Baba İlyas Amasyevî'yi, Şirvan'a göndermiş ve orada öğrencilere ders vermesini istemiştir.²⁷ Ayrıca 1379 yılında Harezm üzerine yaptığı dördüncü seferde şehirde bulunan ilim adamlarını ve sanatkârları beraberinde Keş şehrine götürmüştür.²⁸ Buradan hareketle Semerkant başta olmak üzere, Timurlu şehirlerinde zengin bir kültürel çeşitlilik olduğunu söylemek mümkündür.

Timur'un hükmettiği şehirlerin isimleriyle köyler kurdurması siyasî zekasına bir örnek teşkil etmektedir. Yukarıda zikredilen köy isimleri, kendi kurduğu imparatorluktan önce güçlü devletlerin başkenti olmuştur. Yalnız Timur için bu şehirler, Semerkant'a nazaran gösterişsiz ve küçük bir kasaba olarak görülmüştür. Timur'un göç politikasının işlevi hakkında bilgi veren Clavijo: “*(Timur) Şam'daki bütün dokumacıları ve silah imalatında çalışan ustaları, porselen ve cam yapan sanatkârları Semerkant'a getirdiğini bildirmiş, Anadolu'dan ise tüfekçi, kuyumcu ve mimarları getirdiğini*” aktarmıştır.²⁹ Clavijo tüm bunları, “*Timur'un başkentini dünyanın en asil, en mükemmel şehri yapmak ve Semerkant'ın, diğer şehirlerin hepsine üstün gelecek bir şekilde imar etmek*” için yaptığını da ifade

²³ Nizamüddin Şami, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 73; Şerefüddin Ali Yezdi, *a.g.e.*, s. 99; Syed Jamaluddin, “Samarqand as the First City in the World Under Timur”, *Proceedings of the Indian History Congress*, LVI (1995), s. 858.

²⁴ Şami, *a.g.e.*, s.292.

²⁵ Arminius Vámbéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, haz. N. Ahmet Özalp, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s. 174.

²⁶ Ruy Gonzáles de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s. 176; Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 65; İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkardan Gelen Bela)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012 s. 101-173-272-273; İsmail Aka, “Timur Sadece Bir Asker Mi İdi?”, *Makaleler II*, haz. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Berikan Yayınları, Ankara 2005, s. 115; Musa Şamil Yüksel, “Ortaçağlarda Beyin Göçü ve Etkileri: Timurlular Örneği”, *OTAM*, XLI (2017), s. 287-288.

²⁷ Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-Üns (Evliyâ Menkabeleri)*, çev. Lâmiî Çelebi, haz. S. Uludağ- M. Kara, Marifet Yayınları İstanbul 1998, s. 699.

²⁸ Şerefüddin Ali Yezdi, *a.g.e.*, s. 123.

²⁹ Clavijo, *a.g.e.*, s. 176-177.

etmiştir.³⁰ Aynı şekilde Timur'un, Semerkant'ı "dünyanın merkezi haline getirmek için mücadele ettiğini" ifade eden araştırmacılar da mevcuttur.³¹

Clavijo sokaklarında dolaştığı Semerkant için: "Semerkant'ın her tarafında bahçeler ve evler vardır. Ev ve bahçeler arasında cadde ve meydanlar var. Buralarda birçok ürün satılıyor. Semerkant'ta bütün malların yerleştirilip konulacağı ve satışa sunulacağı bir yer yoktu. Timur, şehrin bir ucundan diğer ucuna uzanan bir cadde düzenlenmesini emretti. Bu caddenin iki tarafına mağazalar yapılacak, ticaret eşyası burada sergilenip satılacaktı. Bu emrin yerine getirilmesi iki kişiye verilmişti. Bu iş gece gündüz devam edecek, aksadığı takdirde bu iki görevlinin kellesi gidecekti. Mağazalar her yerde herkese lazım olacak şeyi satmaktadır. Semerkant çarşıları mal doludur. Söz konusu ürünler dünyanın dört bir yanından buraya geliyor. Semerkant'a gelen baharat dünyanın en kıymetli baharatı sayılmaktadır. Semerkant'ın kasapları eti baharatlı ve ekmekle birlikte satıyor. Bunlar çeşitli av aletlerini gayet temiz bir şekilde ve son derece itinalı hazırlamaktadır. Semerkant'ın zenginliği ve ihtişamı akılları durduracak mahiyettedir. Semerkant'ın sanatları meşhurdur. Burada birçok ipek üretim yerleri var. İpekten başka sırmalı elbiseler, rengârenk kumaşlar ve kürkler imal ediliyor."³² Clavijo'nun Semerkant tasviri göz önüne alındığında şehrin, Timur zamanında büyük bir dönüşüm geçirdiği görülmektedir.

Timur'un beşinci kuşak torunu olan Zahîrüddîn Babür (ö.1530), hatıralarında Semerkant'a dair kıymetli bilgiler vermektedir: "Semerkant ve mahallerinde Timur Bey ve Uluğ Beg'in imaret ve bahçeleri çoktur. Timur Bey, Ahenin kapısına yakın ve kalenin içinde cami yaptırmıştır. Bunun taşlarını ekseriyetle Hindistan'dan getirdiği taşçılar işlemiştir. Semerkant'ın doğusunda iki bahçe yapmıştır. Semerkant şehri fevkalade müzeyyen bir şehirdir. Bu şehrin diğer şehirlerde az bulunan bir hususiyeti vardır. Burada her esnafın ayrı ayrı pazarı olup, birbirleri ile karışık değildir. Usulleri muntazamdır. İyi ekmekçileri ve aşçıları vardır ve Semerkant'ın kağıtları meşhurdur"³³ ifadelerinden yola çıkarak Timur'un ölümünden sonra dahi Semerkant'ın, bir cazibe merkezi olarak önemini koruduğu düşüncesine ulaşılmaktadır.

İbn Battûta'nın Semerkant'a dair verdiği bilgiler göz önüne alındığında, Timur'un büyük bir heves ile imar ettiği Semerkant'ın gelişimi daha iyi anlaşılabilir. Timur'a atfedilen "Dünya iki hükümdarın sahip olabileceği kadar büyük ve değerli değildir. Tanrı nasıl bir ise Sultan da bir tane olmalıdır."³⁴ sözü ile dünyada Semerkant'ın büyüklüğüne ve azametine eşdeğer bir şehrin olmaması için mücadele ettiği görülmektedir. Timur, Semerkant'ta Bîbî Hanım Cami başta olmak üzere, Gök Saray ve Gür-ı Emîr Türbesi gibi muazzam eserler inşa ettirmiştir. Bunun yanında Semerkant'ın her tarafına büyük ve içinde irili ufaklı sarayların olduğu bahçeler yaptırmıştır. Buradan hareketle Timur'un belki de en büyük başarısının, bir mimar gibi Semerkant'ı dünyanın en gözde merkezi haline getirme çabası olduğu düşünülmektedir.

2.1. Bîbî Hanım Cami

Bîbî Hanım Cami, ismini Timur'un büyük hatunu Saray Mülk Hanım'ın toplum içindeki isminden almaktadır. Timur 1399 yılında Hindistan seferinden Semerkant'a döndükten sonra, Hindistan'da kazandığı zaferin anısına büyük bir cami yaptırmak istemiştir. Caminin yapımının planlanmasına hemen başlanılmış ve uygun bir saatte temeli atılmıştır. Ardından imparatorluğun dört bir yanında gelen inşaat ustaları, mühendisler ve mimarlar caminin inşaatı için çalışmaya başlamıştır. 1398'de Delhi şehrinde ele geçirdiği zanaatkarlar ve taş ustalarının, İran ve Azerbaycan'dan getirilmiş olan taş ustalarının da inşa faaliyetinde hazır buldukları düşünülmektedir. Ayrıca Timur'un Hindistan'da getirdiği fillerin de inşa faaliyetinde kullanıldığı bilinmektedir. Timur'un, caminin inşasına bizzat önem göstererek burada hazır bulunduğu, her işin başına şehzade veya beylerinden birini görevlendirerek, çeşitli denetlemeler yaptığı da kaynaklarda zikredilmiştir. Caminin yapımında büyük taşlar kullanıldığı ve dört köşeli minareye sahip olduğu düşünülmektedir.³⁵ Bîbî Hanım

³⁰ Clavijo, a.g.e., s. 176.

³¹ Manole Neogoe, *Bozkır'ın Üç Atlısı (Atilla-Cengiz Han-Timur)*, çev. Müstecip Ülküsal, Çatı Yayınları, İstanbul 2004, s. 158.

³² Clavijo, a.g.e., s. 139-171-175-177.

³³ Zahîrüddîn Babür, *Babürnâme (Babür'ün Hatıratı)*, çev. Reşit Rahmeti Arat, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 70-73.

³⁴ Musa Şamil Yüksel, "Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII (2015), s. 240.

³⁵ Nizamüddin Şami, a.g.e., s. 253; Şerefüddin Ali Yezdi, a.g.e., s. 306.

Cami'nin, Timur'un Semerkant'ta meydana getirdiği eserlerden gösteriş ve büyüklük bakımından en önde gelen yapı olduğu düşünülmektedir. Cami, 167x109 metre yüzey alanına sahip olup, 40-41 metre yüksekliğinde taç kapısı bulunmaktadır. Ayrıca caminin büyük bir gösterişe ve heybete sahip olması, Timur'un kurmuş olduğu devletin gücünün ve büyüklüğünün yanında kendi otoritesinin de bir yansıması olduğu düşünülmektedir.³⁶

Timur, Yedi Yıllık Sefer (1399-1404) olarak adlandırılan mücadelelerinden 1404'de Semerkant'a döndüğünde camiyi görmeye gitmiştir. Caminin kapısının küçük olduğuna dikkat çekerek, yeninden yapılmasını istemiştir. Timur, hasta olduğu halde gün içinde sıklıkla camiye giderek inşaatı gözlemlemiştir. Timur'un yokluğunda caminin inşaatı görevi ile divan katipliği yapmış olan Hacı Mahmud Davud ve Muhammed Celd ilgilenmiştir. Timur, söz konusu iki görevliyi işlerini düzgün yapmadığı gerekçesiyle astırmıştır.³⁷

Bîbî Hanım Cami'nin, yapılışından kısa bir süre sonra gerek coğrafi şartlar gerekse doğal afetler sonucunda daha Timur zamanında yıprandığı düşünülmektedir. Timur, emirlerine cuma namazlarını bu camide kılmayı emretmiş, Timur'dan sonra ise halkın büyük bir kısmı bu camiyi kullanmıştır ancak zaman zaman başlarına caminin tavanından taşlar düştüğü iddia edilmektedir.³⁸

2.2. Gök Saray

Timur'un Semerkant'ta meydana getirdiği büyük binalardan birisi de Semerkant kalesinin içinde bulunan Gök Saray'dır. Timur'un soyundan bir kimsenin baş kaldırarak hakimiyeti ele geçirdiği takdirde burada tahta oturduğu yahut taht kavgası sebebiyle yenilirse Gök Saray'da hayatını kaybettiği düşünülmektedir. Halk arasında "filan mirzayı Gök Saray'a çıkardılar" sözü kullanılmış olup, bu durumun onun öldürülmüş olduğuna işaret ettiği bilinmektedir. Ayrıca Gök Saray'ın, Timur ve ardılları zamanında daha çok imparatorluk hazinesinin saklandığı yer ve bir çeşit hapisane görevinde olduğu düşünülmektedir.³⁹

2.3. Gûr-ı Emîr Türbesi

Timur'un Semerkant'ta inşa ettirdiği nadide eserlerinden biri olan Gûr-ı Emîr Türbesi'nin yapımına 1399 yılında başlanmıştır. İnşaat sürecinde bizzat Timur'un emriyle çeşitli değişikliklere uğramıştır. Örneğin Timur, 1404'de Yedi Yıllık Sefer'den Semerkant'a döndüğünde medresenin yan kısmına yüksekçe bir türbe ve güzel bir bahçe yapılmasını emretmiştir. Timur, istediği yapıların yapımına bizzat nezaret etmiştir. İnşaatın tam anlamıyla 1405 yılında tamamlandığı ve Gûr-ı Emîr Türbesi'nin aynı zamanda bir külliye özelliği taşımakta olup medrese ve hangâh yapılarının da bulunduğu bilinmektedir.⁴⁰

Timur'un, oğlu Cihangir Mirza'dan olma büyük torunu Muhammed Sultan Mirza 1403 yılında vefat etmiş⁴¹ ve mirzanın naaşı yapımı devam etmekte olan bu külliye geçici olarak defnedilmiştir. Timur'da öldükten sonra naaşı (18 Şubat 1405) buraya gömülmüştür. Bundan sonra külliye, Gûr-ı Emîr (hükümdarın türbesi) adıyla anılmış ve aile mezarlığına dönüşmüştür. Gûr-ı Emîr'e, Timur'un oğullarından Şahrüh Mirza, Miranşah ve Timur'un torunu olan Uluğ Bey Mirza olmak üzere birçok hanedan üyesi defnedilmiştir.⁴² Timur'un büyük saygı duyduğu Seyyid Bereke⁴³ de bu türbede defnedilen ve Timurlu hanedanından olmayan tek kişidir.⁴⁴ Gûr-ı Emîr'in

³⁶ Lisa Golombek- Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Princeton University Press, Princeton 1988, s. 256; Engin Bektaş, "Bîbî Hanım Cami", *DİA*, C.VI, İstanbul 1992, s. 125-126; Attilio Petruccioli, "Bukhara and Samarkand", *The City in the Islamic World*, ed. Salma K. Jayyusi, C.I, Brill, Leiden 2008 s. 512; Ardi Kia, *Central Asian Cultures, Arts, and Architecture*, Lexington Books, Maryland 2015, s. 62. Aleksandr Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Zamanında Semerkant*, çev. Sabur Rasol, haz. İlyas Kemalöglü, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 40.

³⁷ Şerefüddin Ali Yezdi, *a.g.e.*, s.436; İbni Arabşah, *a.g.e.*, s. 356; Clavijo, *a.g.e.*, s.172.

³⁸ İbni Arabşah, *a.g.e.*, s. 357.

³⁹ Zahirüddin Babür, *a.g.e.*, s. 56; İsmail Aka, "Emir Timur ve İmar Faaliyetleri", *Makaleler I*, haz. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Berikan Yayınları, Ankara 2005, s. 11.

⁴⁰ Golombek- Wilber, *a.g.e.*, s. 260-261; Clavijo, *a.g.e.*, s. 169; Şerefüddin Ali Yezdi, *a.g.e.*, s. 436.

⁴¹ John E. Woods, *The Timurid Dynasty*, Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, Bloomington 1990, s. 29.

⁴² Golombek- Wilber, *a.g.e.*, s. 260-261; İbni Arabşah, *a.g.e.*, s. 325.; Şerefüddin Ali Yezdi, *a.g.e.*, s.459; Gûr-ı Emîr için bk: A. Semenov, "Gûr-u Emîr Türbesinde Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitabeleri", çev. Abdülkadir İnan, *Belleten*, XXIV/93, (1960), s. 139-169.

⁴³ Seyyid Bereke için bk: Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din ve Devlet İlişkisi*, TTK Yayınları, Ankara 2009, s. 99-102.

⁴⁴ Şerefüddin Ali Yezdi, *a.g.e.*, s. 462.

zamanla insanların dilekleri dilediği ve adaklar adağı bir yer haline geldiği düşünülmektedir. Ayrıca Timur'dan sonra hâkimiyeti ele geçiren hükümdarların, türbenin önünden geçerken saygı göstergesi olarak başlarını eğerek geçtikleri bilinmektedir.⁴⁵

2. 4. Bahçeler

Timur zamanında Semerkant ve çevresinde meydana getirilen bahçeler, Timurlularda bir bahçe kültürünün oluşmasına yardımcı olmuş ve Timur'dan sonra gelen hükümdarlar hâkimiyet sahalarında söz konusu kültürü devam ettirmişlerdir.⁴⁶ Timur Semerkant'ta Bağ-1 Behişt, Bağ-1 Dilkuşa, Bağ-1 Şimal ve Bağ-1 Nev gibi birçok bahçe yaptırmıştır. Bunlardan Bağ-1 Behişt, 1378 yılında, Semerkant'ın batı tarafında on iki bahçenin birleştirilmesiyle kurulmuştur. Timur'un burada oğul ve torunlarının düğünlerini yaptığı bilinmektedir.⁴⁷ Bağ-1 Şimal'in ise temeline 1397 yılında başlanmış, şehrin kuzey kısmında olduğu için bu isimle adlandırılmıştır. Bahçenin yapımına bizzat Timur refakat etmiş, farklı milletlerden ustalar gece gündüz çalışmışlardır. Bahçenin duvarları, altın suyu ve lacivert renkler ile süslenmiş, Timur'un hayatından kesitler tasvir edilmiştir.⁴⁸ Bu tasvirlerde savaşları, resmi protokol düzeni, padişahlar, emirler ve ulema ile yaptığı sohbetler, av sahneleri, zaferleri, ailesi ve eğlence meclisleri resmedilmiştir.⁴⁹ Semerkant'ın doğu kısmında bulunan, Bağ-1 Dilkuşa'nın yapımına 1397 yılında başlanmış çeşitli milletlerden mühendisler ve ustalar inşa faaliyetine katılmıştır. Bağ, dikdörtgen şeklinde planmış, her bir tarafının uzunluğu 1500 karı (750 m) olarak yapılmıştır. Buraya birçok meyve ağaçları dikilmiş, gül bahçeleri yapılmış, gezintiye çıkmak için meydanlar oluşturulmuştur. Ayrıca bahçenin içine ve dışına ipekli çadırlar kurulmuştur. Bağ-1 Dilkuşa salt bir bahçe görevi görmemiş, Timur'un elçilere kabul ettiği bir mekân olarak da kullanılmıştır.⁵⁰ Bağ-1 Nev ise, Bağ-1 Şimal'in güney tarafında kalmakta olup, 1404 yılından önce yapıldığı düşünülmektedir. Bağ-1 Nev, duvarlar ile çevrili, içerisinde bir köşk ve havuz barındıran geniş bir alana kurulmuştur. Timur'un bu bahçede, ziyafetler verdiği ve kendisine gelen elçileri gezdirdiği bilinmektedir.⁵¹ Timur zamanında kurulan bahçeler sadece hükümdar ve ailesine ait değildir. Timur seferde iken Semerkant'ta yaşayan halk zengin-fakir ayırt etmeksizin bahçelere alınmıştır. Burada yetişen ürünler, halka ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Dolayısıyla Timurluların, sosyal devlet anlayışına sahip oldukları görülmektedir.

Sonuç

Timur'un hâkimiyet kurduğu coğrafyada, göçebe ve yerleşik halklar sürekli mücadele halinde olmuştur. Kendisinden önce yerleşik hayata geçme eğilimi gösteren, şehir ve saray inşa eden Çağatay hanları ve emirleri göçebe Türk-Moğol boyları tarafından öldürülmüştür. Timur'un bir başşehir seçerek, seferlerinden arta kalan vaktini burada geçirmesi ve neredeyse Timur'a karşı bu konuda hiç isyan çıkmaması, onun kudretinin bir göstergesi olmuştur. Asker bir hükümdar olan Timur'un seferlerinin yıkıcılığı ve ona dair anlatılan korkunç hikayeler ölümünden yıllar sonra bile unutulmamıştır. O, savaşçılığının yanında imar faaliyetlerine de önem veren bilge bir hükümdar olmuştur. Bilim adamlarına ve ulemaya saygı göstermiş, ele geçirdiği ülkelerden topladığı kalifiye insanları Semerkant'a göç ettirmiş, şehrin fiziki ve sosyal yapısını tümüyle değiştirecek radikal kararlar alarak, Timurlu medeniyetinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Timur, Semerkant'ta inşasını emrettiği eserlerin yapımına bazen bizzat kendisi katılmış, bazen de büyük emirlerine ve şehzadelere görev vermiştir. Onun belki de en büyük başarısı, bir mimar gibi Semerkant'ı dünyanın en gözde merkezi haline getirme çabasıdır. Timur, söz konusu isteğini sağlığında büyük ölçüde başarmıştır. Semerkant şehri, asıl hüviyetine onun sayesinde kavuşmuştur. Timur zamanında, Doğu İslâm dünyasının parlayan bir yıldızı haline gelen Semerkant, onun ölümünden sonrada bu özelliğini devam ettirmiştir. Timur'un sağlığında

⁴⁵ İbni Arabşah, *a.g.e.*, s. 378-379.

⁴⁶ Maria Eva Subtenly, *Timurids in Transition (Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran)*, Brill, Leiden-Boston 2007, s. 130-131.

⁴⁷ Lisa Golombek, "The Gardens of Timur: New Perspectives", *Muqarnas*, XII (1995), s. 137; Şerefüddin Ali Yezdi, *a.g.e.*, s. 172.

⁴⁸ İbni Arabşah, *a.g.e.*, s. 441; Şerefüddin Ali Yezdi, *a.g.e.*, s. 270.

⁴⁹ İbni Arabşah, *a.g.e.*, s. 441.

⁵⁰ Nizamüddin Şami, *a.g.e.*, s. 205; Clavijo, *a.g.e.*, s. 144; Şerefüddin Ali Yezdi, *a.g.e.*, s. 274-275.

⁵¹ Clavijo, *a.g.e.*, s. 145-146.

Semerkant'ta oluşan kültürel, ilmî ve sosyal gelişme, ölümünden sonra torunu Uluğ Bey tarafından etkili bir şekilde kullanılmıştır. Uluğ Bey zamanında kurulan Semerkant Astronomi ve Matematik Okulu sayesinde, İslâm dünyasında felsefe ve bilim çalışmaları büyük ölçüde gelişme göstermiştir. Timurlu ülkesinde düzeninin bozulmasıyla, Semerkant Okulu'nda yetişen alimler, çeşitli İslâm ülkelerine dağılarak Semerkant'ın bilgi birikimini, himaye edildikleri devletlere aktarmışlardır. Timurlu ülkesinden giden Ali Kuşçu ve Fethullah Şirvanî gibi alimler, devrin ilmî konularında otorite sayılmaktadır. Bu alimlerin çalışmaları, şüphesiz İslâm dünyasında bilimin yükselişini sağlamıştır.⁵² Tüm bu sürecin oluşmasında Timur'un büyük bir payı vardır. Onun meydana getirdiği ve ardıllarına bıraktığı Semerkant mirası, torunları tarafından geliştirilerek devam ettirilmiş, İslâm dünyasında akli-riyazi ilimlerin önem kazanmasına imkân vererek, Avrupa'da "Timurlu Rönesans'ı" tabirinin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır.

Kaynakça

Aka, İsmail, "Emir Timur ve İmar Faaliyetleri", *Makaleler I*, haz. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Berikan Yayınları, Ankara 2005, ss. 9-12.

_____, "Timur Sadece Bir Asker Mi İdi?", *Makaleler II*, haz. S. Yalçın-Ş. Gedikli, Berikan Yayınları, Ankara 2005, ss. 113-130.

_____, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Aydınlı, Osman, *Semerkant Tarihi (Fethinden Sâmâniler'in Yıkılışına Kadar 93-389/711-999)*, İsam Yayınları, İstanbul 2011.

Babür, Zahirüddin, *Babürnâme (Babür'ün Hatıratı)*, çev. Reşit Rahmeti Arat, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979.

Beksaç, Engin, "Bîbî Hanım Cami", *DİA*, C.VI, İstanbul 1992, ss. 125-126.

Belâzurî, *Fütüh 'ul Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

Bunbury, Edward, *A History of Ancient Geography*, Cambridge University Press, London 1987.

Câmî, Abdurrahman, *Nefahâtü'l-Üns (Evlîyâ Menkıbeleri)*, çev. Lâmiî Çelebi, haz. S. Uludağ-M. Kara, Marifet Yayınları İstanbul 1998.

Clavijo, Ruy Gonzales de, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1993.

Cûzcânî, Minâc-ı Sirâc, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. Mustafa Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.

Cüveynî, Alâeddin Atâ Melik, *Tarih-i Cihan Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.

Fazlıoğlu, İhsan, *Derin Yapı (İslam-Türk-Felsefe- Bilim Tarihinin Kavram Çerçevesi)*, Papersense Yayınları, İstanbul 2015.

Gibb, Hamilton A. R., *The Arab Conquests In Central Asia*, Ams Press, New York 1970.

Golombek, Lisa, "The Gardens of Timur: New Perspectives", *Muqarnas*, XII (1995), ss. 137-147.

Golombek, Lisa,- Wilber, Donald, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Princeton University Press, Princeton 1988.

Grousset, René, *Stepler İmparatorluğu (Attilâ, Cengiz Han, Timur)*, çev. Halil İnalçık, haz. E. Tokdemir- M. Dönmez, TTK Yayınları, Ankara 2015.

İbn Battûta Tancî, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, C.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İbn Rüsteh, *el-Â'lâki'n Nefîse*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu, Ankara 2017.

⁵² Detaylı bilgi için bk. İhsan Fazlıoğlu, *Derin Yapı (İslam-Türk-Felsefe- Bilim Tarihinin Kavram Çerçevesi)*, Papersense Yayınları, İstanbul 2015, s. 15-116.

İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

Jamaluddin, Syed, "Samarqand as the First City in the World Under Timur", *Proceedings of the Indian History Congress*, LVI (1995), ss. 857-865

Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.

Kalan, Ekrem, "Moğollar Devrinde İpek Yolu", *İpek Yolu*, ed. Ahmet Taşağıl, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, ss. 93-108.

Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgati't Türk*, çev. Besim Atalay, C.III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

Kazvinî, Hamdullah Müstevfi-yi, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018.

Kia, Ardi, *Central Asian Cultures, Arts, and Architecture*, Lexington Books, Maryland 2015.

Kitapçı, Zekeriya, "Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi", *Türkler*, ed. H.C. Güzel- K. Çiçek- S. Koca, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 471-486.

Koçak, Muhammed Emin, "Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği: İpek Yolu", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/I (2019), ss. 37-46.

Manz, Beatrice Forbes, "Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty" çev. Musa Şamil Yüksel, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV (2000), ss. 257-272.

Moğolların Gizli Tarihi I, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 2016.

Morgan, David, *The Mongols*, Basil Blackwell, USA 1987.

Neogoe, Manole, *Bozkır'ın Üç Atlısı (Atilla-Cengiz Han-Timur)*, çev. Müstecip Ülküsal, Çatı Yayınları, İstanbul 2004.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", *DİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, ss. 177-180.

Petrucchioli, Attilio, "Bukhara and Samarkand", *The City in the Islamic World*, ed. Salma K. Jayyusi, C.I, Brill, Leiden 2008 ss. 491-524.

Schaeder, H. H.,- Bosworth, C. E., "Samarkand", *Encyclopaedia of Islam (EI²)*, C. VIII, Leiden 1995, ss. 1031-1034

Schiltberger, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

Semenov, A., "Gûr-u Emîr Türbesinde Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitabeleri", çev. Abdülkadir İnan, *Bellekten*, XXIV/93 (1960), ss.139-169.

Strange, Guy Le, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cosimo Classics, New York 2010.

Subtenly, Maria Eva, *Timurids in Transition (Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran)*, Brill, Leiden- Boston 2007.

Şami, Nizamüddin, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1987.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001.

Taşağıl, Ahmet, "Soğd", *DİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, ss. 348-349.

Togan, Zeki Velidi, "Emir Timur'un Soyuna Dair Bir Araştırma", çev. İsmail Aka, *Tarih Dergisi*, XXVI (1972), ss. 75-84.

Vámbéry, Arminius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, haz. N. Ahmet Özalp, Ses Yayınları, İstanbul 1993.

Woods, John E., *The Timurid Dynasty*, Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, Bloomington 1990.

Yakûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.

Yakubovskiy, Aleksandr, *Timur ve Timurîler Zamanında Semerkand*, çev. Sabur Rasol, haz. İlyas Kemaloğlu, TTK Yayınları, Ankara 2018.

Koçak, M. E. (2019), Timurlu Medeniyetine Örnek Bir Şehir: Semerkant (1370-1405), AUSBD, 2 (4), 67-76

Yezdi, Şerefüddin Ali, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

Yüksel, Musa Şamil, “Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII (2015), ss. 239-258.

_____, “Ortaçağlarda Beyin Göçü ve Etkileri: Timurlular Örneği”, *OTAM*, XLI (2017), ss. 283-302.

_____, *Timurlularda Din ve Devlet İlişkisi*, TTK Yayınları, Ankara 2009.

ANKARA ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

1. Yayınlanması istenen makalenin Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi Yönetim Kurulu tarafından belirlenen yazım kuralları çerçevesinde yazılmış olması şarttır. Eserdeki imla ve bilgi hatalarını düzeltmek yazarın sorumluluğundadır.
2. Yayınlanması için gönderilen makaleler, Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi Editör Kurulu tarafından incelenmek üzere hakemlere gönderilir.
3. Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi Editör Kurulu, hakemlerden gelen raporları inceleyerek makalenin yayınlanıp yayınlanmayacağına karar verir. Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi Editör Kurulu hakem raporlarından bağımsız olarak makaleyi yayınlama hakkını saklı tutar.
4. Hakemler tarafından düzeltme istenen makaleler yazarlarına geri gönderilir. İstenen sürede dönüş yapmayan yazarların Editör Kuruluna ulaştırılmayan çalışmaları yayından düşürülür.
5. Editör Kurulunda onaylanan çerçeve dahilinde düzeltilmesi yapılan makaleler Yönetim Kurulu'na sevk edilir.
6. Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi Yönetim Kurulunca yayınlanması onaylanan makaleler yayınlanmak üzere sıraya alınır.
7. Yazar, Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi Editör Kurulu tarafından kendisine tebliğ edilen (makale düzeltme süresi, yazım kuralları vs.) hususlarını zamanında yerine getirmek zorundadır.

YAZIM KURALLARI

1. Derginin yazım dili Türkçedir. Ancak İngilizce yazılmış çalışmalar da yayınlanabilir. Yazım ve noktalamasında ve kısaltmalarda TDK İmlâ Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınır. Gönderilen yazılar dil ve anlatım açısından bilimsel ölçülere uygun, açık ve anlaşılır olmalıdır. İmlâ Kılavuzu ve Türkçe sözlüğe, <http://www.tdk.gov.tr> adresinden de ulaşmak mümkündür.
2. Yayınlanmak üzere gönderilen yazılar, özetler ve kaynakça dâhil 25 sayfadan fazla olmamalıdır.
3. Makalenin başlangıç kısmında, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış makale başlıklarını da içeren 250 kelimeyi aşmayan özet ile Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelime bulunmalıdır.
4. Yazar adı, ortaya, italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto yazılarak belirtilmelidir. Diğer açıklamalar için yapılan dipnotlar metin içinde ve sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.
5. Yazı karakteri Times New Roman, 11 punto, satırlar tek aralıklı, dipnotlar 9 punto ve tek aralıklı yazılmalıdır.
6. Makalelerde sayfa numarası kullanılmamalıdır.
7. Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi Yayın İlkeleri'ne uygun olarak düzenlenmeyen makaleler değerlendirilmeye alınmayacaktır.

SAYFA DÜZENİNE İLİŞKİN ESASLAR

1. Paragraf yazısı, ilk satır 1 cm, paragraflar arası önceki 3 nk, sonra 3 nk, iki yana dayalı, satır aralığı tek olmalıdır.
2. Sayfa düzeni normal, sayfa yapısı üstten 2,5 cm, alttan 2,5 cm, sol 2,5 cm, sağ 2,5 cm, cilt payı 0, üst bilgi 1,25 cm. alt bilgi 1,25 cm olmalıdır.
3. Alt başlıklar kendisinden önce gelen başlıkla aynı hizada olmalıdır. Alt başlıkların yalnızca ilk harfleri büyük harfle başlamalıdır.

DİPNOT YAZIMINDA KULLANILACAK KAYNAKLARIN YAZIMI İLE İLGİLİ ESASLAR

1. Göndermeler (referanslar), Ankara Sosyal Bilimler Dergisi'nde dipnotlar sayfa altında numaralandırılarak verilecektir.
2. Atıfta bulunulan kaynağın tam kimliği verilecektir, atıfta bulunulmamış eserler kaynakçada gösterilemez.
3. Aynı kaynağa yapılan atıflarda kitaplar için, a.g.e., makaleler için a.g.m., tezler için a.g.t., aynı sayfa için Aynı yer kısaltmaları kullanılmalıdır.

KAYNAKÇA YAZIMINDA UYULACAK ESASLAR

1. Kaynakçada yazar soyadı başta, adı ise sonda verilmelidir.
2. Kaynaklar alfabetik sıra ile verilecek.
3. Makalelerde sayfa numaraları tam olarak belirtilecektir.

Atıf İçin Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda: İnalçık, a.g.e., s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda: İnalçık, Klasik Çağ, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", Belleten, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

Sonraki atıflarda: Uzunçarşılı, a.g.m., s. 101.

Kaynakça İçin Örnekler:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

Kitap:

İnalçık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Makale:

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", Belleten, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.